

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA
KATEDRA SOCIÁLNÍ GEOGRAFIE A REGIONÁLNÍHO ROZVOJE

MGR. LIBOR JELEN

ETNOPOLITICKÁ MOBILIZACE NA KAVKAZE A JEJÍ
REGIONÁLNÍ DIFERENCIACE

DISERTAČNÍ PRÁCE

PRAHA 2010

VEDOUCÍ DISERTAČNÍ PRÁCE: PROF. PETR DOSTÁL, M.A., Ph.D.

Prohlašuji, že jsem následující disertační práci vypracoval samostatně a použil jsem přitom pouze pramenů uvedených v seznamu literatury.

Zároveň prohlašuji, že tuto práci ani její podstatnou část nepředkládám k získání jiného, či stejného akademického titulu.

V Praze 11. 4. 2010

Podpis

Věnováno Jáchymovi

Rád bych na tomto místě poděkoval prof. Petru Dostálovi za velmi cenné rady, čas a neobyčejně osobní a inspirativní přístup při vedení mé práce.

Dále děkuji Josefu Novotnému a Janu Kabrdovi za odbornou a technickou pomoc, Libuši Jelenové za pomoc při jazykové úpravě a své rodině za obrovskou trpělivost během výzkumu a zpracování této práce.

1	Úvod	7
2	Teoretická východiska.....	18
2.1	Terminologické problémy	18
2.2	Principy primordialismu.....	19
2.3	Principy modernistických teorií	20
2.3.1	Národ	21
2.3.2	Nacionalismus	22
2.4	Etnopolitická mobilizace.....	24
2.4.1	Explanační modely etnopolitické mobilizace	25
2.4.2	Katalyzátory etnopolitické mobilizace.....	27
2.4.3	Intenzita a výsledek etnopolitické mobilizace	28
2.5	Shrnutí	30
3	Vymezení regionu a vzájemné vztahy etnických skupin	33
3.1	Geografická definice kavkazského regionu	33
3.2	Charakteristika národů, jejich prostorové rozmístění a vzájemné vztahy.....	34
3.2.1	Klasifikace národů dle původu a jazyka.....	36
3.2.2	Náboženství na Kavkaze a jeho vliv na etnické vztahy	39
3.2.3	Historicko-sociální rozdíly v kavkazské společnosti	41
3.2.4	Politické členění regionu	42
3.3	Shrnutí	44
4	Analýza historického vývoje od dob carské kolonizace do rozpadu SSSR. 46	
4.1	Ruská kolonizace Kavkazu a vývoj do konce první světové války	46
4.1.1	Dobývání Kavkazu	46
4.1.2	Vývoj kavkazské společnosti za carského Ruska	48
4.2	Občanská válka a období nezávislosti.....	50
4.2.1	Arménská genocida	50
4.2.2	Občanská válka a nezávislost Jižního Kavkazu	51
4.2.3	Občanská válka na Severním Kavkaze	53
4.3	Vznik SSSR a jeho organizační struktury	54
4.3.1	Vývoj administrativně-správního systému.....	54
4.3.2	Delimitace vnitřních hranic	57
4.4	Sovětská národnostní politika po druhé světové válce.....	59
4.4.1	Stalinovy perzekuce a deportace národů.....	59
4.4.2	Národnostní politika „korenizace“ a rusifikace.....	61
4.4.3	Modernizační procesy kavkazské společnosti v poválečném období	62
4.5	Vývoj od poloviny 80. let do rozpadu SSSR	64
4.5.1	Katalytické momenty etnopolitické mobilizace.....	64
4.5.2	Mocenský boj v Moskvě a rozpad SSSR	65
4.6	Shrnutí	68
5	Etnopolitická mobilizace kavkazských národů.....	70
5.1	Impulzy etnopolitické mobilizace a typologie cílů	70
5.2	Průběh etnopolitické mobilizace v jednotlivých entitách.....	72
5.2.1	Gruzie	72
5.2.2	Abchazsko	75
5.2.3	Jižní Osetie	77
5.2.4	Arménie	79
5.2.5	Ázerbájdžán a Náhorní Karabach (NK).....	82

5.2.6	Čečensko-Inguško.....	86
5.2.7	Severní Osetie	90
5.2.8	Severozápadní Kavkaz	93
5.2.9	Dagestán	95
5.3	Shrnutí	98
6	Statistická analýza	101
6.1	Zdroje datové základny	102
6.2	Výběr a hodnocení nezávislých (vysvětlujících) proměnných	103
6.2.1	Etnická struktura	103
6.2.2	Užívání jazyků.....	105
6.2.3	Socioekonomické charakteristiky	106
6.2.4	Historické a perceptivní faktory	107
6.3	Charakteristika závislé proměnné	108
6.4	Vybrané výsledky statistické analýzy a jejich interpretace.....	111
6.4.1	Korelační analýza vztahů závislé a nezávislých proměnných.....	112
6.4.2	Analýza vztahů mezi nezávislými proměnnými	114
6.4.2.1	Vztah mezi etnickou fragmentací, titulárním národem a ostatními skupinami 114	
6.4.2.2	Vztah mezi mírou urbanizace, podílem Rusů a ostatních skupin	116
6.4.2.3	Vztah mezi mírou rusifikace, podílem Rusů a ostatními skupinami.....	118
6.4.2.4	Vztah mezi znalostí cizích jazyků a etnickou strukturou	120
6.4.2.5	Vztah mezi etnickou příslušností a vzdělanostní strukturou	122
6.5	Regresní analýzy závislé a vysvětlujících proměnných.....	123
6.5.1	Regresní model 1	124
6.5.2	Regresní model 2.....	126
6.6	Shrnutí	127
7	Regionální analýza vybraných faktorů etnopolitické mobilizace.....	131
7.1	Regionální analýza národnostních a jazykových charakteristik	131
7.1.1	Etnická struktura kavkazského regionu v roce 1959 a její specifika	131
7.1.2	Vývoj etnické struktury mezi roky 1959- 89	135
7.1.2.1	Faktor Rusů ve vývoji etnické struktury	136
7.1.2.2	Faktor druhého národa ve vývoji etnické struktury	138
7.1.2.3	Souhrn vývoje etnické struktury	141
7.1.3	Koncentrace etnických skupin a její vývoj	142
7.1.3.1	Vývoj etnické koncentrace	144
7.1.3.2	Souhrn významu míry etnické koncentrace	146
7.1.4	Regionální diference v míře rusifikace a rusijanizace a užívání dalších jazyků 147	
7.1.4.1	Vývoj míry rusijanizace	149
7.1.4.2	Vývoj znalosti titulárních jazyků mimo rodilé mluvčí.....	151
7.2	Regionální analýza sociálně-ekonomických charakteristik	152
7.2.1	Míra urbanizace na počátku sledovaného období	153
7.2.1.1	Míra urbanizace jednotlivých národů.....	154
7.2.1.2	Vývoj míry urbanizace mezi roky 1970 - 89.....	156
7.2.1.3	Shrnutí vývoje urbanizačního procesu	158
7.2.2	Vzdělanostní struktura kavkazských entit.....	161
7.3	Shrnutí	166

8	Analýza demografického a sociálně-ekonomického vývoje v 90. letech..	170
8.1	Problematika statistické databáze.....	171
8.2	Změny v etnické struktuře a ve znalosti jazyků	174
8.3	Změny v míře urbanizace	181
8.4	Celkový populační vývoj	183
8.5	Shrnutí	184
9	Závěr.....	187
10	Seznam literatury a statistických zdrojů.....	193
11	Přílohy	203

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obrázek 1.1 Vymezení kavkazského regionu	12
Obrázek 3.2 Etnická struktura kavkazského regionu	34
Obrázek 6.4.2.1-1 Párová korelace etnické fragmentace a vývoje titulárního národa	114
Obrázek 6.4.2.1-2 Párová korelace podílu titulárního a vývoje druhého národa	114
Obrázek 6.4.2.2-1 Párová korelace podílu Rusů a vývoje titulárního národa ve městech	116
Obrázek 6.4.2.2-2 Párová korelace vývoje podílu Rusů a urbanizace titulárního národa	116
Obrázek 6.4.2.3-1 Párová korelace změny urbanizace a změny rusifikace	118
Obrázek 6.4.2.3-2 Párová korelace míry rusifikace a podílu Rusů	118
Obrázek 6.4.2.4-1 Párová korelace vývoje druhého národa a znalosti ruštiny	120
Obrázek 6.4.2.4-2 Párová korelace míry znalosti ruštiny a titulárního jazyka	120
Obrázek 6.4.2.5 Párová korelace míry urbanizace a podílu vysokoškoláků	122
Obrázek 6.6 Schéma nejvýznamnějších faktorů etnopolitické mobilizace	127
Obrázek 7.1.1 Titulární homogenita a podíl Rusů v entitách, 1959	131
Obrázek 7.1.2-1 Podíl Rusů v entitách (1959) a jejich vývoj ve vztahu k celkové populaci	135
Obrázek 7.1.2-2 Vývoj podílu titulárního a druhého národa mezi lety 1959 – 89	137
Obrázek 7.1.2-3 Podíl titulárního národa v kavkazských jednotkách, 1989 (%)	139
Obrázek 7.1.2-4 Podíl Rusů na populaci jednotek, 1989 (%)	139
Obrázek 7.1.2-5 Podíl druhého národa na celkové populaci jednotek, 1989 (%)	140
Obrázek 7.1.3 Etnická koncentrace a její vývoj mezi lety 1959 – 89	142
Obrázek 7.1.4-1 Míra rusifikace a její změna mezi lety 1970 – 89	147
Obrázek 7.1.4-2 Znalost ruštiny a titulárních jazyků mimo rodilé mluvčí, 1989	149
Obrázek 7.1.4-3 Podíl obyvatel jednotek (kromě Rusů), kteří se domluví rusky, 1989 (%)	150
Obrázek 7.2.1-1 Míra urbanizace entit a její změna mezi lety 1970 – 89	152
Obrázek 7.2.1-2 Míra urbanizace titulárních národů a její vývoj mezi lety 1970 – 89	153
Obrázek 7.2.1-3 Podíl titulárního národa ve městech (1970) a jeho vývoj	154
Obrázek 7.2.1-4 Vývoj titulárního a druhého národa ve městech mezi lety 1970-89	157
Obrázek 7.2.1-5 Míra urbanizace jednotek, 1989 (%)	158
Obrázek 7.2.1-6 Míra urbanizace titulárního národa	158
Obrázek 7.2.2-1 Počet absolventů vysokých a středních škol	160
Obrázek 7.2.2-2 Podíl vysokoškoláků na populaci starší 15 let, 1989 (%)	163
Obrázek 8.2-1 Etnické složení kavkazských entit (1989) a jeho vývoj	174
Obrázek 8.2-2 Vývoj titulárního a druhého národa mezi lety 1989 – 00	175
Obrázek 8.2-3 Míra etnické koncentrace a její vývoj mezi lety 1989 – 00	179
Obrázek 8.2-4 Úroveň znalosti titulárních jazyků a ruštiny (1989) a její vývoj	180
Obrázek 8.3-1 Míra urbanizace titulárního národa a jeho podíl ve městech, 1989	181
Obrázek 8.3-2 Změna míry urbanizace titulárního národa a jeho podílu ve městech	181
Obrázek 8.4 Index změny počtu obyvatel jednotek 1989-2002 (100 % = 1989)	183

SEZNAM TABULEK

Tabulka 3.2.1 Přehled autochtonních národů Kavkazu	37
Tabulka 3.2.4 Přehled politických jednotek a titulárních národů	43
Tabulka 4.3.1 Přehled vývoje administrativně správního systému SSSR na Kavkaze	56
Tabulka 4.5.2 Výsledky referenda o reformě SSSR z března 1991 (vybrané entity)	66
Tabulka 4.5.2 Cíle etnopolitické mobilizace a její výsledky	70
Tabulka 6.2.4 Klasifikace entit dle intenzity etnopolitické mobilizace	109
Tabulka 6.4.1 Nejsilnější korelace závislé a vybraných nezávislých proměnných	111
Tabulka 6.5.1 Vybrané výsledky regresní analýzy 1	124
Tabulka 6.5.2 Vybrané výsledky regresní analýzy 2	125

Tabulka 7.2.2 Úroveň vzdělanosti národů uvnitř jednotek	162
Tabulka 8.2.1 Podíly titulárních národů ve vícetitulárních entitách a jejich vývoj	177

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha 1 Etnická struktura kavkazských entit.....	I
Příloha 2 Etnická koncentrace vybraných autochtonních skupin.....	IV
Příloha 3 Míra urbanizace národa v rámci jednotky.....	VI
Příloha 4 Etnická struktura měst.....	IX
Příloha 5 Rodný jazyk a znalost ruštiny u vybraných národů	XII
Příloha 6 Znalost jazyků mimo rodilé mluvčí	XIV
Příloha 7 Vzdělanostní struktura kavkazské populace.....	XVI
Příloha 8 Seznam proměnných ve statistické analýze.....	XVIII
Příloha 9 Databáze použitá ve statistické analýze.....	XIX
Příloha 10 Párová korelace všech proměnných.....	XX
Příloha 11 Regresní analýza 1.....	XXVIII
Příloha 12 Regresní analýza 2.....	XXX

1 Úvod

V době psaní této práce uplynulo již více než 20 let od prvních násilných střetů mezi Azery a Armény, které později přerostly ve válku o Náhorní Karabach. Intenzita konfliktu překvapila v tehdejší době nejen celý svět, jenž byl od dění v Sovětském svazu informačně izolován, ale především také samotné sovětské vedení, ač mělo k dispozici mnohem více přímých necenzurovaných informací a indicií o rostoucím etnickém napětí (Dostál 1993, de Waal 2003). Jen několik let předtím se v důsledku společenských a ekonomických reforem posledního sovětského vůdce Michaila Gorbačova daly do pohybu procesy, které se staly v multinárodním prostoru totalitní federace katalyzátory etnopolitické mobilizace a vzestupu politického nacionalismu (Dostál 1999). Centrální i místní svazové orgány však význam těchto procesů marginalizovaly, případně nedokázaly dostatečně vyhodnotit jejich důsledky pro další vývoj. Důkazem byla jednak systémově nekonzistentní a jednak politicky necitlivá řešení nastalé krize (de Waal 2003). Etnické periferie Sovětského svazu se tak koncem 80. let proměnily v příslovečný sud střelného prachu. Karabašský konflikt byl prvním ze série krvavých etnických střetů propuknuvších v tzv. jižním pásu od Moldavska přes Kavkaz až po Tádžikistán a stal se též předzvěstí konce světového impéria. Takovýto výsledek je o to pikantnější, že sovětská komunistická ideologie považovala etnicitu a nacionalismus apriori za zpátečnický politický jev a do poslední chvíle věřila v jeho překonání společným (socioekonomickým i kulturním) rozvojem, který zajistí všem etnikům a národům stejné podmínky pro život. Výsledkem takovéto politiky mělo být trvalé bratrství mezi sovětskými národy zpečetěné společnou identitou „homo sovieticus“ (Kaiser 1994).

Problematika nacionalismu a konfliktů se od počátku 90. let stala předmětem intenzivního výzkumu. Bylo sepsáno mnoho knih, statí a článků jak odborného, tak popularizačního charakteru v různých vědních oborech, historií počínaje, přes politologii, geografii a sociologii konče. Bylo založeno či rozšířeno mnoho vědeckých institucí, universitních pracovišť, nezávislých think-tanků, vládních agentur, specializovaných médií. Jejich činnost je primárně zaměřena na zkoumání příčin a důsledků nacionalismu a konfliktních událostí, řada z nich se přímo věnuje kavkazskému regionu¹. Tento všeobecný zájem představuje na druhou stranu pro nezávislého výzkumníka nemalou potíž v tom, jak

¹ Například: The Program on Central Asia and the Caucasus na Harvard University, The Caucasus and Central Asia Program na University of Berkeley; na Kavkaz specializovaná sekce Rádía Svobodná Evropa/Rádio svoboda, specializovaný informační server Eurasianet nadace Open Found Society, u nás například Asociace pro mezinárodní otázky, aj.

vytřídit a kategorizovat podstatné zdroje informací a dat od marginálních či ideově zaujatých. V této souvislosti je nezbytné přímo upozornit na zneužitelnost sociálních věd pro politické účely, což je v oborech historie či politické geografie jev bohužel dost častý, a tím spíše v případě Ruska a Kavkazu (více například Tishkov 1996). Bez pohledu ruských či kavkazských odborníků se analýza místních konfliktů pochopitelně neobejde, avšak je nutné být maximálně obezřetný při posuzování objektivnosti obsahu jednotlivých prací. Publikování propagačních vědecky tendenčních analýz, stejně tak i jednostranné interpretace historických či sociálně-ekonomických faktů bylo zcela v politickém zájmu soupeřících stran a stalo se účinným nástrojem mobilizace národa. Pro jejich autory se zaujatost stala předpokladem „odbornosti“ a autority v domácím prostředí. Metaforicky lze konstatovat, že důležité bitvy války se neodehrávaly pouze v terénu, ale také na vědeckých pracovištích a pochopitelně v médiích (Suny 1994, Tishkov 1996, de Wall 2003).

Tato práce je nicméně postavena na zdrojích a datech vykazující alespoň elementární objektivitu a odbornost. Z hlediska formy a rozsahu převažují monografické práce zaměřené na konkrétní národ, politickou entitu či partikulární událost (např. Suny 1994, Coppieters at al. 1998, Dunlop 1998, Lieven 1998, Gall a de Wall 2000, de Wall 2003, Souleimanov 2007), přičemž většina z nich kombinuje metody detailního historizujícího či etnografického rozboru a geopolitické analýzy. Poměrně četné jsou sborníky monografických analýz, jež se snaží o komparativní pohled a hledání souvislostí mezi jednotlivými událostmi v celém regionu (např. Bremmer a Taras 1993, Szajkowski 1993, Menon at al 1999, Cummings 2000, u nás například Šmíd a Vaďura 2007). Vedle četných monografických prací, které se věnují jednotlivým úžejí lokalizovaným problémům (geograficky i tématicky), je k dispozici také několik kompilačních studií zahrnujících historický vývoj celého kavkazského regionu (např. Goldenberg 1994, Coppieters 2001, Cornell 2001), případně jeho vývoj zasazují do kontextu politického vývoje celého Sovětského svazu (Simon 1991, Kaiser 1994, Drobizheva 1996, Tishkov 1996, Hirsch 2005, u nás například Baar 2005), či regionální problémy analyzují skrze mocenskou geopolitiku či geoekonomiku (Brzezinski 1999, Huntington 2001, u nás například Rybář 2005). Ačkoliv je většina prací postavena na analýze specifik jednotlivých konfliktních událostí (zejména historických, etnografických, kulturních či ekonomických), shodují se vcelku bez diskuze na společném determinantu následného vývoje, a to ruských geopolitických a geoekonomických zájmech v oblasti. Někteří autoři přitom přímo akcentují, že na kavkazskou politiku je nutno pohlížet jako na „geopolitický bezpečnostní komplex“, kde celá řada událostí, byť geograficky i časově oddělených, má společný podtext a navzájem

se spolu ovlivňují (Tishkov 1996, Brzezinski 1999, Cornell 2001). Statistická data jsou pak přebírána z oficiálních výsledků sovětských censů, jež lze s určitými připomínkami (viz kapitola 4.1.) považovat za věrohodné (Dostál 1989, 1993, Dostál a Knippenberg 1992, Tishkov 1996).

Při sledování relevantní literatury nelze přehlédnout také široké spektrum teoretických a metodických přístupů ke zkoumání konfliktů a dále se prohlubující úroveň analýz. Ty přinášejí stále nové podrobnější poznatky o příčinách a průběhu válek, zejména komentářů a rozborů jejich následného vývoje (ostatně jihoosetský konflikt, který měl v srpnu 2008 pokračování v rusko-gruzínské válce, patří mezi ně a lze očekávat další studie na toto téma). Skoro by se dalo konstatovat, že na tematickém poli jihokavkazských a severokavkazských konfliktů a nacionalismu již nelze nic rozšířit. Poměrně málo studií se však zabývá komplexnějším či komparativním makroregionálním pohledem na vývoj etnopolitické mobilizace kavkazské (potažmo sovětské) společnosti v kontextu dlouhodobých socioekonomických a demografických trendů, které konfliktům předcházely (výjimkami budiž práce Dostála 1979, 1989, 1993, Lewise a Rowlanda 1979, Kaisera 1994 a Beissingera 2002). Odborníci se vesměs shodnou, že současné konflikty jsou výsledkem nacionalismu a dlouhodobých etnických sporů a poměrně spolehlivě jsou schopni mapovat jejich katalytické události. Jenže samotné masové etnopolitické mobilizaci v kulturně heterogenním prostředí, která je k rozpoutání konfliktu nezbytná, předcházejí procesy postupně, avšak zásadně měnící charakter dané společnosti (Deutsch 1969, Gellner 1993). Ta se pak pod vlivem změn začíná vnitřně polarizovat, nejčastěji dle národnostního klíče, načež konkurenční prostředí stimuluje jednotlivé skupiny k zvýšené ochraně vlastních zájmů a hodnot (Tesař 2007).

Tento výzkum se proto snaží být příspěvkem k rozšíření diskuze právě o příčinách a průběhu etnopolitické mobilizace vedoucí ke konfliktům a následným změnám v politické organizaci kavkazského regionu. Práce má vytknuty dva hlavní cíle:

(1) analýzu vlivu geografických, historických, demografických a socioekonomických faktorů, které vedly k růstu etnopolitické mobilizace a vzniku konfliktů na Kavkaze na přelomu 80. a 90. let 20. století;

(2) nalezení rozdílů mezi zkoumanými politickými jednotkami, které by vysvětlily různou intenzitu etnopolitické mobilizace a potvrdily by makroregionální diferenciaci mezi Severním a Jižním Kavkazem.

Teoretický rámec definující zkoumaný nacionalismus a etnopolitickou mobilizaci je vymezen třemi hlavními premisami. První vychází z politicko-geografické situace v regionu a lze ji jednoduše vyjádřit tezí, že nacionalismus posiluje tam, kde národnostní a politické hranice nejsou totožné (Gellner 1993). Druhá, svým charakterem primordiální, tvrdí, že za konflikty stojí existence národních traumat vzešlých z historického vývoje a následně ovlivňující meziethnické vztahy. Třetí se inspiruje v tzv. modernistických teoriích a předpokládá, že etnopolitické mobilizaci v národnostně heterogenní společnosti předchází její intenzivní modernizace (Deutsch 1953, 1969, Smith 1991, Dostál 1999). Modernizací společnosti se přitom rozumí především společenské změny ve smyslu ekonomickém, sociálním a demografickém.

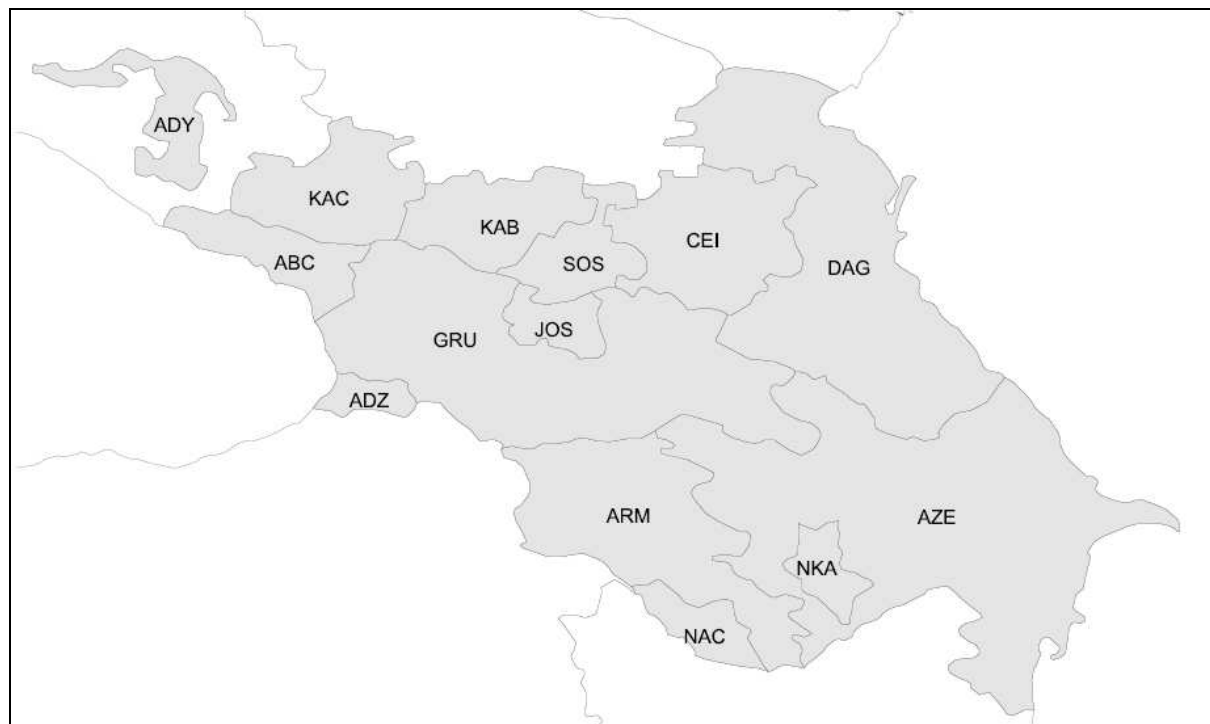
Z definovaných cílů je zřejmé, že se následující výzkum skládá ze dvou metodicky odlišných částí. V té první budou vybrána statistická data v podobě vysvětlujících faktorů testována pomocí korelačních a regresních analýz, a měly by tak dokumentovat jednak samotné vztahy mezi nimi, jednak jejich vliv na závislou proměnou, tj. intenzitu etnopolitické mobilizace. Druhá část práce pak bude spočívat v analýze geografické distribuce jednotlivých faktorů v kavkazských entitách s cílem odhalit specifika, která mohla dále determinovat jejich politický vývoj během desintegrace SSSR (od autonomizace po separatismus) a intenzitu politické mobilizace, jejímž extrémním projevem byl v některých případech etnický konflikt. Výzkum se týká 14 kavkazských politických entit, které byly v regionu postupně etablovány v rámci administrativně-správního systému Sovětského svazu jako národní (titulární) jednotky a s vyšším či nižším autonomním statutem přetrvaly do konce 80. let (konkrétněji do doby posledního sovětského censu). Na severní straně Kavkazu jsou jimi: Adygsko, Karačajsko-Čerkesko, Kabardsko-Balkarsko, Severní Osetie, Čečensko-Ingušsko a Dagestán; na jižní dále: Arménie, Ázerbájdžán, Náhorní Karabach, Nachičevansko, Gruzie, Abchazsko, Adžarsko a Jižní Osetie² (viz obrázek 1.1).

Přínosem zvoleného postupu je komplexnější pohled na společenský vývoj kavkazského regionu a především pak geografické zmapování procesu vývoje místního nacionalismu a spouštěcích mechanismů etnických tenzí. Území bývalého Sovětského svazu a zvláště Kavkaz jsou vhodné případy pro zkoumání zmíněných jevů hned z několika důvodů. Vyznačují se například obrovskou rozmanitostí environmentálního i společenského charakteru. Nicméně politický vývoj byl až do 80. let 20. století společný pro celý region, tj. byl pod vlivem

² Názvy jednotek a etnonyma se v této práci uvádějí dle lexikonu Státy a území světa (Liščák 2009).

sovětské komunistické diktatury, a lze tedy konstatovat, že za etnopolitickou mobilizací nestály mezinárodní geopolitické faktory (Kaiser 1994). Během politického uvolnění druhé

Obrázek 1.1 Vymezení kavkazského regionu

Zdroj: vlastní

poloviny 80. let se začaly projevovat mobilizační tendence u většiny sovětských národů, jejich projevy se však v jednotlivých entitách značně lišily (Dostál 1993). Z toho lze usuzovat, že tyto diference mohly být podmíněny odlišnou intenzitou společenských změn posledních desetiletí do roku 1989. Podstatné je, že pro zkoumání regionálních rozdílů a vlivu jednotlivých faktorů existuje vcelku spolehlivá (a co je důležité) jednotná datová základna vycházející ze sovětských censů.

Výhodou je, že jsou dopředu známy některé nedostatky zvoleného přístupu. Za prvé, všechny nacionalismy i spouštěcí mechanismy jednotlivých konfliktů jsou svým způsobem specifické (byť se vyvíjejí v podobném prostředí) a mají multikauzální charakter. Hledat proto pravidelnosti ve vývoji několika entit může být příliš generalizující a nepřesné. Výsledky tedy nelze interpretovat univerzálně na globální úrovni, neboť etnopolitický vývoj v kavkazském regionu byl ovlivněn sovětskou národnostní politikou a rigidním komunistickým systémem, což snižuje možnost komparace s jiným regionem (vývojovou paralelu je možné nalézt patrně jen v prostoru bývalé Jugoslávie). Cílem práce však rozhodně není formulovat univerzální

teorii platnou v globálním měřítku, ale naznačit tendence, které mohou ovlivňovat nacionalizaci etnicky heterogenního prostředí v podmínkách modernizovaných, či modernizujících se společností, kde ještě konflikt neproběhl. Takové prostředí lze najít například v některých regionech Asie, ale zejména v prostoru bývalého Sovětského svazu. Důležité je pak srovnání vývoje Jižního a Severního Kavkazu, což je aktuální hlavně v posledních letech, kdy v některých severokavkazských entitách dochází k eskalaci napětí a stále častějším násilným incidentům mezi radikálními nacionalisty (islamisty) a státem (O'Loughlin at al 2007). Otázkou pak je, zda socioekonomické a demografické trendy těchto společností nekopírují vývoj jednotek, kde již ke konfliktu došlo, jinými slovy, zda se například ingušský nebo lezský národ neocitají v podobné situaci, která vedla Čečeny či karabašské Armény k intenzivní etnopolitické mobilizaci.

Jinou omezující okolností je, že statistická analýza se týká pouze vybraných společenských charakteristik, a proto může být vedena disputace, proč byly zvoleny pouze některé. Slabinou je především absence ekonomických indikátorů upozorňujících na odlišnou hospodářskou vyspělost jednotek, především pak na etnickou socioekonomickou deprivaci, což někteří odborníci považují jako primární faktor občanských válek (Collier a Hoeffler 2005). Použitá statistická databáze vychází výhradně ze sovětských censů, a to z důvodu relativní spolehlivosti a možnosti vývojové komparace. Její nevýhodou je, že některé charakteristiky nebyly měřeny na úrovni autonomních oblastí a pro účel tohoto výzkumu tím nejsou využitelné. Makroekonomické indikátory nebyly součástí censů, a přestože jsou k dispozici z jiných zdrojů, tak pouze na úroveň svazových republik.

Kritika může směřovat také od zastánců dalších teoretických přístupů ke studiu konfliktů za podcenění vlivu politických struktur a mocenských elit, nebo také psychologických faktorů (teorie strachu, nedůvěry, aj.). Toto jsou pochopitelně statisticky těžko postižitelné proměnné, které navíc podléhají značné subjektivitě ohledně interpretace u jednotlivých událostí z pohledu různých aktérů a jejich podrobnější analýza by byla nad rámec této práce. Nicméně jejich vliv je zmiňován v kapitole o teoretickém zarámování práce a pokus o zhodnocení jejich možného (spolu)působení bude součástí analýzy katalytických momentů entopolitické mobilizace.

Na základě selekce dostupných dat a s ohledem na cíle a teoretická východiska práce bylo definováno 6 kategorií proměnných (faktorů) charakterizující stav společnosti dané entity, včetně její změny ve sledovaném období, z pohledu: (1) historického vývoje, (2) etnické struktury, (3) znalosti titulárního a ruského jazyka, (4) urbanizačního procesu, (5)

struktury vzdělání. Tyto kategorie mají reprezentovat a dokumentovat společenské procesy v jednotlivých entitách, přesto je zřejmé, že jen stěží půjde určit jeden faktor, nebo jeden soubor faktorů stoprocentně vysvětlující diferenciaci etnopolitické mobilizace. Jejich váha bude redukována řadou mikroregionálních specifik, které budou mít při malém počtu sledovaných entit a dané struktuře proměnných na korelační vztahy rušivý účinek. Přesto lze odhadnout, že nejvýznamnější vliv na etnopolitický vývoj a etnické konflikty budou mít historické faktory, případně etnická struktura a její změna. U ostatních proměnných lze očekávat různou míru vzájemné korelace, nicméně o jejich významu a vztahu k závislé proměnné lze formulovat následující dílčí hypotézy:

Ad 1) Historická traumata jsou neodlučitelným atributem každého národa a často determinují mezietnické vztahy (Brown 1997, Horowitz 1998). Je tak zřejmé, že silnější projevy nacionalismu se vyskytnou v případech, kdy: (a) v nedávné minulosti již proběhl etnický konflikt; (b) kdy v nedávné minulosti došlo ke změnám v politické organizaci prostoru, jako například ztrátě národní suverenity, nebo části národního území změnou hranic.

Ad 2) Heterogenost etnické struktury politických jednotek je často citovaným faktorem politické nestability (Tesař 2007, Tomeš 2008). Přesto je pravděpodobné, že k etnopolitické mobilizaci jsou náchylnější společnosti, kde: (a) si konkurují dva kulturně odlišné národy (etnická polarizace) a jejich mobilizaci stimuluje především rychlejší růst jednoho z nich (naopak v případě homogenních či etnicky fragmentovaných celků jsou projevy nacionalismu mírnější); (b) je menší či klesající zastoupení ruského národa.

Ad 3) Prevence konfliktů je snadnější, pokud se kulturně odlišné soupeřící skupiny dokáží navzájem domluvit jazykem druhého (Lake a Rothchild 1998, Barša a Strmiska 1999). Tím je možné konstatovat, že konflikt je pravděpodobnější, když: (a) jednotlivé jazyky neovládá nikdo jiný, než jejich rodilí mluvčí; (b) klesá úroveň znalosti univerzálního dorozumívacího jazyka, což je ruština, a tím také míry rusifikace.

Ad 4) Urbanizační proces je nedílnou součástí modernizace společnosti (Deutsch 1953, 1969). V etnicky heterogenním městském prostředí pak dochází k intenzivnějšímu kontaktu konkurenčních skupin, proto se lze domnívat, že důležitou roli při etnopolitické mobilizaci bude hrát: (a) rychlá změna míry urbanizace celé entity; (b) nerovnoměrný růst jednotlivých etnických skupin v městském prostředí.

Ad 5) Míra vzdělanosti populace obecně zvyšuje povědomí o národní sounáležitosti. Proto je možné se domnívat, že vyšší úroveň vzdělanosti v etnicky konkurenčním prostředí bude vyvolávat intenzivnější tenze (Deutsch 1969, Dostál 1999).

Vybrané faktory budou následně mapovány a analyzovány v jednotlivých entitách kavkazského regionu s cílem odhalit makroregionální diference. Na základě elementárních geografických znalostí o zkoumané oblasti lze usuzovat, že:

- a) V jihokavkazských entitách se mezi lety 1959 - 1970 etnická struktura více homogenizovala ve prospěch titulárního národa než v entitách severokavkazských (Kaiser 1994, Cornell 2001).
- b) V jihokavkazských entitách ve stejném období zároveň ubývalo relativně více obyvatel ruské národnosti než v entitách severokavkazských (Tishkov 1996).
- c) Jihokavkazské entity byly více urbanizované než severokavkazské, na severu se však míra urbanizace mezi lety 1970 – 1989 zvyšovala rychleji (Kaiser 1994).
- d) V severokavkazských entitách byla vyšší míra rusifikace i rusijanizace (ruský jazyk byl více užíván neruskými národy) než v entitách jihokavkazských (Kaiser 1994, Tishkov 1996).
- e) Jihokavkazské entity měly více vzdělanou populaci (vyšší zastoupení vysokoškolsky vzdělaných lidí) než entity severokavkazské (Kaiser 1994, Tishkov 1996).

Práce se v podstatě skládá ze čtyř částí: teoretického a geografického vymezení tématu, historické analýzy, statistické analýzy demografických a socioekonomických indikátorů a nakonec analýzy regionálních diferencí.

Po úvodní části následuje kapitola, která se zabývá teoretickým zarámováním zkoumané problematiky. Jejím cílem je odpovědět, v čem spočívá rozdíl mezi primordialistickým a modernistickým přístupem ke studiu národa a nacionalismu, a jak jsou tyto pojmy v této práci vnímány. Dále za jakých okolností a v jakém prostředí dochází k etnopolitické mobilizaci národa, co je jejím cílem a jaké má důsledky pro politický vývoj.

Třetí kapitola má za úkol geograficky, kulturně a politicky vymezit kavkazský region, rozčlenit a charakterizovat národnostní skupiny dle jazykového a religiózního klíče a nastínit mezietnické problémy vycházející především z kulturní heterogenity kavkazského prostředí a jeho specifického politického uspořádání.

Čtvrtá kapitola dokumentuje národní traumata z pohledu historické perspektivy. V jejím rámci je analyzován vliv dědictví carského Ruska, krátkého období nezávislosti po 1. světové

válce, vzniku SSSR a především pak důsledků sovětské národnostní politiky na vývoj jednotlivých kavkazských národů i vzájemných etnických vztahů v regionu.

Na tuto část navazuje pátá kapitola podrobněji zkoumající etnopolitickou mobilizaci v jednotlivých entitách, což časově souvisí s obdobím po druhé světové válce, Chruščovovou politikou tání, s obdobím Gorbačovových reforem, dezintegrací Sovětského svazu a vypuknutím etnických konfliktů.

V šesté kapitole jsou z censů 1970 a 1989 vybrané demografické a socioekonomické indikátory v souboru 14 jednotek testovány pomocí korelačních a regresních metod. Cílem je posoudit vliv jejich diferenciací na intenzitu etnopolitické mobilizace i jejich vzájemnou kauzalitu, přičemž snahou je případné korelace proměnných následně analyzovat.

Sedmá kapitola zkoumá regionální difference v předchozí kapitole testovaných demografických a socioekonomických charakteristik s cílem odhalit a vysvětlit specifika i společné tendence společenského vývoje ve 14 kavkazských entitách od 60. do konce 80. let 20. století.

Osmá kapitola má naznačit souvislosti mezi zjištěnými výsledky o etnopolitické mobilizaci z poslední fáze existence SSSR (případně těsně po rozpadu) s socioekonomickým a demografickým vývojem severokavkazských entit v letech mezi posledním sovětským censem v roce 1989 a novým sčítáním konaným v Ruské federaci v roce 2002.

2 Teoretická východiska

2.1 Terminologické problémy

Je-li tato práce věnována problematice etnických konfliktů, nelze tak činit bez teoretického zarámování pojmů národ (etnikum), nacionalismus a etnopolitická mobilizace. Je to však úkol poměrně komplikovaný, neboť za více jak sto let výzkumu těchto společenských fenoménů vznikl bezpočet různých teoretických konceptů, definic a metodických přístupů v rámci několika společenskovědních oborů. Taková různorodost je způsobena nejen oborovou specializací autorů, ale v zásadě také časoprostorem, protože badatele a jeho vnímání ovlivňuje jak období, ve kterém se pokouší tyto sociální fenomény reflektovat, tak pochopitelně i geografické místo, odkud pochází, respektive kterým se zabývá. Matoucí bývá otázka samotného konceptuálního vnímání termínů národ a nacionalismus. Jedni autoři spojují nacionalismus čistě s politickou ideologií (doktrínou) a jiní jej zkoumají spíše sociologicky ve vazbě s chováním a myšlením společnosti (Hroch 2003). Další problém je lingvisticko-terminologické povahy. Výraz národ má zcela jinou konotaci v angličtině (Nation - stát) a jinou v němčině a češtině (Die Nation – lid, národ), díky čemuž v různých jazycích nastává jistý rozpor při vnímání termínu nacionalismus. V angličtině je vztažen ke státnímu útvaru – občanský nacionalismus, v němčině i češtině vyjadřuje vazbu k národu – etno-nacionalismus (Connor 1984, Barša, Strmiska 1999). Také v češtině se řeší nejednoznačnost použití výrazů národ - stát, když například termín mezinárodní (konflikt) znamená mezistátní, a musí tak být suplován pojmem „mezietský“ či „etnický“. Termíny „etnikum“, respektive „etnická skupina“ jsou pak často používány jako synonymum „národa“, i když někteří autoři upozorňují na významové nuance. Etnikum je obecně vnímáno spíše jako skupina s nižším stupněm vědomí vzájemné sounáležitosti, bez jasně vymezeného území, bez politického statusu a zřetelně definovaných politických ambic, kdežto národ je považován za politicky organizované společenství (Tesař 2007). Nejasné hranice mezi těmito kategoriemi se pak dají vyjádřit jako „postupné zaostřování etnických obrysů, od mnohosti skupinových diferencí k homogenizované identitě“ (Barša, Strmiska, 1999, s. 80). V kontextu této práce není těmto rozdílům prisuzován velký význam, nicméně jistá pravidla používání diskutovaných termínů jsou dodržována. Pro všechny v práci zmíněné komunity (společnosti) je používán výraz národ, protože všechny kavkazské skupiny splňují podmínku „politicky organizovaných společenství“. Adjektivum „národní“ a „národnostní“ se pak vyskytuje v případě, je-li

vztaženo přímo k atributům daného národa (území, jednotka, symbol, identita, atd.). Dovolí-li smysl textu, tak v pasážích, kde se popisují vztahy, jevy a procesy mezi komunitami, se dává přednost výrazu „etnický“ (konflikt, napětí, mobilizace, struktura, polarizace, apod.).

2.2 Principy primordialismu

První období vědeckého zájmu o národ a nacionalismus se datuje na konec 19. a první polovinu 20. století jako reakce na národně-integrační procesy v Německu a Itálii (např. Meinecke 1908) a rozvoj národnostních hnutí v multietnickém Rakousko-Uhersku či Osmanské říši (např. Bauer 1907), případně se práce zabývají národotvorným procesem v historicky centralizovaných státech (Renan 1882). Typická pro většinu děl této doby byla úzká vazba mezi teoretickými východisky a principy na jedné straně a politickou praxí na druhé, což vyvrcholilo ve 30. letech, kdy politika účelově manipulovala a zneužívala sociální vědu ve spojitosti s aplikací fašistické a nacistické ideologie ve společnosti (podobné příklady najdeme bohužel i v současnosti).

Jiným společným znakem bylo primordialistické paradigma charakterizované vnímáním existence národní identity jako vrozené a neměnné charakteristiky a akcentováním převážně objektivních znaků/vlastností národa (tj. jazyka, území, historie, krve, atd.). Základním přístupem tohoto diskurzu se stal etnocentrismus (nadřazení jednoho národa nad druhým), kde jedna z ústředních premis předpokládá, že „agrese jedné skupiny k druhé je zakořeněna ve skupinové identitě a jejích vlastnostech“ (Henderson 1997, s. 37). Národní identita se v tomto pohledu rodí zakódována v genech a rozdělení lidstva na národy (případně etnické skupiny) přirozeně vede ke konfliktním situacím (z čehož vychází také politický realismus). Důležitou roli zde hraje proces budování/konsolidace národa (často přezdívaný jako národní obrození), k čemuž mimo jiné přispívá vykonstruovaná či upravená historie v podobě národních mýtů (Geertz 1963). Velice efektně se využívá strachu ze „společného historického nepřítele“, který předkládá zjednodušený obraz souseda jako hlavní hrozbu existence národa v minulosti, současnosti i do budoucna. Pomáhá se tak udržovat myšlenka národní pospolitosti a zároveň i politické mobilizace (Lake a Rothchild 1998). V této souvislosti je nutno podotknout, že primordialistické vidění světa je pro svoji ideovou jednoduchost oblíbené u současných nacionalistů a jimi formulované teze se s úspěchem objevují v politické realitě mnoha zemí (typickým příkladem jsou mimo jiné nacionalistické strany v Evropě). Z hlediska studia primordiálního nacionalismu se ukazuje být velmi „inspirativní“ doba demokratizačních

procesů v Sovětském svazu a Jugoslávii (Dostál 1999). Zjednodušené vnímání identity rozdělením společnosti na „my a oni“ podložené historickými traumaty a prosazování kolektivního vědomí a viny uvrhlo tyto regiony do propasti etnických sporů, které často přerostly v ozbrojené konflikty (Tesař 2007). Primordialismus nepůsobí úspěšně pouze jako politický nástroj, ale také je stále platným, i když okrajovým, paradigmatem sociálních a historických věd (například Geertz 1963, van den Berghe 1987) a zejména pak autoři sovětské a postsovětské školy (například Bromlej 1987, Gumilev 2002). A proto se, podobně jako v první polovině 20. století v Německu, také v případě rozmachu nacionalismu při desintegraci Sovětského svazu najdou známky zneužívání vědy pro politické cíle. Překrucování historie a demonizace konkurenčního národa jsou efektivním způsobem manipulace s masami nespokojených obyvatel a politická elita kavkazských národů, často vzešlá či podporovaná z kulturních a akademických kruhů, si toho byla velmi dobře vědoma (více například Tishkov 1996).

2.3 Principy modernistických teorií

Po druhé světové válce došlo zejména v západní Evropě k paradigmatickému zlomu jak v přístupu ke studiu národa a nacionalismu, tak ve společenských postojích (Hroch 2003). Zneužití ideologie nacionalismu v politice, ale zejména globální ideologické soupeření mezi komunistickým a liberálně kapitalistickým systémem potlačilo výzkum problematiky nacionalismu do pozadí sociálních věd. Přesto v této době vznikla řada průlomových prací na toto téma. Jejich typickým rysem je všeobecný odklon od primordialismu, a i když ideová východiska i metodická řešení problému u jednotlivých autorů této doby byla značně široká, hromadně se držely centrální myšlenky tzv. modernistických teorií, tj. vnímání národa (jeho subjektivních i objektivních atributů) jako výsledku společenských modernizačních procesů. Časem v rámci modernistického přístupu vykrytalizovaly dva směry – instrumentalismus a konstruktivismus. Prvně zmíněný vidí etnickou identitu jako produkt sociálních procesů a člověk je schopen ji z racionálních důvodů měnit v závislosti na situaci. Konstruktivismus rozšiřuje předchozí směr, ale uznává navíc vliv emocionálního (podprahového) chování jedince (Šmíd a Vaďura 2007).

Příznačné pro modernistický přístup také bylo, alespoň z počátku, vědecké zaujímání hodnotově negativních postojů k projevům a důsledkům nacionalismu ve společnosti (Deutsch 1953, Kedourie 1993), případně zdůrazňování jeho významové dichotomie

(Lemberg 1964, Kohn 1968, Nairn 1977). Z této doby pochází také klíčový koncept vysvětlující podstatu vzniku nacionalismu, a to sociální a politická mobilizace národů, kterou způsobují intenzivní a nevratné společenské (modernizační) změny, především urbanizace, rozvoj vzdělanosti a šíření masmédií (Deutsch 1969). Renaissance výzkumu nacionalismu v sociálních vědách naplno vypukla v 80. ale hlavně v 90. letech v souvislosti s politickými změnami ve východní Evropě a desintegrací multinárodních států doprovázenou etnickými konflikty. Z této doby pochází také řada pojednání o národu a nacionalismu, jejichž idey (byť nikterak nové) se zároveň staly teoretickou inspirací pro tuto práci (mimojiné Anderson 1991, Smith 1991, Gellner 1993, 2002, a Breuilly 1994).

Hlavní myšlenka propojující teze modernistických teorií spočívá v tvrzení, že národ se stal konstruktem sociálních procesů a je jimi dále ovlivňován. To znamená, že za specifických okolností měnícího se demografického, sociálně-ekonomického a politického prostředí vzniká nacionalismus, který prostřednictvím obecně sdílených hodnot (historie, mýtů, jazyka, literatury) určité komunity lidí vytváří citové pouto vzájemné (národní) sounáležitosti a posiluje společnou identitu (Lemberg 1964, Kedourie 1993). Pokud dochází k jejímu ohrožení z vnějšku, bývá přirozenou reakcí členů zvýšená spolupráce uvnitř komunity, jejímž výsledkem se stane kolektivní akce pro zajištění ochrany a další budoucnosti. Tento proces je definován jako společenská mobilizace (Deutsch 1953, 1969). Ta může mít za cíl prosazování politických (moc), ekonomických (zisk) či kulturních (identita) požadavků konkrétního národa a v takovém případě se hovoří o etnopolitické mobilizaci. Její intenzita se měří mírou podpory kolektivní akce, jež v extrémních případech může eskalovat v konflikt (Tesař 2007).

2.3.1 Národ

V tomto smyslu je pak národ chápán jako komunita lidí spojená jak objektivními, tak subjektivními atributy. Objektivní znaky (z hlediska času prakticky neměnné) jsou podstatné pro vymezení a udržení sociokulturních hranic komunity a pro poměrně přesné označení jejích členů. Subjektivní vyjadřují pocity sounáležitosti, a to ve dvou časových směrech: do historie, kde společenství hledá společný původ a traumata, a do budoucnosti, kde čelí společnému osudu (Kaiser 1994). Geneze či obroda národa je pochopitelně dlouhodobý a složitý integrační proces, v jehož rámci musí dojít ke konsolidaci kulturně i sociálně rozmanité populace, což se děje prostřednictvím národnostních hnutí. V jejím rámci prochází společnost dvojí integrací - horizontální, kdy se konsoliduje národní elita, a vertikální, při níž je do vznikajícího národa integrováno převážně chudší venkovské obyvatelstvo (Gellner

1993). Zcela kruciální úlohu v tomto procesu představuje jazyk a jeho vernakularizace, která přispívá k rychlejšímu šíření gramotnosti. Jazyk se pak spolu s představou o historii (resp. mýtu o ní) sdíleného území stává pojítkem mezi všemi vrstvami společnosti a dává základ společné identitě. Hroch (1999) v této souvislosti definuje tři fáze vývoje národnostních hnutí. Ve fázi A vzniká vědecký zájem o etnický folklór ze strany politické či kulturní elity a formují se základy národní identity, ve fázi B dochází k rozšiřování či agitaci myšlenky národní identity mezi příslušníky etnické skupiny, ve fázi C vertikální konsolidací a mobilizací všech sociálních vrstev vzniká masové hnutí schopné prosazovat společné politické cíle (autonomie či nezávislost). Jiný socioekonomický pohled na etnogenezi nabízí například Smith (1991), který rozvoj národnostních hnutí a konsolidaci národa podmiňuje odstraněním geografických, socioekonomických, kulturních a politických bariér, k čemuž dochází v důsledku „tří revolucí“ (triple Western revolution): (1) rozvojem kapitalismu, jenž vede k ekonomické integraci; (2) centralizací politické moci; (3) kulturní a vzdělávací standardizací. Je zřejmé, že citovaní autoři (a mnozí další) ve svých úvahách o vývoji národů popisovali historické příklady národnostních procesů známých z evropského (hlavně západoevropského) prostoru. Podobný scénář vývoje lze sledovat i v jiných regionech, ale v jiném časovém horizontu. Řada etnických skupin, zejména na východoevropské periferii a oblastech přiléhající k Rusku jako je Kavkaz nebo Střední Asie, dosud neprošla kompletním konsolidačním procesem v horizontálním směru, což přináší řadu otázek ohledně vztahu rodové společenské struktury, nacionalismu a etnopolitické mobilizace. Zdá se totiž, že rozdíly v etnogenezi kavkazských národů značně diferencují politický vývoj v regionu.

2.3.2 Nacionalismus

Bylo již naznačeno, že nacionalismus stojí za konsolidací a mobilizací národa. Má-li být tato premisa platná, musí se obratem objasnit, za jakých podmínek a v jakých prostředích vzniká. Jeho účinky jsou pochopitelně silnější v etnicky heterogenním prostředí, respektive v případech, kdy národnostní a politické jednotky nejsou totožné (Gellner 2002). Existuje několik způsobů, jak může být tento princip narušen: buď politická hranice státu nezahrnuje všechny příslušníky titulárního národa, nebo je uvnitř státu cizí etnický element, nebo v kombinovaném případě nezahrnuje všechny příslušníky národa a navíc zahrnuje také cizince. V této souvislosti je vhodné připomenout, že spíše než role samotné etnické heterogenity či fragmentace je účinnějším katalyzátorem nacionalismu etnická polarizace. Ta je charakterizována malým množstvím dostatečně velkých skupin, jejich vysokým stupněm

vnitřní homogenity a meziskupinovou heterogenitou (podporovanou především kolektivní pamětí, mýty, emocemi a zájmy elit) (Tesař 2007). Collier však tvrdí, že to není polarizace, co zvyšuje riziko konfliktu, ale etnická dominance, definovaná 45 – 90% podílem jedné skupiny na celkové populaci, která vytváří napětí při etnické soutěži (Collier in Tesař 2007). Nacionalismus je plodem moderní průmyslové společnosti a objevuje se pouze v prostředí, v jehož rámci je existence státu pokládána za samozřejmou (Gellner 1993). Dále pojednává o ztotožnění se vzdělanou vysokou kulturou³, jež se shoduje s politickou jednotkou a veškerým obyvatelstvem. Proto se vznik nacionalismu dává do souvislosti s modernizačním procesem a hlubšími změnami společenské struktury způsobené například migracemi (zvláště urbanizací) či rozvojem vzdělanosti (Breuilly 1994). Jak konstatuje Gellner: „Nacionalismus tak není probuzení skryté síly, ... je to důsledek nové podoby společenské organizace založené na kultuře vysokého stupně a závislé na vzdělání“ (1993, s. 59). Za období rozvoje (expanze) nacionalismu v Evropě je považována raná industrializace, která vyvolala nestabilitu společenských poměrů. Právě v této době se zde konsolidovala většina evropských národů ať již centralizovaně jako státotvorná skupina, nebo prostřednictvím národnostních hnutí v rámci multinárodních říší. Éra modernizace společnosti se tak stává obdobím, v němž se mění politické a kulturní hranice pro uspokojování národnostních požadavků. Jinými slovy, začíná docházet k zjednodušování etnické struktury území prostřednictvím etnických čistek, či vznikem nových entit, což je proces, který v Evropě a v přilehlých regionech trvá do současnosti. Z toho lze mimojiné vyvodit závěr, že nacionalismus prochází vývojovými etapami a tím pádem existují velké diference v jeho časovém průběhu, charakteru vývoje a důsledcích mezi jednotlivými národy. Plamenatz si například všiml, že je v Evropě zřejmý rozdíl mezi západním (liberálním) a východním (násilnickým) nacionalismem (Plamenatz 1973, in Gellner 1993). Zatímco u západního typu byla společnost při zrodu nacionalismu již v pokročilejším stupni modernizačního vývoje kulturně dostatečně připravena, a nacionalismus byl tedy reakcí na sociální, ekonomický a politický vývoj, u východního typu vznik národnostního hnutí předcházela potřebným socioekonomickým a politickým změnám. V prvním případě nacionalismus vznikl ve jménu již rozvinuté „vysoké“ kultury, kdežto ta byla v druhém případě teprve ve fázi zrodu. A proto zde také častěji docházelo (dochází) k silnému asimilačnímu tlaku na všechny skupiny společnosti (i za cenu genocid), aby se

³ Pojem moderní vysoké kultury se v tomto smyslu vztahuje na soubor dovedností, jež člověku umožňují zastávat většinu zaměstnání v moderní společnosti. Ústředním předpokladem je gramotnost a znalost jazyka, kterým se v dané lokalitě běžně hovoří na úřadech či školách (Gellner 1993). Naproti tomu kultura v antropologickém smyslu je myšlena jako příznačný způsob chování a komunikace daného společenství. Jejím součástí jsou hodnoty, normy, instituce a způsob myšlení (Huntington 1996).

dosáhlo takového vztahu mezi kulturou a státem, který odpovídá principům nacionalismu. Rozdíl výstižně shrnul Griffiths: „Na Západě nacionalismus vyrostl jako snaha vybudovat národ v politické realitě současnosti bez sentimentálních pohledů do minulosti, na východě byl stvořen z mýtů historie a snů budoucnosti“ (Griffiths 1993, s.11). To je zřejmý příklad etnického vývoje řady entit, mimo jiné i v prostoru carského Ruska. Jinou širší klasifikaci vytvořil Orridge, který určil pět typů nacionalismů: proto-nacionalismus (kdy národ předběhl nacionalismus – typické například pro Francii či Velkou Británii); sjednocující nacionalismus (Německo, Itálie); rozděľující nacionalismus (rozpad Osmanské říše či Rakouska-Uherska, později například SSSR nebo Jugoslávie); osvobozenecký nacionalismus (dekolonizace Afriky a Asie) a obnovující (renewal) nacionalismus (Japonsko, Írán, Mexiko). Nejvíce nebezpečný pro mezinárodní politickou stabilitu je považován třetí a čtvrtý příklad (Orridge 1981 in Taylor 1989). Podobně Gellner v Evropě vymezil čtyři geografická pásma. První dvě se shodují s předchozím, třetí a čtvrté zahrnuje východní Evropu a Rusko s okolím. Zvláštním případem je pak vývoj nacionalismu v diaspoře. K jeho příčinám a důsledkům Gellner podotýká: „Spojení ekonomické nadřazenosti a možnosti určení kulturní totožnosti menšiny s její politickou a vojenskou slabostí většinou bývají tragické. Vzdělání a úzké profesní zaměření jim umožňuje dosažení vyšších ekonomických a někdy také politických pozic, požívají de facto státní ochrany, avšak při společenských změnách se stát snaží prosperující menšinu zbavit hospodářského monopolu a usměřňuje na ni nespokojenost většinové populace. Dochází k vyvlastňování a pronásledování, což je účinné zadostiučinění pro závistivější většinu“ (Gellner 1993, s. 116). Jako exemplární příklad nacionalismu v diaspoře je vznik arménského nacionalismu v 80. letech 19. století na území Osmanské říše. Podobnými zkušenostmi kromě Arménů prošli také Židé a Řekové, tedy národy s dlouhou tradicí rozptýlení, urbanizace a menšinového postavení. Na druhou stranu je v některých případech existence diaspory ve stabilnějším prostředí téměř jedinou zárukou přežití celého národa, zvláště je-li schopna ekonomické a politické podpory svých soukmenovců.

2.4 Etnopolitická mobilizace

Ke spojení nacionalismu a etnopolitické mobilizace sociolog Ernst Gellner podotknul: „Existuje jistý prvek pravdy v nacionalistickém sebezobrazení: jestliže je národ ovládán představiteli jiné cizí vysoké kultury, je jejich utiskování nutné čelit nejdříve obrozením a nakonec osvobozenecskou válkou“ (1993, s. 68). Van Evera vidí nacionalismus jako politické

hnutí s dvěma základními charakteristikami: „Jednotliví členové jsou zcela loajální své etnické či národnostní skupině a jsou-li tyto skupiny bez vlastního státu, stává se jeho vznik základním požadavkem“ (1996, s. 27). Je evidentní, že i přes integrační tendence v současném světě zůstává a do budoucna i zůstane národní stát základní politickou jednotkou, o kterou bude většina národů usilovat a která se stane legitimním cílem mnoha národnostních hnutí napříč všemi kontinenty (Dostál 1999). Nicméně s prostým konstatováním, že každý nestátotvorný národ požaduje vlastní suverenitu (či na ni má nárok) a ta se tím stává hlavním mobilizačním faktorem, si nelze vystačit, protože existují desítky příkladů, kdy multinárodní entity národnostní problémy nemají či jednotlivé skupiny takový nárok nevznášejí. Již bylo řečeno, že etnopolitická mobilizace vzniká jako kolektivní akce jedné národnostní skupiny proti druhé konkurenční. Vzájemný vztah dvou skupin lze tedy nazvat etnickou soutěží (Tesař 2007). Principy jejího vzniku je možné shrnout do dvou zobecňujících přístupů, a to z hlediska: (1) vztahu centrum – periferie; (2) strukturálních změn ve společnosti.

2.4.1 Explanační modely etnopolitické mobilizace

Nacionalismus a etnopolitická mobilizace obyvatelstva se nejčastěji objevují v prostředích, kde národnostní menšiny nemají dostatečný přístup k moci, jsou politicky, ekonomicky a kulturně utlačovány a prostřednictvím vlastních politických elit (hnutí) vyvíjejí snahy o změnu takového stavu. Z hlediska vzájemného postavení vládnoucích a utlačované skupiny lze rozeznat dva typy vztahů. Buď je centrum ekonomicky i kulturně mnohem vyspělejší než periferie, nebo má periferie minimálně rovnocennou (či vyšší) ekonomickou a kulturní úroveň jako centrum. Právě na principu sociálních a politických skupinových interakcí lze definovat tři modely vysvětlující vztah mezi modernizací skupiny a její mobilizací (Dostál 1999).

(a) Hlavní tezí difúzně-asimilačního modelu je pokles významu národní identity v důsledku intenzivní společenské modernizace v etnicky heterogenním prostředí. Vychází z předpokladu, že modernizační změny ve společnosti (urbanizace, industrializace, růst gramotnosti) smazávají sociální rozdíly mezi jednotlivými skupinami a marginalizují tak význam etnických rozhraní (Deutch 1969). Jinými slovy, národnostní skupiny se v kulturně odlišném prostředí nemobilizují proti konkurenční dominantní kultuře a postupnou asimilací splynou s majoritním prostředím (například Bretonci, Provensálci či Gaskoňci ve Francii, dnes může takový případ nastat u původních kmenů Amazonie, rovníkové Afriky, či Sundských ostrovů). Jiný příklad

tohoto konceptu představují národy konsolidované nikoliv na kulturně-historickém, ale na územním principu, kdy dochází k efektu „tavícího kotle“, v kterém členové jednotlivých národnostních skupin transformují svoji původní identitu v novou dle příslušnosti k státnímu celku (například národy Severní a Jižní Ameriky) (Baar 2002).

(b) Základem modelu „vnitřní kolonizace“ je ekonomická a často též environmentální exploatace a politická podřízenost etnicky homogenní periferie vůči centru, kterému dominuje jiná národnostní skupina (Hechter 1975). Dochází k ekonomické, politické a sociální diskriminaci na etnické bázi způsobené nerovným přístupem ke zdrojům, v jehož důsledku je utlačovaná sociálně slabší skupina nucena hrát inferiorní roli ve společnosti. V takovém případě může nastat vcelku efektivní mobilizace založená na etnické solidaritě, jejímž cílem bývají požadavky na kontrolu ekonomických zdrojů na daném území. Cíle se však často stupňují do fáze usilování o politickou autonomii a extrémním případě separatismu od dominujícího centra (Dostál 1999). Tento model vcelku přesně vystihuje realitu etnických (ale i kmenových) problémů v rozvojových zemích Latinské Ameriky či Afriky, jeho teze se dají aplikovat i pro explanaci napětí v kavkazském regionu.

(c) Model „mezietské soutěže“ vysvětluje mobilizaci národů v ekonomicky vyspělých prostředích, kdy deprivaci utlačované skupiny nezpůsobují sociální problémy (Nielsen 1985). Etnopolitická mobilizace se totiž vyskytuje také u národů v regionech, které jsou na vyšší úrovni vyspělosti ve srovnání s centrem. Zatímco předchozí model vychází z nerovného postavení dvou národů v soutěži o zdroje (jeden národ je ekonomicky dominantní), hlavní postulát teorie „mezietské soutěže“ zní, že „ekonomická nerovnost a diskriminace v přístupu ke zdrojům se díky modernizaci zmenšuje, či byla odstraněna a členové obou národů si na trhu či politice konkurují rovnocenně“ (Dostál 1999, s.50). Hechter a Furtado (in Dostál 1999) pak v této souvislosti zdůrazňují význam volné politické soutěže umožňující národnostní skupině artikulovat a hájit vlastní politické, ekonomické a kulturní zájmy. Národnostní hnutí jsou v tomto aspektu vnímána jako jediné subjekty určené k zabezpečení budoucnosti konkrétní kulturně definované skupiny voličstva v prostředí mezietské konkurence (Dostál 1999). Jako nejzazší a vlastně finální požadavek, který hnutí mohou slibovat, je teritoriální suverenita, jež by potvrdila výlučné postavení národnostní skupiny v daném regionu pro užívání bohatství. Tento model je často dáván do souvislosti s rozmachem nacionalismu v transformujících se (demokratizujících) a relativně ekonomicky vyspělých

multinárodních společnostech, kdy uvolněním režimu vzniká proti centru opozice založená na etnickém principu. Takovou situaci lze nalézt například v bývalém SSSR (Gruzie, Arménie, Pobaltí), ale také ve Španělsku (Baskicko a Katalánsko), v bývalé Jugoslávii (Slovinsko a Chorvatsko) nebo i v bývalém Československu (Dostál 1999).

2.4.2 Katalyzátory etnopolitické mobilizace

Rozšiřující pohled na etnopolitickou mobilizaci nabízí například Kaiser (1994), který zkoumá katalyzátory, neboli spouštěcí mechanismy mobilizace v postsovětském regionu. Za primární faktor je považován proces společenské modernizace, která vede ke strukturálním změnám ve společnosti (Deutsch 1969). V zásadě pak lze definovat čtyři oblasti, v jejichž rámci dochází k ohrožení výlučné pozice jednoho národa, jenž se v následné reakci mobilizuje a brání: demografický vývoj, vzdělanost, jazyk a politický systém.

(1) Demografický vývoj daného území může být značně ovlivněn imigrací alochtonních skupin narušující etnickou homogenitu území a vyvolávající u původních obyvatel pocit ohrožení. V tomto aspektu je nutné zmínit případ, kdy etnická struktura se pro autochtonní (většinovou) populaci vyvíjí nepříznivě v důsledku vyššího přirozeného přírůstku imigrantů, nebo konkurenční menšinové skupiny.

(2) Sociální změny ve společnosti, zejména migrace do měst a rozvoj vzdělanosti způsobují intenzivnější mezietnické kontakty a růst konkurence o ekonomické zdroje (teorie o mezietnické soutěži). Městské prostředí bývá v multinárodních entitách místem prolínání a míšení kultur (na rozdíl od venkova, kde jsou národy většinou odděleny). Jsou zde lokalizovány důležité státní instituce, školy, pracovní příležitosti, o jejichž pozice se konkurenční skupiny střetávají. Důležitá je role vzdělané městské populace, která bývá politicky aktivnější než venkovské či méně edukované obyvatelstvo.

(3) Prosazování jedné dominantní kultury (jazyka) v rámci heterogenního prostředí většinou vyvolává negativní reakce mezi národnostními menšinami (proces postupné asimilace je však také možný). Může se jednat o příklad vnucování „supranárodní“ kultury, jako to bylo v případě Sovětského svazu a jeho politiky rusifikace národů realizovanou jak prostřednictvím imigrace rusky hovořící populace (rusijanizace), tak prosazováním ruštiny do veřejného života (školy, úřady, armáda). Zvláštní situace nastává v rámci multietnických entit, v nichž existují asymetrické vztahy mezi třemi

skupinami popsané jako „ABC paradox“ (Henderson 1999): národ B se brání asimilaci vůči národu A, zároveň se ale snaží asimilovat národ C. Příkladem je Gruzie, kde rusifikace působila na protiruský nacionalismus Gruzínů (který vyústil v separační tendence) a na druhé straně gruzínifikace menšin vyústila v silný protigruzínský nacionalismus Abchazů a Osetů, kteří proklamovali nejdříve zrovnoprávnění vztahů a následně separatismus od Gruzie. Výsledkem byl konflikt, v němž proti Gruzínům stála koalice Abchazů s Ruskem (Nodia 1998). Třetí strana mezi dvěma konkurenčními národy ale zároveň může působit jako tlumič etnického napětí například tím, že poskytuje jazykovou platformu pro vzájemnou komunikaci, nebo jako politický mediátor (Henderson 1999). Příkladem mohou být Rusové v Ázerbájdžánu, Dagestánu a Severní Osetii (Tishkov 1996).

(4) Velmi efektivním katalyzátorem nacionalismu je politická centralizace v multinárodních celcích, kde o politice národnostně odlišné periferie je rozhodováno centrálními politickými orgány ovládanými majoritou (Dostál 1999). Požadavky teritoriálně vymezených národnostních menšin potom směřují k autonomizaci či k úplné separaci území. Zásadně determinujícím faktorem je dále charakter politického režimu. Paradoxně je rizikovým prostředím fungující parlamentní demokracie, neboť svobodnou politickou soutěží hrozí etnopartismus, což při špatně nastaveném systému rozdělení moci může vést k paralyzování funkcí státu a hrozbě jeho dezintegrace (např. Kanada či Belgie) (Tesař 2007). Autokratické režimy oproti tomu k vyřešení národnostních problémů využívají státní represí, což dočasně může být účinné (i přes etickou stránku problému, když často dochází k etnocidě či výjimečně i genocidě národnostních menšin) (Frye 1992). Nicméně nacionalismus ve společnosti nemizí, ale přežívá v latentní podobě a v momentu oslabení režimu dochází k jeho oživení (viz Sovětský svaz či Jugoslávie). Právě zásadní společenské změny charakterizované politickou a ekonomickou transformací dávají vzniknout prostředí nejnáchylnějšímu k různým druhům konfliktů, včetně etnických (Brown 1997, Tomeš 2008).

2.4.3 Intenzita a výsledek etnopolitické mobilizace

Vztah mezi dvěma soutěžícími skupinami a tím také intenzita skupinové akce, která může a nemusí přerůst v konflikt, jsou ovlivňovány celou řadou podmínek. Celý proces přechodu od soutěže přes mobilizaci ke konfliktu lze zarámovat následujícími faktory: (1) etnická a kulturní odlišnost, (2) mezietnická historická traumata, (3) modernizace společnosti,

(4) mezietnická ekonomická soutěž, (5) existence klientelismu a nepotismu, (6) mocenský boj, (7) selhání vzájemné důvěry (Horowitz 1998). Ze seznamu je patrná kombinace vlivu jak primordialstických, tak modernistických přístupů, což je pro posouzení komplexity nacionalizačního procesu a jeho výsledku nezbytné. Jiní autoři zdůrazňují, že na výsledek mobilizace mají vliv zejména institucionální faktory. Lake a Rothchild (1998) v této souvislosti zmiňují, že slabost státu vyvolává sociální nejistotu a obavu z budoucího vývoje - jev typický zejména pro transformující se postkomunistické země (například Sovětský svaz a jeho periferie). V etnicky heterogenních prostředích pak oslabující centrální moc ztrácí pozici arbitra mezi konkurujícími si skupinami a není dále schopna zajistit ani rovnoměrný rozvoj, ani případnou nestrannou ochranu. Taková situace mimojiné produkuje prostředí strachu a iracionálního chování lidí, které bývá dále podněcováno a využíváno nacionalisticky zaměřenými politickými a kulturními elitami. Akceleraci etnického napětí a mobilizace pak usnadňuje selhání informačních toků, když lidem jsou médií předkládány záměrně zkreslené či nepravdivé informace o konkurenční skupině a politických událostech. Právě roli politických aktivistů (s podporou kulturních či vědeckých kruhů) nebo přímo institucí a prosazování jejich partikulárních zájmů při etnopolitické mobilizaci je některými autory přisuzována zcela zásadní váha (Tishkov 1996, Lake a Rothchild 1998, Tesař 2007).

Nejvíce viditelným (mediálně, politicky) cílem etnopolitické mobilizace bývá plná politická suverenita národa. Při současném geopolitickém uspořádání však taková situace není reálná, neboť by vzhledem k národnostní struktuře řady zemí mohlo dojít k destabilizaci většiny regionů. Nacionalismus menšin může být v zásadě uspokojen i nižšími cíli formulovanými jako větší politická, kulturní, socio-ekonomická autonomie. Často se tyto požadavky vyvíjí v souvislosti s reakcemi druhé národnostní skupiny, respektive snahou centrální vlády o akomodaci národnostních problémů. Dostál například definuje čtyři fáze, kterými se požadavky etnonárodnostních hnutí vyvíjejí: „ochrana a posilování pozice jazyka, autonomie v ekonomických a sociálních záležitostech, politická autonomie a ve finále pak plná samostatnost“ (Dostál 1993, s. 99). Pravidlem bývá, že pokud jsou jednotlivé fáze odmítnuty, požadavky se stupňují a s nimi i riziko potenciálního etnického konfliktu, který téměř vždy doprovází snahu o separaci (Barša 1999). Pravdou ale také je, že obyvatelstvo se ne vždy ztotožní s radikálními cíli a političtí vůdci pak musí ze svých ambic slevit. Odhadnout, kdy taková situace nastane, je velmi obtížné, protože záleží na specifických podmínkách každé společnosti. Obecně lze konstatovat, že nedostatečnou mobilizaci způsobuje buď faktor nezkonsolidovaného národa čili nedostatečné národní uvědomění

(Kaiser 1996), nebo příliš velké riziko dopředu vyplývající z konfrontace, kdy společenské indicie naznačují, že vítězství není možné, případně nepřinese žádaný efekt (Barša 1999). Ve vztahu ke kavkazskému regionu je příznačné, že politická autonomie není v některých případech žádaným řešením nebo kompromisem, protože jak si všiml například Cornell (2001), jakýkoliv systém vertikálního uspořádání, byť s maximální možnou mírou autonomie, se v postsovětském prostoru zkompromitoval předchozím vývojem. Federální struktura formálně zajišťovala autonomní postavení, ve skutečnosti však entity měly pouze nevýznamné rozhodovací pravomoci. Proto se zde mírová akomodace konfliktů vyvolaných separatismem hledá velmi těžko (případ Náhorní Karabach, Abchazsko nebo Jižní Osetie). Nalezení kompromisu navíc často ztěžuje fakt, že vnímání identity většiny členů národa je založeno na primordialistickém principu. Společnost se pod vlivem paměti historických traumat brání řešit etnické spory (tím také budoucnost) racionálním způsobem.

2.5 Shrnutí

Nacionalismus je v kontextu této práce vnímán jako jev moderního věku, tzn. jako výsledek modernizačních společenských (demografických, socioekonomických a politických) procesů, na něž však zároveň působí „primordialistické“ vlivy, zejména národní traumata. Všeobecným předpokladem nacionalismu je kulturní heterogenita prostoru a nejednotnost národnostních a politických hranic. V tomto prostředí snadno dochází k intenzivnímu mezietskému kontaktu (etnické soutěži), který může přerůst v etnopolitickou mobilizaci, neboli kolektivní akci jednoho národa proti druhému.

Taková situace může obecně nastat buď při ekonomické diskriminaci jednoho národa národem druhým, nebo při intenzivní ekonomické a politické soutěži dvou relativně rovnocenných skupin. Pro vysvětlení entopolitické mobilizace kavkazských národů se proto hodí dva explanační modely:

(a) vnitřní kolonizace vysvětluje chování národů s inferiorním postavením v jednotce, například Ingušů v Severní Osetii, anebo chování titulárních národů v jednotkách, které dlouhodobě čelily ekonomické diskriminaci (nespravedlivý přístup ke zdrojům) a pokusům o asimilaci do kultury národa nadřazené jednotky (Abchazové, karabaští Arméni, Čečeni). Reakcí těchto národů byla mobilizace ve smyslu zajištění kontroly ekonomických zdrojů a ochrany kulturních hodnot. Politickým cílem se vesměs stal vyšší stupeň autonomie

(zrovnoprávnění statusu), iredentismus (přičlenění k jiné kulturně blízké jednotce) a výjimečně také separatismus (Čečeni).

(b) mezietská soutěž je vhodným modelem k vysvětlení nacionalismu a entopolitické mobilizace u titulárních národů svazových republik (tj. Gruzínů, Arménů a Azerů), jejichž životní podmínky byly minimálně na úrovni průměru sovětské společnosti, v řadě ohledů však dokonce vyšší (například úroveň vzdělanosti). Druhý příklad představují národy bititulárních (Karačajsko-Čerkesko, Kabardinsko-Balkarsko) či multietnických jednotek (Dagestán). V důsledku společenských reforem konce 80. let se ve zmíněných entitách zformovala nacionalisticky laděná opoziční hnutí, které formulovaly svůj program ve smyslu ochrany národních zájmů ve vznikajícím konkurenčním prostředí a pod hrozbou ztráty privilegovaného postavení (ekonomického, kulturního, politického) mobilizovaly národ ke společné akci. Hlavním cílem se stala plná politická suverenita (u svazových republik), nebo vyčlenění vlastního teritoria v rámci vyššího celku (vnitřní separatismus).

Samotnými katalytickými momenty mobilizace mohou být nedostatečný přístup k moci či její nadměrná centralizace, nerovnoměrný demografický vývoj (zvláště ve městech), kulturní dominance. Čím více je podnětů a čím extrémnější mají podobu, tím intenzivnější a efektivnější bývá mobilizace a tím radikálnější cíle bývají voleny k ochraně členů národa (od autonomie k plné politické nezávislosti). Efekt mobilizace se dále zesiluje v prostředí politické nestability, jakou představují například transformující se režimy. Mobilizace může být také naopak tlumena, a to buď z vnějšku prostřednictvím státní represe, nebo zevnitř nedostatečnou konsolidací národa. Kavkazský region splňuje řadu výše zmíněných předpokladů pro úspěšnou etnopolitickou mobilizaci, protože:

(1) Politické hranice se značně rozcházejí s rozmístěním národnostních skupin (Náhorní Karabach, Abchazsko, Jižní Osetie, celý Severní Kavkaz), v regionu je navíc přítomna řada diaspor úspěšnějších než majoritní společnost (Arméni, Rusové).

(2) Kavkazská společnost zažila v minulých dekadách řadu traumatických událostí, které poznamenaly mezietské vztahy (etnické konflikty mezi lety 1918 – 20, delimitace hranic, deportace národů, atd).

(3) V době sovětizace prošla kavkazská společnost intenzivním modernizačním procesem. Zvyšovala se míra urbanizace, tím také míra vzdělanosti a ekonomická aktivita se přesunovala od priméru k sekundéru a terciéru. Města se etnicky promíchávala a docházelo k intenzivnějšímu kontaktu národů a jejich soutěžení o ekonomické zdroje,

(4) Celý region zažíval od 60. let populační explozi, některé národy (muslimské a vesměs turkické) však měly růst rychlejší, ať již díky přirozenému přírůstku, nebo kladnému migračnímu saldu.

(5) V důsledku historického vývoje a díky politicko-administrativnímu uspořádání kavkazského regionu více kulturně dominovaly některé národy a jejich jazyky. Vedle univerzální ruštiny to na Jižním Kavkaze byla gruzínština, arménština a azerština.

(6) Silná politická a ekonomická centralizace sovětského systému po dekády represivně potlačovala jakékoliv náznaky etnopolitické mobilizace. Koncem 80. let však začal pokus o reformu společnosti, která politickému nacionalismu a mobilizaci národů otevřela stavidla.

Z hlediska předchozích klasifikací lze místní nacionalismus jednoznačně zařadit do východního typu, tj. nacionalismu šovinistického (proti menšinám) vyvolávajícího etnické čistky a nacionalismu „rozdělujícího“, což z dané oblasti na první pohled činí vysoce nestabilní prostředí.

3 Vymezení regionu a vzájemné vztahy etnických skupin

3.1 Geografická definice kavkazského regionu

V kontextu práce je kavkazský region vnímán jako geopoliticky definovaný prostor bývalého Sovětského svazu zahrnující severní a jižní oblasti horského masívu Kavkazu. Fyzicky je území o rozloze přibližně 400 tisíc km² vymezeno Černým a Kaspickým mořem na západě a východě, Kumo-manyčskou nížinou na severu a řekou Araks na jihu. Z geomorfologického hlediska region tvoří horské celky Velkého a Malého Kavkazu, které od sebe oddělují Rionská (Kolchidská) a Kurinská nížina a vulkanický systém Arménské vysočiny (Votýpka 1988). Špatně prostupný hlavní hřeben Vysokého Kavkazu dosahující až pětikilometrové výšky, táhnoucí se v délce více jak 1500 km od Tamanského až na Apšeronský poloostrov, zde působí jako migrační koridor, podél něhož vedou důležité obchodní cesty, a bariéra zároveň (průchozí je prakticky pouze Kluchorským a Křížovým průsmykem, a to ještě ne celoročně). Stal se tak významným determinantem nesmírně pestrého etnického složení populace, ale také složitého politického vývoje (Votýpka 1988).

Osa hlavního hřebene Vysokého Kavkazu od sebe fyzicky odděluje Jižní a Severní Kavkaz (dle starší literatury Zakavkazsko a Předkavkazsko), dva subregiony s odlišnou environmentální a kulturně-historickou charakteristikou. Na severní straně se dlouhá hluboká údolí postupně snižují do předkavkazských stepí a díky své izolovanosti se stala útočištěm desítkám různých etnik kavkazského či turkického původu. Oblast podhůří byla od 17. století prakticky stále pod tlakem ruské kolonizace, a proto je zde více přítomen slovanský živel. Jižní svahy jsou strmější a poměrně brzy končí na mořském pobřeží, či v úrodných nížinách. Po staletí tudy vedly obchodní trasy jak severojižním směrem od Baltu k Indickému oceánu, tak jedna z větví „hedvábné stezky“, a tak byla tato oblast od starověku průsečíkem zájmů různých dobyvatelů, od starověkého Řecka a Říma počínaje, po Perskou, Osmanskou a naposledy Ruskou říši konče. Prolínaly se zde tedy vlivy různých kultur, jejichž výsledkem je orientálnější a kosmopolitnější prostředí (Cornell 2001). Historické a kulturní diference nejsou jediným dělítkem mezi severem a jihem. Odlišná je i socioekonomická a demografická struktura subregionů. Jižní Kavkaz je na první pohled více zalidněný, více urbanizovaný, celkově ekonomicky vyspělejší. Severní Kavkaz má proti tomu rozmanitější etnickou strukturu a v současnosti progresivnější demografický vývoj (Jelen 2009). V neposlední řadě je tu rozdíl v politické organizaci prostoru. Jižní region byl v předchozích staletích

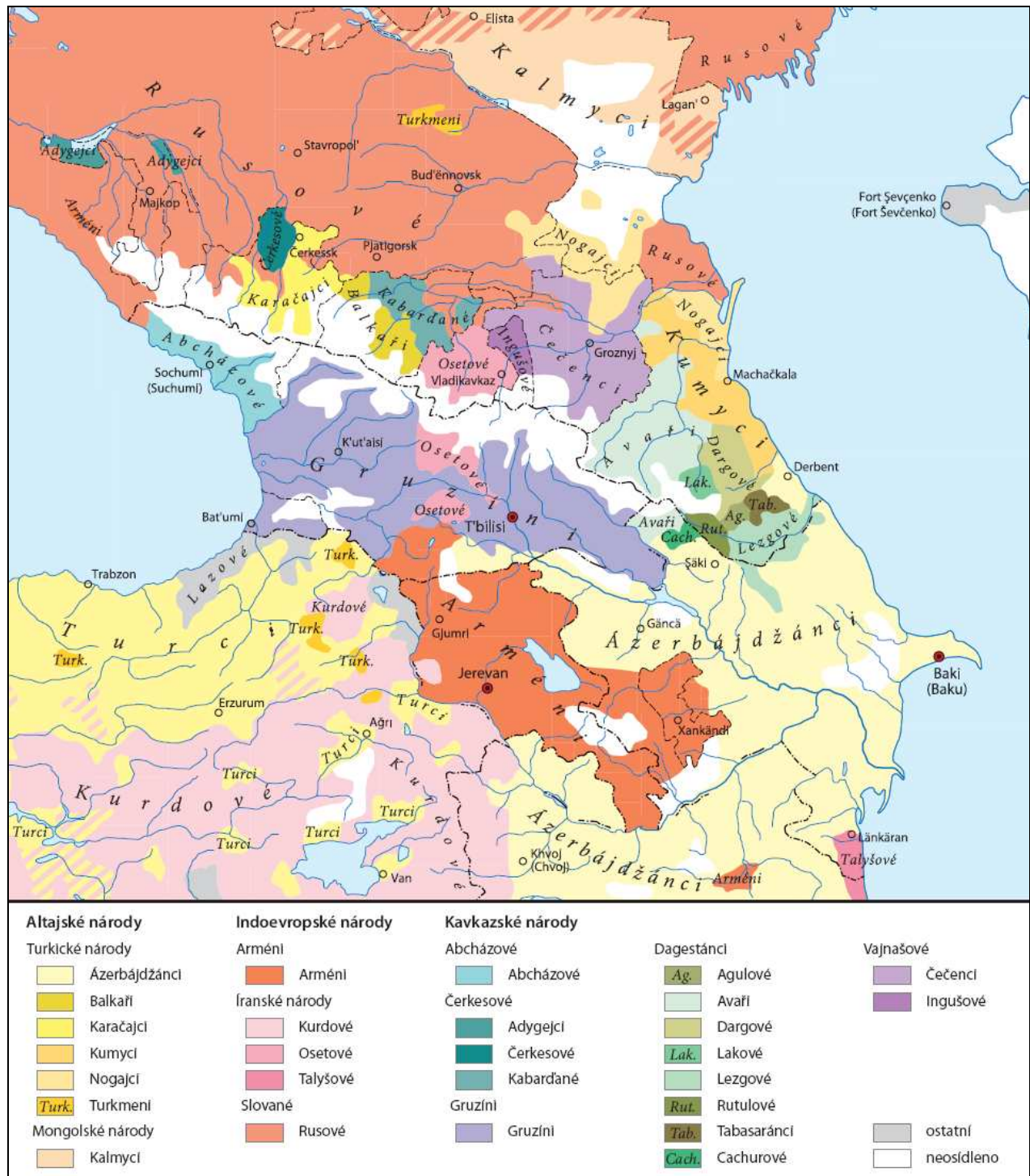
centralizován pod správou různých království či chanátů, po první světové válce zde krátce existovaly nezávislé státy jako výsledek národně emancipačních snah (a šťastnou shodou geopolitických okolností) a po rozpadu SSSR se zde potom reetablovaly tři ex-sovětské republiky (Arménie, Gruzie a Ázerbájdžán). Oproti tomu horské národy na severu zkušenosti s vlastní státností v moderní době neměly, nepočítá-li se krátká existence společné Horské republiky (federace severokavkazských národů) v letech 1918 – 21 (Pipes 1997). V minulosti byl tento prostor značně politicky fragmentovaný a národní uvědomění jednotlivých skupin bylo v době vzniku sovětské federace mnohem slabší (s výjimkou Čečenů, jejichž politický vývoj i organizace společnosti jsou v rámci celého Kavkazu velmi specifické). V rámci RSFSR zde byly vytvořeny nové politické entity s různým stupněm autonomie (autonomní republika, oblast, kraj) a značně nepřírozeně delimitovanými hranicemi, které nerespektují ani historická ani kulturní specifika. V současnosti jsou severní svahy Kavkazu rozděleny do sedmi autonomních republik a dvou krajů (Krasnodarský a Stavropolský) pod administrací Ruské federace.

Bylo již naznačeno, že region je typický svou kulturně-etnickou heterogenitou (což platí též pro většinu jednotek), která v zásadě determinuje etnické vztahy. Je zde proto namíste prostorově i vztahově komplikovaný etnický vzorec systematizovat a nastínit stručnou charakteristiku jednotlivých skupin a jejich vzájemnou afinitu, nebo rivalitu.

3.2 Charakteristika národů, jejich prostorové rozmístění a vzájemné vztahy

Na Kavkaze žije přibližně 40 různých národnostních skupin, od mnohamilionových národů, po etnika čítajících několik desítek osob. Z kulturního pohledu se tedy jedná o velmi rozmanitou oblast (viz obrázek 3.2). Z pohledu Středoevropana ale také vykazuje mnoho společných rysů označovaných souhrnně „kavkazská kultura“ v podobě společenských norem, hodnot, zvyků a vzorců chování, pro které jsou vžita pojmenování jako například „kavkazská pohostinnost“, „kavkazská hudba“, apod. Typické pro organizaci části kavkazské společnosti (zejména rurální a horské) a zároveň důležité pro tuto práci je přetrvávající vliv klanového uspořádání. Mnoho národů zůstává primárně organizováno rodově či regionálně, což často přináší vlny až odmítavé reakce na centralizovanou politiku (ať již kolonizační, či národně emancipační) a vesměs komplikuje aplikování principů zastupitelské demokracie v euro-americkém pojetí (Kaiser 1994, Dunlop 1998, Cornell 2001). Pro mnoho lidí je hlavní autoritou všemi členy akceptovaný představitel rodu (klanu, případně komunity) čili

Obrázek 3.2 Etnická struktura kavkazského regionu

Zdroj: Kartografie Praha, a.s.

tejpu/džamatatu) a nikoliv státní orgány (ať již volené či jmenované). Importovaný model státní správy či samosprávy pak může vést k politické destabilizaci v případě snahy jednoho rodu ovládnout hlavní politické posty, a tím i ekonomické zdroje. Taková situace vede k rodovému nepotismu, vnitroetnickým rozepřím a následně polarizaci národa, což ho ve

výsledku zvnějšku oslabuje (v nedávné době typické například pro Čečensko či Gruzii) (Souleimanov 2007). V kavkazské společnosti je primární řídit se zvykovým právem, i když může být v rozporu s oficiálními zákony dané entity. Dodnes se tak lze v některých oblastech Kavkazu setkat se zákonem krevní msty, která může po desetiletí decimovat celou oblast a vést až k občanské válce. Naopak mnohem příjemnějším zvykem je statut ochrany hostů vyžadujícím po hostitelích nejen zajištění bezpečnosti, ale též pohoštění přerůstající někdy v přehnanou péči. Prostředí a jeho zákony velmi ovlivnily formování vzorců chování lidí a lze je zobecnit do pojmu kavkazská mentalita. Patří mezi ně mimojiné bojovnost, horkokrevnost a neústupnost, tedy vlastnosti způsobující sice permanentní neklid, ale na druhou stranu často jedinou možnost jak přežít v náročných fyzických i sociálních podmínkách Kavkazu. Z této nastíněné perspektivy je nutno vnímat, že pojetí národní identity v podmínkách Kavkazu je mnohem strukturovanější než například v Evropě, protože některé skupiny v podstatě neprošly intenzivnější fází horizontální integrace. K efektivní mobilizaci společnosti dochází vlastně až v případě vnějšího ohrožení národa jako celku, avšak v momentu pominutí nebezpečí se společnost opět rodově fragmentarizuje.

3.2.1 Klasifikace národů dle původu a jazyka

Z hlediska vztahů je vhodné jednotlivé národy členit na základě tří hledisek, a to původu (tj. autochtonní versus alochtonní), kulturní spřízněnosti a sociálního statusu. V případě prvního kritéria se hned zkraje naráží na problém interpretace historického vývoje, především pak migračních procesů. Za skutečně původní se v zásadě považují kavkazské národy, například Gruzíni, Abchazové, Kabardinci, Čečeni, Ingušové, Avarové, Lezgové. Ostatní skupiny do regionu migrovaly, postupně se zde usazovaly a více či méně se integrovaly v rámci kavkazské společnosti. To platí hlavně o indoevropských Arménech (i když ti o sobě tvrdí, že jsou původním národem, viz např. Šaginjan 2001, Redgate 2003), Kurdech, Osetech a dále turkických národech (Azerech, Karačajcích, Balkarech či Kumycích) migrujících do regionu postupně od 12. století (Hubinger at al 1985, Liščák 2009). Právě historicko-teritoriální aspekt podporovaný z akademických kruhů se stal významným pozadím etnických sporů (Coppieters at al 1998). Nicméně v kontextu této práce jsou všechny zmíněné národy považovány za autochtony. Alochtonní část dnešních kavkazských jednotek tak tvoří slovanské skupiny (především Rusové), které se zde začaly objevovat až v souvislosti s expanzí ruského impéria od 17. století. Na severních svazích v povodí řek Kubáň a Těrek byly zakládány kozácké stanice sloužící jako opěrné body k dobývání regionu a prosazování

vlivu cara a byly jim přidělovány rozsáhlé majetky (půda) a privilegia. Během revoluce pak hráli významnou roli jako stoupenci bělogvardějců, v následku čehož byli během sovětské éry perzekuováni, nicméně (možná proto) dnes je možné považovat potomky Kozáků za specifickou subetnickou skupinu (Baar 2005). Ostatní Rusové (a později také Ukrajinci) přicházeli jako osadníci na Severní i Jižní Kavkaz hlavně v rámci tzv. řízených migrací během sovětské éry, což souviselo se snahou industrializovat a modernizovat jinak zemědělský region (Goldenberg 1994).

Jazykově lze místní národy kategorizovat do tří skupin: kavkazské, indoevropské a altajské, přičemž každá z nich se dále dělí do mnoha podskupin či větví (viz tabulka 3.2.1). Kavkazská skupina se obecně rozděluje na jižní větev (kartvelská, abchazská) a severní (čerkeská, vajnašská, dagestánská). V rámci jižní kartvelské větve se postupně zformoval gruzínský národ, i když jsou zde dle jazykových či religiálních distinkcí dodnes identifikovatelné subetnické skupiny (Adžarové, Lazové, Megrelové, Svanové, Kachetové). Abchazskou větev představují Abchazové a také Abazové, kteří však žijí na Severním Kavkaze. Čerkeská skupina je v současnosti již jen reliktem původní kultury, která byla zcela zdecimována carským imperialismem. Tvoří ji velmi blízké národnostní skupiny Agydů, Čerkesů a Kabardů (sovětským režimem uměle rozdělené), v minulosti k nim patřili ještě Šapsungové a Ubychové. Čerkeské národy mají v důsledku nepříznivého historického vývoje poměrně početnou, avšak ne příliš známou diasporu po celém Blízkém východě. Severovýchodní kavkazskou skupinu představují národy vajnašské (Čečeni – nejpočetnější národ na Severním Kavkaze a jim příbuzní Ingušové) a dagestánské. Zatímco prvně zmínění jsou identifikovatelní dle vlastního autonomního území, „Dagestánci“ jsou dle společného teritoria často chybně zmiňováni jako homogenní národ. I přes jazykovou příbuznost se v rámci této skupiny vyčleňuje mnoho dalších národů (z těch početnějších Avaři, Dargové, Lezgové, Lakové, Tabasaránci, Rutulové, Agulové). Příznačné je, že sovětská národnostní politika v minulosti přistoupila k etnické homogenizaci dagestánského teritoria „vědeckým“ slučováním jednotlivých etnických a etnografických skupin (podobně jako v případě rozdělení čerkeských národů). Například z Kajtaků a Kubačinů se stali Dargové, z Terkemenu zase Kumyci, v několika případech byl ale odpor k reidentifikaci etnické příslušnosti silnější než přání centrálních orgánů, když se Rutulové a Agulové měli stát Lezgy (Tishkov 1996, Baar 2005).

Tabulka 3.2.1 Přehled autochtonních národů Kavkazu

Národy	Politická jednotka	Jazyková větev	Náboženství	Počet členů*
Altajské				
Azerové	Ázerbájdžán, Arménie	turkická	šítský islám	6 770 403
Kumykové	Dagestán	turkická	sunitský islám	281 933
Karačajci	Karačajsko-Čerkesko	turkická	sunitský islám	155 936
Balkaři	Kabardsko-Balkarsko	turkická	sunitský islám	85 126
Nogajci	Dagestán, Čečensko-Inguško	turkická	sunitský islám	75 181
Indoevropské				
Arméni	Arménie, Gruzie, Ázerbájdžán	arménská	arménská apoštolská církev	4 623 232
Osetové	Severní Osetie, Jižní Osetie, vlastní Gruzie	íránská	pravoslaví/sunitský islám	597 998
Kurdové	Arménie, Ázerbájdžán	íránská	sunitský islám/jezidi	152 717
Tatové	Dagestán	íránská	judaismus/sunitský islám	30 669
Talyšové	Ázerbájdžán	íránská	šítský islám	21 602
Kavkazské				
Gruzíni	Gruzie	kartvelská	pravoslaví	3 981 045
Čečeni	Čečensko-Inguško	vajnašská	sunitský islám	956 879
Avaři	Dagestán, Ázerbájdžán	dagestánská	sunitský islám	600 989
Lezgové	Dagestán, Ázerbájdžán	dagestánská	sunitský islám	466 006
Kabard'ané	Kabardsko-Balkarsko	čerkeská	sunitský islám	390 814
Dargové	Dagestán	dagestánská	sunitský islám	365 038
Ingušové	Čečensko-Inguško, Severní Osetie	vajnašská	sunitský islám	237 438
Adygové	Adygsko	čerkeská	sunitský islám	124 826
Lakové	Dagestán	dagestánská	sunitský islám	118 074
Abchazové	Abchazsko	abchazská	pravoslaví/sunitský islám	105 308
Tabasaránci	Dagestán	dagestánská	sunitský islám	97 531
Čerkesové	Karačajsko-Čerkesko	čerkeská	sunitský islám	52 363
Abazové	Karačajsko-Čerkesko	abchazská	sunitský islám	33 613
Rutulové	Dagestán	dagestánská	sunitský islám	20 388

Zdroj: Census 1989, Cornell 2001, Baar 2005

Poznámka: * údaj odpovídá počtu členů daného národa na území SSSR k datu censu 1989

Indoevropské národy na Kavkaze zastupují tři skupiny. Nejpočetnější jsou Arméni, kteří jsou v rámci Malého Kavkazu a Arménské vysočiny obecně považováni za autochtony. Nicméně jejich původní lokace v minulosti zahrnovala hlavně střední a východní část poloostrova Malá Asie (až ke Středomořímu moři), odkud byli vytlačeni až v rámci genocid organizovaných osmanskými, později tureckými vládci na počátku 20. století. V jejich důsledku vytvořili Arméni po Židech světově nejpočetnější a nejvlivnější diasporu, což později výrazně ovlivnilo také události kolem Náhorního Karabachu (Altstadt 1996). Íránská etnika představují Osetové, kteří se migracemi vklínili mezi národy Velkého Kavkazu a jsou jediní, kteří kontinuálně obývají jeho severní i jižní svahy. Jazykově se dále dělí na dvě skupiny, většinové Irony a menšinové Digory. Z dalších íránských skupin jsou početní Kurdové (mezi nimi Jezidi, nyní tvořící jedinou podstatnější menšinu v Arménii), Talyšové

(žijící na pomezí Ázerbájdžánu a Íránu) a Tátové (též Horští Židé, obývající dagestánské a ázerbájdžánské svahy Vysokého Kavkazu). Slovanské národy reprezentují již zmínění Rusové (včetně Kozáků) a Ukrajinci, kteří jsou přítomni ve větší či menší míře ve všech politických jednotkách.

Altajskou jazykovou rodinu reprezentují turkické národy, z nichž nejpočetnější jsou Azerové. Historický vývoj vztahů mezi Ruskem a Persií způsobil, že v současnosti žijí ve dvou státech, větší část v Íránu, menší pak tvoří titulární národ v Ázerbájdžánu. Mezi turkické skupiny lokalizované na Severním Kavkaze patří Karačajci a Balkaři (jazykově velmi příbuzní), dále Kumykové a Nogajci žijící především v severovýchodním Dagestánu (Hubinger at al 1985, Cornell 2001, Baar 2005, Liščák 2009).

3.2.2 Náboženství na Kavkaze a jeho vliv na etnické vztahy

Dalším významným aspektem rozdělovací, či spojující kavkazskou společnost je religiozní příslušnost. V rámci regionu se vyskytují tři hlavní náboženství (křesťanství, islám a judaismus), u prvně zmíněných se dále projevuje rozdělení dle konfesí či sekt. Nejstarším křesťanským národem v regionu a vlastně i na světě jsou Arméni (přijali jej jako státní náboženství již v roce 301), kteří si vytvořili a po celou dobu existence uhájili vlastní monofyzickou církev. Pod pravoslavnou křesťanskou větev patří Gruzínci (mají vlastní gruzínskou autokefální církev) a částečně Abchazové a Osetové (aristokracie přijala islám). Z alochtonních národů pak Rusové, Ukrajinci a také Řekové. Islám je na Jižním Kavkaze vyznáván Azery, Lezgy a Talyši, v důsledku vlivu Persie se zde prosadil šíitský směr. Na severních svazích převažuje u kavkazských i turkických národů sunnitský islám (kromě Osetů), přičemž ve východní části (Dagestán, Čečensko) jsou dominantně zastoupeni vyznavači súfismu. Judaismus je v současnosti na Kavkaze již jen marginální fenomén, nicméně v minulosti hráli Židé významnou roli při rozvoji měst (zejména Tbilisi a Baku). V Dagestánu se ještě vyskytují zmínění Tátové, ale vzhledem k masivní emigraci v posledních dekádách se již jedná spíše o folklórní záležitost. Totéž lze říci o kurdských Jezidech (v Arménii), neboli vyznavačích ohně, kteří se považují za potomky původních zoroastriánů (jejich soukmenovci utajeně stále žijí také v Íránu) (Hubinger at al 1995).

Některé práce zmiňují Kavkaz pro svoji multikulturní heterogenitu jako modelový region tzv. kulturních střetů, což zřejmě nejvíce akcentoval Samuel Huntington ve své eseji a knize *Střet civilizací* (Huntington 2001). Kulturní afinita (ať již jazyková či náboženská) se skutečně výrazně promítá do vzájemných vztahů kavkazských národů i do vztahů

geopolitických a projevila se jak v minulosti, tak během posledních konfliktů v 90. letech. Například ruské ovládnutí Gruzie na počátku 19. století proběhlo poměrně hladce díky náboženskému spříznění, když gruzínská šlechta spatřovala v ruském carovi kulturní i politickou ochranu proti islámským Osmanům (Suny 1994). Ti naopak využívali islamizované severokavkazské národy jako trojského koně v politice vůči Rusku (některé kavkazské skupiny zato zaplatily téměř fyzickou likvidací, v lepším případě trvalým exilem). Spojencem Rusů v tomto regionu vždy byli Osetové, politicky (jako jediní si zde ve středověku vytvořili stabilnější stát – Alanii), jazykově a většinově i nábožensky odlišní od svých sousedů, ve kterých spatřují větší bezpečnostní hrozbu než z ruské strany (Goldenberg 1994). Vzorem religiózní solidarity a spolupráce severokavkazských národů bylo tzv. Šamilovo povstání (gazavat) proti carskému Rusku v polovině 19. století a následně mezi lety 1918-20 ustanovení Horské republiky, prvního a zatím posledního pokusu sjednotit kavkazské entity do federativního celku (i když Konfederace národů Kavkazu založená po rozpadu SSSR se stala jistou platformou pro vzájemnou spolupráci a minimálně v první polovině 90. let plnila roli arbitra mezi znesvářenými skupinami). Hlavním jmenovatelem zmíněných integračních pokusů byl náboženský faktor, naopak jazykově-etnické a klanové difference stály za jejich neúspěchem (Souleimanov 2007). Vzájemná etnicko-religiózní náklonnost se znovu projevila během novodobých konfliktů, když Abchazy proti Gruzínům a Čečeny proti Rusům materiálně i fyzicky podporovaly sousední kavkazské národy. Typickým příkladem, kde islám představuje tmelící prvek jinak etnicky rozmanité společnosti, je Dagestán. Jak soudí někteří autoři, bez religiózního faktoru by zde pravděpodobně nastala „neřízená libanonizace“ politiky (Cornell 2001).

Pochopitelně silnější vzájemné vazby fungují na jazykovém základě, což dokládají snahy o integraci čerkeských národů (vyhlášení Kongresu čerkeských národů) a jejich vymezení vůči turkickým národům v rámci bititulárních entit. Na Jižním Kavkaze podobné příklady spolupráce představuje turecko-azerská vazba. Přestože jsou Azeři na rozdíl od Turků šíitského vyznání, v tomto případě vzájemné vztahy pozitivně ovlivňuje etnická příbuznost. To se projevilo mimojiné v arménsko-azerských sporech v letech 1918-20 a pak znovu během karabašské války (v tomto případě však nešlo o přímý vojenský zásah, Cornell 1998).

Huntingtonově teorii o kulturní povaze konfliktů v kavkazské realitě naopak odporuje případ arménsko-iránské interkulturní spolupráce, která umožnila překonat geografickou izolaci Arménů během války s Azery v 90. letech a dodnes představuje regionálně

významnou politickou a ekonomickou osu výhodnou pro obě strany (Brzezinski 1999). Na severní straně Kavkazu teorii o religiózně-kulturních makroregionech vyvrací kavkazsko-turkický antagonismus v některých entitách (viz níže), rivalita mezi dagestánskými národy v rámci jednotky o politický a ekonomický vliv, případně též jistý odstup až nevraživost některých „Severokavkazanů“ vůči Čečenům kvůli jejich snaze politicky, ekonomicky i kulturně dominovat (což je vzhledem k jejich početní převaze logické). Roli v tomto případě může též hrát odlišný přístup k praktikování náboženských tradic, neboť východní Kavkazané vyznávají islám mnohem ortodoxněji (např. zavedení práva šaría) než jejich západní souvěrci, kteří i přes jistou (importovanou) renesanci víry zatím na náboženský konzervatismus pohlížejí s nedůvěrou (Radvanyi a Muduyev 2007, Souleimanov 2007).

3.2.3 Historicko-sociální rozdíly v kavkazské společnosti

Časté jsou příklady intrakulturních animozit založených zejména na mezi-etnické sociální stratifikaci. Na Jižním Kavkaze je takovým příkladem tradiční rivalita mezi Gruzíny a Armény historicky způsobená zejména sociální pozicí ve společnosti (a dále podnětána vzájemným konfliktem v letech 1918-19, viz kapitola 4.2.2). Arméni v gruzínských městech většinou představovali bohatou měšťanskou vrstvu, kdežto Gruzíni žili hlavně na venkově, a i když měli vlastní značně rozvětvenou šlechtu, jejich společenský status i materiální zázemí postupně degradovaly (Suny 1994, Pipes 1997).

Podobné „sociální“ animozity determinované historickým vývojem a charakterem tradičního osídlení lze také sledovat u severokavkazských národů, které se kromě autochtonního statusu v podstatě dají dále rozlišit na „horské“ a „podhorské“ či „stepní“. Poměrně složitým migračním vývojem docházelo u nově příchozích skupin (zejména turkických kmenů a později ruských Kozáků) k územní disperzi, čímž postupně zatlačovaly původní etnika hlouběji do hor (Čečeni, Ingušové), případně docházelo k jejich promíchávání (Cornell 2001, Souleimanov 2007). Výsledkem je dnešní složitá mozaikovitá etnická struktura zejména v případech Karačajsko-Čerkeska, Kabardsko-Balkarska a Dagestánu.

Horské národy tradičně obývající výše položená špatně přístupná a málo úrodná údolí Kavkazu se živily především pastevectvím a v příhodných dobách sestupovaly níže do úrodnějších oblastí, kde se dostávaly do kontaktu s podhorskými či stepními kočovnými (Nogajci, Kumykové), či zemědělsky usedlými skupinami (Osetové, později Kozáci, ale také etnicky příbuzné klany). Vzájemný vztah byl založen na obchodních kontaktech a kooperaci, ale také znamenal soupeření o půdu, která dlouhá staletí představovala hlavní a jediný

ekonomický zdroj pro celý region. Mezi nejbohatší a tím politicky nejmocnější skupiny dlouhodobě patřili Kabard'ané a Osetové na západě a Kumykové na východě Kavkazu, později byla jejich dominance narušena Kozáky (Goldenberg 1994). Sociální diference pochopitelně vedly také k vytvoření etnických stereotypů - zaostalejší horalé (Karačajci a Balkaři) versus urbanizované a vzdělanější skupiny (Kabard'ané). Vzhledem k důrazu na rodové či klanové uspořádání kavkazské společnosti nelze tyto rozdíly vnímat pouze jako čistě etnické, protože například existují i mezi nížinnými a horskými Čečeny (Baar 2005, Souleimanov 2007).

Tento sídelní a sociální vzorec narušila až sovětská vláda, která jednak zemědělskou reformou (kolchozy) a jednak řízenými migracemi či deportacemi způsobila větší promíchání jednotlivých skupin (nejvíce se to dotklo Dagestánu). Navíc preferováním vybraných národů před ostatními vytvořila nové sociálně-etnické rozhraní a významně modifikovala etnické vztahy. Typickým příkladem bylo politické a ekonomické protěžování Avarů před ostatními dagestánskými skupinami (Baar 2005). Vnímání historických sociálních rozdílů tak zůstalo a dodnes ovlivňuje klanové i etnické vztahy (Kaiser 1994, Lieven 1998, Trenin at al 2004).

3.2.4 Politické členění regionu

Pro pochopení vzájemných vztahů mezi kavkazskými národy je důležité podívat se také na vývoj a stav politické mapy regionu v předvečer konfliktů. V rámci Sovětského svazu byl vytvořen poměrně složitý administrativně-správní systém, založený na hierarchickém uspořádání autonomních celků a zohledňující v některých aspektech právo na národní sebeurčení či alespoň kulturní autonomii (blíže k vývoji viz kapitola 4.3.1). Nejvýše stály svazové republiky ustanovené pro nejpočetnější, socioekonomicky modernizované a nejvíce politicky uvědomělé národy (Dostál a Knippenberg 1992). Nížeji stály autonomní republiky (AR) formálně podřízené svazovým, potom kraje (neměly statut národnostně titulárních jednotek) a ještě níž následovaly autonomní oblasti (AO) (Kaiser 1994). Jednotlivé stupně se od sebe odlišovaly zejména mírou autonomie, která byla sice definována vesměs v kulturní sféře (zajišťovala právo užívat některým národům vlastní jazyk, ve specifických případech jako úřední, vydávaly se knihy, noviny, jazyk byl používán v médiích), avšak měla poměrně velký význam pro další ekonomický i politický rozvoj titulárních národů⁴. Umožňovala totiž

⁴ Titulárním národem je rozuměna autochtonní etnická skupina, podle níž je daná jednotka pojmenována. Termín je používán specificky v regionech bývalého SSSR, kde byl zaveden v rámci politicko-správní organizace státu. Národy, které splnily základní předpoklady pro získání autonomie (hlavně počet obyvatel a jejich územní

ekonomickou i sociální realizaci právě určeným skupinám, jež měly v rámci jednotky přednost před ostatními (například ve sféře vzdělání).

Pouze 13 kavkazských skupin přímo disponovalo vlastní politickou jednotkou: v rámci svazových republik Arméni v Arménii (a také v AO Náhorní Karabach, Azerové v Ázerbájdžánu (a v AR Nachičevansko), Gruzíni v Gruzii. V rámci autonomních jednotek dále Abchazové (AR), Adžarové (AR), Adygové (AO), Čerkesové (AO), Kabard'ané (AR), Karačajci (AO), Balkaři (AR), Čečeni (AR), Ingušové (AR) a Osetové (jak v AR Severní Osetie, tak v AO Jižní Osetie) (viz tabulka 3.2.4.1). Na konci 80. let představovaly tyto skupiny ve většině případů majoritu ve svých entitách, výjimkou byli Abchazové a Adygové. Ostatní národy tvořily buď víceméně početné minority, nebo výjimečně také dominující většinu v rámci cizí jednotky (Rusové v Adygsku). Ve třech případech byla vytvořena bititulární jednotka, kde vedle sebe koexistovaly dva titulární autochtonní národy (Karačajsko-Čerkesko, Kabardsko-Balkarsko, Čečensko-Ingušsko). Zvláštní případ pak představují dagestánské národy, pro které byl vytvořen multietnický celek (v současnosti tvoří Dagestán 14 titulárních autochtonních i alochtonních národů). Pozice titulárního národa byla přitom klíčová pro jeho další rozvoj (např. užívání jazyka, preference v zaměstnání), naopak menšiny byly postaveny do inferiorní role, a často tak docházelo k jejich diskriminaci.

Důležité pro další vývoj etnických vztahů bylo nejen hierarchické postavení entity, ale také vymezení jejích hranic. Historickým vývojem a pozdějšími administrativními zásahy sovětských orgánů byly často více či méně záměrně narušeny přirozené národnostní hranice, a vznikly tak ideální předpoklady pro růst nacionalismu a etnického napětí. Na podkladě etnické mapy a zmíněných teoretických konceptů lze v podstatě vymezit dva typy problémových regionů: (1) v hranicích entity se nachází více početných navzájem si konkurujících národů (titulárních či netitulárních); (2) jeden národ je rozdělen do více entit. První příklad generuje separatismus a způsobil konflikt mezi Gruzíny a Abchazy či mezi Čečeny a Rusy, dále ovlivňuje například vztahy mezi Karačajci a Čerkesy nebo Kabard'aný a Balkary nebo působí u některých národů Dagestánu (Kumykové, Nogajci). Druhý typ vyvolává iredentismus, což do konfliktu přivedlo Armény a Azery v Náhorním Karabachu, Gruzíny a Osety v Jižní Osetii, Osety a Inguši v Severní Osetii a potenciální nebezpečí pro integritu Ázerbájdžánu představují Lezgové (Baar 2002).

koncentrace), tak tvořily kulturně jazykový základ svazových a autonomních republik či autonomních oblastí. V některých případech se v jedné entitě ocitly dvě i více titulárních skupin (např. Karačajci a Čerkesové, nebo Dagestán). Frekventovaný je také případ, kdy titulární národ představuje menšinu v rámci vlastní jednotky, např. Adygsko (Dostál a Knippenberg 1992, Kaiser 1994, Pipes 1997).

Tabulka 3.2.4 Přehled politických jednotek a titulárních národů

Politická jednotka	Titulární národ	Statut entity (1989)
Arménie	Arméni	svazová republika
Ázerbájdžán	Azerové	svazová republika
Nachičevansko	Azerové	autonomní republika
Náhorní Karabach	Arméni	autonomní oblast
Gruzie	Gruzíni	svazová republika
Abchazsko	Abchazové	autonomní republika
Adžarsko	Gruzíni (Adžarové)	autonomní republika
Jižní Osetie	Osetové	autonomní oblast
Adygsko	Adygové	autonomní oblast
Karačajsko-Čerkesko	Karačajci, Čerkesové	autonomní oblast
Kabardsko-Balkarsko	Kabardžané, Balkaři	autonomní republika
Severní Osetie	Osetové	autonomní republika
Čečensko-Inguško	Čečeni, Ingušové	autonomní republika
Dagestán	14 "dagestánských" národů*	autonomní republika

Zdroj: Kaiser 1994, Baar 2005

Poznámka: * Titulárními národy v Dagestánu jsou: Agulové, Avaři, Azeři, Cachurové, Čečeni, Dargové, Kumykové, Lakové, Lezgové, Nogajci, Rutulové, Rusové, Tabasaránci, Tatové (Baar 2005)

3.3 Shrnutí

Kavkazský region ve společenském i přírodním pohledu vykazuje jistou schematickou stejnorodost, ve skutečnosti je svojí strukturou značně komplikovaným prostorem. Geografická poloha a přírodní podmínky v minulosti do značné míry determinovaly demografické a politické procesy, jejichž výsledkem je nebývale pestrá národnostní a kulturní diverzita regionu jako celku i jednotlivých politických entit a z toho vyplývající chronická politická nestabilita. Národnostní faktor byl v politických vztazích dále umocněn:

(1) Tradiční sociálně-teritoriální stratifikací kavkazských národů (hory-venkov vs. nížiny-město), v době sovětské národnostní politiky prohloubené zavedením statusu titulárních skupin, které byly v následném kulturním i ekonomickém vývoji preferovány.

(2) Politicko-správní hierarchií vytvořené sovětským systémem, jež rozřadila národnostní i religiozní skupiny do různých politických celků s různou mírou vnitřní i vnější autonomie (tedy obdařené různou mírou moci).

(3) Složitou delimitací hranic mezi jednotlivými entitami. Politické a národnostní hranice se v mnoha případech značně rozcházejí, čímž se zvýšilo riziko separatismu či iredentismu.

Nicméně faktor samotné národnostní heterogenity nemusí nutně být jediným explanačním východiskem etnopolitické mobilizace, protože:

(a) Národní identita byla a v současnosti stále je eliminována přetrvávajícím rodovým, klanovým nebo regionálním uspořádáním (výrazné například v Čečensku, Dagestánu nebo Gruzii).

(b) Národní identita je v některých případech dále překryta faktorem religiozity a „regionální“ identity, které v konfliktních situacích vytváří specifickou síť afinity a vzájemné solidarity (viz konflikty v Abchazsku a Čečensku). Ani náboženství však nelze považovat za jednoznačně jednotící prvek, rivalita existuje také mezi religiózně spřízněnými národy (například různé islámské školy na západě a východě Severního Kavkazu, Gruzíni versus Arméni), naopak známy jsou případy interkulturního spojenectví, i když značně ovlivněny geopolitikou (Arménie a Írán).

4 Analýza historického vývoje od dob carské kolonizace do rozpadu SSSR

4.1 Ruská kolonizace Kavkazu a vývoj do konce první světové války

Na konci 18. století byl Kavkaz politicky značně fragmentovaný a nestabilní region. Jeho území bylo členěno do mnoha autonomních či kváziautonomních království, knížectví či chanátů, které byly dlouhodobě předmětem soupeření mezi silnějšími regionálními sousedy. Střídavě podléhaly moci Persie, Osmanské říše a od 18. století stále více carskému Rusku. Ruská přítomnost na Kavkaze byla motivována hlavně touhou po přístupu a kontrole obchodních cest k teplým jižním mořím, čímž se však nutně dostávala do konfliktu se zájmy perského šáha, osmanského sultána, světovými mocnostmi té doby (především Velkou Británií) a také s místními vládci a národy (Švankmajer at al 1995). Jeho váha s úspěchy v imperiální politice rychle rostla a pomocí válek, diplomacie⁵ a politiky „rozděl a panuj“ se ruskému impériu podařilo do konce století ovládnout prakticky celý Kavkaz v dnešních geopolitických hranicích, čemuž nakonec pomohli postupně slábnoucí regionální soupeři. Celý proces dobývání, pacifikace a integrace Kavkazu do ruské říše byl pochopitelně velmi složitý a lišil se oblast od oblasti, což bylo ovlivněno společensko-politickou strukturou i kulturními specifiky jednotlivých entit (Pipes 1997).

4.1.1 Dobývání Kavkazu

Poměrně snadno a brzy došlo k anexi gruzínských království (východní Gruzie čili Kartlo-kachetského království v roce 1801, západní Gruzie čili Imeretského království v roce 1804 a Abchazského království v roce 1809), jejichž vládcové a také většina populace byli křesťané a u ruských carů hledali ochranu proti islámskému vlivu z jihu (Suny 1994). V důsledku válek s Persií, které byly ukončeny smlouvami z Gulistánu (1813) a z Turkmenčaj (1828), bylo následně připojeno území odpovídající současnému Ázerbájdžánu a Arménii a vznikly také současné hranice na řece Araks. Klíčovým momentem této události se stalo trvalé rozdělení turecky (azersky) hovořící populace mezi dva státní celky a ovládnutí chanátů s významným zastoupením Arménů (tzv. východní Arménie), kteří se stali nejdůležitějšími a nejstabilnějšími partnery ruské geopolitiky v oblasti. K definitivní delimitaci jihozápadních

⁵ Diplomacickou metodou byla také sňatková politika, příkladem čehož se stala svatba cara Ivana Hrozného s kabardskou princeznou.

hranic kavkazského regionu a stabilizaci území došlo po rusko-osmanské a 1.světové válce, přesněji po následných smlouvách z Berlína (1878) a Karsu (1921) (Suny 1994, Švankmajer at al 1995).

Dobývání Severního Kavkazu mělo zcela odlišný charakter a průběh. Předně zde Rusové nesoupeřili o moc s regionálními velmocemi (Osmané se nároků na území definitivně vzdali drinopolskou smlouvou v roce 1828), ale konflikt byl veden přímo s místními národy, respektive jednotlivými rody a klany. Dále, většina severokavkazské populace byla v minulosti islamizována a v ruských výbojích spatřovala nejen ohrožení etnické či kmenové identity, ale též islámu jako takového. To vyvolalo integrační tendence jinak etnicky rozdílných (leckde i znesvářených) skupin, jejichž společnou platformou se stal panislamismus (Souleimanov 2007). V neprospěch permanentní kontroly ovládaných území hovořily také geografické podmínky špatně přístupných a hustě zalesněných údolí, která poskytovala bezpečné útočiště obráncům a carské armádě se dlouho nedařilo tuto strategii překonat.

Dalším významným faktorem byla absence politicky stabilnějších centralizovaných celků typu království či chanátů, s jejichž vládci se dá jednat či bojovat. Místní společnost se vyznačovala výraznou inklinací ke klanovému uspořádání, které je organizováno zcela specifickými zvyklostmi a zákony (což platí dodnes). Například některá východokavkazská etnika neměla vyvinutý hierarchický model organizace společnosti, když půda patřila obci a nikoliv panovníkovi. To znemožňovalo dobyvatelům vyjednávat s centrální autoritou, a tak museli bojovat prakticky o každé údolí zvlášť. Navíc obránci byli více motivováni k boji o vlastní půdu než v případech, kdy sloužili panovníkovi, a tak jejich rezistence byla trvalejší a zarputilejší (Cornell 2001). Rodová fragmentace měla pro Kavkazany pochopitelně také politicky negativní důsledky, neboť se dlouho nedokázali v boji proti Rusům sjednotit a Rusové dokázali vnitřní rozpory využít (například část Kumyků se při Šamilově povstání přidala na carovu stranu) (Baar 2005).

Také zvolená taktika dobývání byla odlišná od jihokavkazských vojenských tažení. Rusové se snažili obsazená území postupně osidlovat (nejčastěji slovanskými etniky), přičemž k jejich ochraně měly sloužit kozácké stanice (takto byl v roce 1784 založen například Vladikavkaz). Kozáci pak získávali od cara zvláštní privilegia (ale hlavně půdu) na úkor autochtonní populace, což pochopitelně dále zintenzivňovalo protiruské nálady a odpor (Lieven 1998). Prakticky jedinými spojenci Rusů v regionu byli Osetové, převážně

křesťanský národ, kteří podobně jako Gruzíni či Arméni hledali v ruském carovi ochranu před svými muslimskými sousedy (Severní Osetie byla k ruské říši připojena již roku 1774).

Carské Rusko vedlo války na Severním Kavkaze téměř sto let, přesto se nedá říci, že by region na sklonku své existence plně ovládalo. Prakticky po celou dobu ruské expanze docházelo k menším či větším rebeliím či povstáním, z nichž do dějin je asi nejvýrazněji zapsáno Šamilovo povstání (přibližně od 20. let 19. století do roku 1864). Podstatné je, že Šamilovi (imám avarského původu) se vyhlášením svaté války proti Rusům (gazavat) podařilo pod islámský prapor sjednotit většinu etnik a klanů severovýchodního Kavkazu (současného Dagestánu a Čečenska) a dočasně vytvořit nezávislý imamát. Také není bez zajímavosti, že proti carské armádě a Kozákům využíval velmi efektivního „guerillového“ způsobu vedení války, kdy nepřítele napadal výpady z úkrytu v horách (o 150 let později byla tato zkušenost opět využita při čečensko-ruské válce) (Souleimanov 2007).

Méně známější, ale vytrvalejší byl odpor severozápadních čerkeských Kavkazanů. Povstání se zde opakovala více jak století a ruská armáda s pomocí Kozáků nakonec konflikt ukončila až metodou spálené země. Důsledky byly pro region a kavkazskou populaci fatální a snesou srovnání s pozdější genocidou Arménů v centrální a východní Anatolii (viz dále). Státisíce lidí bylo pobito, další statisíce byly deportovány či emigrovaly (odhadem 1 mil. příslušníků čerkeských národů dnes žije na Blízkém východě, tj. více než na Severním Kavkaze), některá etnika prakticky zanikla (Šapsugové, Ubychové) a jejich teritoria v úrodných stepích v předhůří Kavkazu byla řízenými migracemi osidlována převážně ruským obyvatelstvem. Někteří autoři spekulují, že právě zemědělská půda se stala hlavním faktorem agresivnějšího postupu carské vlády vůči místní populaci ve srovnání s východními kavkazskými regiony (Shenfield 1999, Cornell 2001, Baar 2002).

4.1.2 Vývoj kavkazské společnosti za carského Ruska

Integrace nově obsazených území do správního systému ruské říše a jejich další rozvoj probíhaly odlišně pro Severní a Jižní Kavkaz. Na jihu rozhodoval carský místodržící, který zde postupně centralizoval státní moc a i přes občasné incidenty se region politicky relativně stabilizoval. Kdežto na Severním Kavkaze státní moc vesměs končila s ruským (či kozáckým) osídlením a přes vojenskou snahu nikdy plně neovládla vysokohorská údolí osídlená kavkazskými etniky (Pipes 1997).

Tyto diference se také plně promítly do společenského vývoje. V průběhu 19. století, tak jako tomu bylo v Evropě anebo severozápadním Rusku, se ve významnějších centrech Jižního Kavkazu (hlavně v Tbilisi a Baku) začaly spolu s industrializací objevovat sociálně-modernizační procesy se všemi svými projevy a důsledky, tedy mimo jiné s rozvojem národnostních hnutí. Důležitá v tomto ohledu byla sociálně-etnická stratifikace obyvatel. Městskou a vzdělanější populaci (obchodníky, bankéře či průmyslníky) představovali z valné části Arméni, státní úředníky Rusové, kdežto gruzínská a turecká/azerská populace zůstávala dlouhou dobu pouze agrární. Bylo to způsobeno jednak dlouhotrvajícím nevolnictvím (bylo zrušeno až za cara Alexandra II. v roce 1861) bránící migraci a také sociálními poměry. Půdu na Jižním Kavkaze vždy držela domácí šlechta, poměrně početná, avšak chudá (ke konci 19. století tvořila aristokracie 5 % gruzínské společnosti, Suny 1994). Řemeslům a obchodu se naopak věnovali hlavně Arméni a Židé (v Ázerbájdžánu to bylo podobné).

Po zrušení nevolnictví sice vlivem gruzínské a azerské urbanizace došlo k etnické proměně velkých měst, ale nezměnily se úměrně tomu ekonomické ani politické poměry, protože domácí národy ve městech představovaly převážně dělnickou chudinu. Postupně docházelo k jejich mobilizaci a vymezení vůči „cizí“ politicko-ekonomické elitě a stále častěji se mezi nimi objevovaly protiarménské či protiruské nálady. Přesto až do první světové války neovlivňovaly etnické problémy výrazněji politiku v regionu, občasné nepokoje měly spíše sociální podtext a až na výjimky se nerozšířily mimo hlavní centra. To bylo pravděpodobně způsobeno dvěma faktory. Za prvé, Gruzie a stejně i Ázerbájdžán zůstávaly primárně rurálními regiony, kde v podstatě stále převažovaly feudální vztahy. Za druhé, dominantním politickou ideou tehdejší inteligence a tím i politických vůdců byl marxismus a nejsilnější politické strany se profilely jako sociálně-demokratické (Pipes 1997).

V Gruzii se inteligence začala politicky organizovat již v průběhu druhé poloviny 19. století a činnost její sociálně-demokratické strany byla úzce propojena (i personálně) s ruskými soudruhy. Podobný byl také případ fungování nepočetné azerské politické elity (respektive turecké či tatarské, jak se tehdy označovaly), jejímž hlavním představitelem byla sociálně-demokratická organizace Himmät. Přesto v Ázerbájdžánu vzhledem k hlubšímu kulturnímu, ekonomickému a politickému antagonismu mezi Azery a Armény (vyplývajícího zvláště ze sociální nadřazenosti Arménů) narůstaly také nacionalistické nálady, které v roce 1905 přerostly až v etnický konflikt s tisíci oběťmi. Nicméně spíše než k vlastní národní identitě byla ideologická orientace azerských nacionalistů v této době nasměrována ke spolupráci s etnickými a religiozně spřízněnými partnery v Osmanské říši, v severním Íránu či

v Povolží a prezentovala se jako panislámská či panturkická. Ostatně etnonymum Azer (Ázerbájdžánec) či azerský se začal používat až počátkem 20. století, do té doby bylo místní obyvatelstvo označováno jako azerští Tataři či šíitští Turci a nevyznačovalo se vyšší mírou národní sebeidentifikace (Suny 1994, Swietochowski 1995).

Politicky nejaktivnější skupinu v regionu tak představovali nejvíce urbanizovaní Arméni, jejich merit zájmu však spíše ležel v anatolských městech, kde byli jakožto bohatší a úspěšnější menšina vystaveni většímu riziku ze strany muslimské většiny. Rozptýlenost diaspory po celé Osmanské říši, a tím i větší zranitelnost, vedla Armény k vytvoření dobře organizovaných politických spolků (například Dašnakcutjun nebo Hnčak) hájících jejich zájmy. Později se tyto organizace staly platformou pro ozbrojený odpor a národní emancipaci s cílem vytvořit tzv. Velkou Arménii, tedy celek, který by zahrnoval teritorium od Středozemního moře po Náhorní Karabach, čili arménsky Arcach (Pipes 1997).

Na Severním Kavkaze společenské modernizační procesy probíhaly mnohem pomaleji. Rurální společnost, jejíž organizace spočívala na rodovém principu, byla územně značně statická, chyběla jí početnější inteligence a navíc byla decimována dlouholetými konflikty s Ruskem. Ekonomický rozvoj byl prakticky nulový a první náznaky změny lze sledovat až koncem století v souvislosti s objevením ropy v okolí Grozneho a stavbou transkavkazské železnice (Cornell 2001). Nejbohatší populaci z hlediska vlastnictví půdy představovali Kozáci, z domorodých obyvatel Kabardžané, naopak nejvíce urbanizovaní byli tzv. „inogorodnie“ (což byli migranti, hlavně Rusové a Arméni), z autochtonních etnik pak zejména Osetové. Z tohoto pohledu lze také charakterizovat vzájemné vztahy mezi skupinami, které nebyly definovány etnicky, ale hlavně religiózně. Islám představoval hlavní pojítka a mobilizační faktor mezi autochtonními etniky (kromě Osetů) proti slovanské (pravoslavné) kolonizaci, jež byla spojena s politickou a ekonomickou dominancí (Pipes 1997, Shenfield 1999).

4.2 Občanská válka a období nezávislosti

4.2.1 Arménská genocida

Do vzájemných etnických vztahů a národnostních obrozeneckých procesů kavkazských národů významně zasáhly události spojené s první světovou válkou a s obdobím konce carského Ruska. Předně to byla genocida arménského obyvatelstva na Anatolském

poloostrově, která se sice odehrála mimo kavkazský region, ale velmi citelně se ho dotkla a ovlivnila další vývoj. Stejně jako na Kavkaze, představovali Arméni v multietnické Osmanské říši (vedle sebe zde žili Arméni, Turci, Kurdové, ale také Řekové a Asyřané) bohatou urbanizovanou vrstvu, jež byla nadto značně politicky uvědomělá a dobře organizovaná (Naimark 2006). První pogromy v centrální Anatolii proběhly již v 90. letech 19. století, ale jejich hlavní vlna zasáhla arménskou populaci až po nástupu mladoturků v letech 1915-17. Její důsledky nespočívají pouze v populačních ztrátách (odhady se liší v závislosti na interpretaci událostí a na úhlu pohledu zainteresovaných stran mezi 0,5 - 1,5 mil. lidí), ale také ve fixaci události jako národního traumatu, které se přenáší i do současné generace a dodnes významně modeluje etnické a geopolitické vztahy v regionu. V následných migračních vlnách (odhadem 200 tis. Arménů uprchlo do ruské Arménie) se rychle měnila struktura jinak tradičně etnicky smíšeného území (arménsko-turecko-kurdského) a tím se dále stupňovalo etnické napětí gradující v ozbrojené střety a etnické čistky (Cornell 2001). Genocida byla též počátkem emigrace Arménů do Evropy, Ruska či USA a dala podnět k vytváření početně (i ekonomicky a politicky) silných diaspor, což mělo a má velký dopad mimo jiné i na současný konflikt (Altstadt 1996, Redgate 2003).

4.2.2 Občanská válka a nezávislost Jižního Kavkazu

Občanská válka a následné vyhlášení nezávislosti, které bylo do jisté míry produktem mezinárodně politické situace, výrazně urychlily proces formování národů a národních států v regionu. V období před první světovou válkou zde národnostní hnutí, které by výrazněji akcentovaly národnostní otázky nebyly příliš rozvinuty. Výjimku představovali Arméni a jejich organizace Dašnakcutjun a Hnčak, jež ovšem vyvíjely činnost hlavně v Osmanské říši a primárně hájily potřeby tamější arménské městské buržoazie. Samotná ruská (východní) Arménie byla klidným zázemím pro politicky stíhané členy ilegálních organizací (ostatně prvně zmíněná organizace vznikla v Tbilisi), případně sloužila jako mýtus pro národní obrození (zejména Arcach), ale jako politický objekt stála dlouho na periferii jejich zájmu (Pipes 1997). Situace se změnila až po zmíněné genocidě, kdy se přeživší arménská inteligence reprezentující národní hnutí přemístila do ruské Arménie, kde začala realizovat ideu samostatného státu za politického a ekonomického přispění početné zahraniční diaspor (Redgate 2003).

V Gruzii byly vhodné předpoklady (tradiční aristokracie, národní území, literární dědictví) pro rozvoj národního hnutí a také se pod vlivem modernizačních procesů rozvíjelo.

Nejvýraznější vliv na jeho směřování měla však sociální demokracie, která byla úzce navázaná na silnějšího ruského partnera a prakticky až do první světové války byla ovlivněna hlavně marxistickými myšlenkami (Suny 1994). Podobné to bylo také v Ázerbájdžánu, kde se však vedle levicových intelektuálů později začali více prosazovat také nacionalisté (od roku 1917 organizovaní stranou Mussavat), kteří prosazovali hlavně panislámské či panturkické idey (Swietochowski 1995). Absence dominantního nacionálního proudu v období carského Ruska prosazující politickou nezávislost či kulturní autonomii pro jednotlivá etnika byla tedy výsledkem sociálně-ekonomického stavu společnosti (nízká míra urbanizace, gramotnosti, apod.) a také byla dána faktem, že elity se spíše přikláněly k internacionálně formulovaným cílům ovlivněných marxismem či panislamismem (Kaiser 1994, Pipes 1997).

Do tohoto stavu radikálně zasáhla první světová válka, ale hlavně období nezávislosti jihokavkazských entit doprovázené občanskou válkou a ukončené až vítězstvím bolševiků (tj. znovudobytím Jižního Kavkazu). Nejprve vzniklo mocenské vakuum, když demise cara a vypuknutí občanské války ponechaly region svému osudu, čehož využilo především Turecko (anexe východních regionů), ale i Němci či Britové obhajující zde své mocenské zájmy (přístup do Persie, kaspická ropa). Nástrojem k uskutečnění jejich politických cílů byla podpora národních elit a tlak na politickou emancipaci regionu, jež vyústily ve vyhlášení nezávislosti v dubnu 1918, nejdříve v podobě Zakavkazské federativní republiky, která se již o měsíc později separací Gruzie rozpadla na tři samostatné státy (Švankmajer at al 1995).

Nezávislost tří národních entit ovšem v praxi znamenala mnoho problémů daných ekonomickou a politickou slabostí států, které tak prakticky po celou dobu existence stály na pokraji kolapsu. Navíc prakticky neexistovaly přesně stanovené hranice jak vnější, tak mezi samotnými republikami, což vedlo ke vzájemným ozbrojeným konfliktům a tím k oslabování pozic jednotlivých entit vůči vnějším nepřátelům. Nejvíce problematické se jevíly vztahy mezi Armény a turecky mluvící populací (Turky na západě, Azery na východě), dané zátěží z prožité genocidy a spory o území osídlené a nárokované oběma etniky. Spory gradovaly dvěma konflikty, jednak arménsko-tureckou válkou o východní Arménii (1918-20) a jednak arménsko-azerskou válkou (1918-20) o oblasti Náhorní Karabach, Zangezur/Sjunik a Nachičevan, tedy o nejvíce národnostně promíšená území (Cornell 1998, 2001). Všechny války skončily v neprospěch Arménů. Ti navíc vedli konflikt také s Gruzíny o oblasti s arménskou populací (Lori, Borčalo a Džavachie) v prosinci 1918.

Dalším ohniskem etnického napětí bylo Abchazsko, kde se titulární kavkazský národ pod vlivem silné imigrace z Gruzie a Ruska dostal do menšinového postavení. Gruzinizaci

nacionalistická politika tbiliské vlády vedla abchazské politiky k orientaci na bolševiky, což vyústilo v roce 1921 ve vyhlášení nezávislé Abchazské sovětské republiky, o jejíž existenci se abchazští nacionalisté opírají dodnes (Nodia 1998). Problémy s autonomizací či separací menšin museli Gruzíni řešit také v případě Osetů a Azerů na východě země (Suny 1994).

Kromě etnických problémů čelily nezávislé republiky existenciální hrozbě ze strany postupující Rudé armády, která se jako legitimní síla ruských bolševiků snažila zvrátit desintegrační proces na periferiích bývalého impéria. To se nakonec postupně podařilo v letech 1920-21, přičemž důležitou roli v procesu pacifikace jednotlivých entit sehrály také místní probolševické elity (Pipes 1997).

4.2.3 Občanská válka na Severním Kavkaze

Na Severním Kavkaze nastalého bezvládí využily místní národy v září 1917 k vyhlášení nezávislé Horské republiky, jejíž existence a fungování však byly od počátku paralyzovány etnickou i ideologickou roztržičností. Proti sobě zde stály zájmy Kozáků (podporující Děnikinovy bělogvardějce), „inogorodnych“ (na straně rudoarmějců) a autochtonních národů, které se po jistém váhání a pod slibem rozdělení půdy a autonomie přidaly na bolševickou stranu (Pipes 1997). Ani posledně jmenované však nešlo považovat za jednotnou sílu. Na východě regionu se znovuzrodily myšlenky islámského imamátu (formálně byl Severokavkazský emirát dokonce vyhlášen), západní Kavkazané hledali podporu u Turků, tradičně odlišný byl postoj křesťanských (proruských) Osetů (ti vyhlásili Těreckou sovětskou republiku). Takováto regionální rozpolcenost pochopitelně vedla k politickému chaosu a poměrně brzkému zániku nezávislé entity obsazením a následnou sovětizací celého regionu (Cornell 2001, Baar 2005).

Důsledky občanské války a následných etnických konfliktů pro další národnostní vývoj lze shrnout do dvou oblastí. Období nezávislosti tří jihokavkazských republik jednoznačně uspíšilo formování národů, tj. procesu, jenž sice začal již v druhé polovině 19. století, ale který do té doby rozhodně nepřerostl v dominantní politický proces. Rostoucí nacionalismus majoritní společnosti zároveň vyvolával „protinacionalismus“ menšin, a tak etnopolitická mobilizace společnosti poprvé vedla k čistě etnicko-teritoriálním sporům v kavkazském regionu. Existence nezávislosti entit později přerostla v národní mýtus, o který se během sovětizace regionu opírala národní identita a obnovení suverenity zůstávalo mezi nacionálně smýšlející populací jako legitimní cíl (Suny 1994, Drobizheva 1996, Nodia 1998).

Druhý jev, jenž se stal dědictvím tohoto období, je zakonzervování etnických animozit a vznik mýtu o historii (často fabulované či překroucené) a území jako neodlučitelných národních atributech. Války vedené zejména mezi Armény a jejich sousedy zůstaly pod tlakem sovětské politiky nedořešeny, nicméně vzpomínky na ně se předávaly jako část identity i přes několik generací. Vztahy mezi jednotlivými kavkazskými etniky se poté vyvíjely dále v důsledku politiky sovětského režimu a zvláště jeho národnostní politiky, ale události předchozího období byly definitivně zakódovány v národní traumata (Šaginjan 2001, de Waal 2003).

4.3 Vznik SSSR a jeho organizační struktury

4.3.1 Vývoj administrativně-správního systému

Po skončení občanské války se vítězní bolševici museli rozhodnout o nové formě uspořádání impéria, které sice vesměs odpovídalo rozlohou původní carské říši (až na Finsko a Pobaltí), v němž ale mezitím došlo na etnických periferiích k významným politickým změnám. Do úvahy přicházely tři koncepty: centralizovaný autoritářský systém podobný carskému Rusku (preferoval například Stalin), princip exteritoriální autonomie (koncept zpracovaný Otto Bauerem a Karl Rennerem, který zajišťoval kulturní autonomii etnické skupiny bez ohledu na její teritoriální vymezení uvnitř multinárodního státu, viz Bauer 1907) a teritoriální autonomie (Pipes 1997). Postoj bolševických vůdců vůči etnickým menšinám a jejich politickým požadavkům byl ambivalentní, což dokládají úvahy Lenina na toto téma. Na jedné straně považoval národní identitu a nacionalismus za produkt kapitalismu, který má být komunistickou revolucí teoreticky překonán. Na druhou stranu věděl, že aby mohlo dojít k asimilaci národů do anacionální komunistické identity (tj. „Homo Sovieticus“), musí být nejdříve zajištěna socioekonomická, kulturní a politická rovnost národů. Právě v jejich sociální a politické deprivaci viděl hlavní faktor etnopolitické mobilizace a z toho také pramení jeho podpora práva na sebeurčení národů v carské říši. Teprve po vytvoření rovných příležitostí pro všechny etnické skupiny a vzniku nezávislých národních států může podle něj nastat fáze interetnické integrace dělnické třídy a její proměny z národní do internacionalizované podoby (Simon 1991, Kaiser 1994).

Z těchto premis vycházely také úvahy komunistických vůdců o politickém uspořádání říše. Autonomizace národů by podle nich příliš decentralizovala státní moc a brzdila

sociálněekonomickou unifikaci celku. Navíc hrozilo, že kulturní autonomie může usnadnit etnopolitickou mobilizaci dělnické masy a zpomalit tím kýženou sovětizaci národů. Na stranu druhou bylo jasné, že období krátké nezávislosti etnických periferií stimulovalo etnopolitickou mobilizaci společnosti, která již přijala národní identitu jako esenciální podstatu organizace společnosti. Proto se očekávalo, že bude-li zvolen centralizovaný systém (v podobě carského Ruska), tak pacifikace a následná reintegrace separovaných regionů nebude bez problémů (Simon 1991, Kaiser 1994, Pipes 1997).

Nakonec byl pro nově založený Sovětský svaz (1922) přijat kompromis v podobě duplicitní mocenské struktury. Formálně se jednalo o federativní stát složený z autonomních národních jednotek zastoupenými místními „sověty“ (radami). Rozhodovací procesy se ale uskutečňovaly v paralelní a významnější struktuře – komunistické straně, která byla přísně centralizovaná, navíc s dominancí Rusů. Pro Lenina sovětský federalismus představoval dočasné řešení, kdy se mohou národy vypořádat se zděděnou koloniální minulostí. Nicméně k finální akceptaci federálního systému komunistické vůdce pragmaticky spíše dovedl konec občanské války, když pro pacifikaci odloučených periferních celků (např. Ukrajina, Bělorusko, Zakavkazsko) jim byla na základě bilaterálních smluv nabídnuta autonomie v rámci nového uspořádání (Pipes 1997). Některé entity měly navíc autonomii podloženou mezinárodními úmluvami, jako například Adžarsko nebo Nachičevansko, a to Karskou smlouvou mezi Ruskem a Tureckem (Švankmajer at al, 1995).

Vznik samotné struktury a územní formy federálního systému SSSR byl vzhledem ke komplikované etnické struktuře složitý proces, který trval prakticky od roku 1917 až do počátku 60. let a měla ho na starosti komise při Narkomnats (komisariát pro národnostní otázky) (Kozlov 1975, Dostál a Knippenberg 1981). Na jedné straně hrála důležitou roli etnická diverzita Sovětského svazu, na straně druhé byl tento proces neustále ovlivňován měnícím se postojem komunistického totalitního státu ve vztahu k národnostnímu problému. V tomto vztahu se uplatňovaly jak politické, tak ekonomické a kulturní imperativy.

Formální kritérium pro uznaní určitého stupně autonomie byla „národní konsolidace“ etnické skupiny (Dostál a Knippenberg 1981, Pipes 1997). Je jasné, že při interpretaci tohoto pojmu rozhodovací orgány uplatňovaly ideologické argumenty. V praxi se hlavně využívalo politického hodnocení ekonomického vývoje dané populace, což se řídilo dle klasifikace společenských stádií Marxe, Engelse a Lenina. Ti rozlišovali čtyři fáze národní konsolidace takto: kmeny, etnika, kapitalistické a socialistické národy. Konsolidované národy byly

skupiny, které již před říjnovou revolucí (1917) dosáhly kapitalistické fáze, což v zásadě splňovaly všechny početné a územně koncentrované skupiny (Ždanko 1977, Bromlej 1979).

Komplikující okolností byl fakt, že první census carského Ruska (1897) neposkytoval potřebné konkrétní informace o velikosti etnických skupin a jejich územním rozložení. Potřebné náležitosti pro delimitaci správních jednotek poskytl až census z roku 1926. Přesný postup u konkrétních jednotek již není možné rekonstruovat, ale je evidentní, že federální moc uplatnila u každého případu rozdílná kritéria s cílem manipulovat mezietnické vztahy (Kozlov 1975, Dostál 1999).

Tomu ostatně nasvědčuje i další vývoj, když během existence docházelo k degradaci, anebo naopak povýšení některých národů na vyšší stupeň autonomie. Nejpočetnější, nejvíce emancipované a nejvíce modernizované národy získaly statut svazové republiky, dle ústavy dokonce s právem na sebeurčení (Bromley 1987, Dostál a Knippenberg 1992). V této souvislosti je zajímavé, že tři jihokavkazské republiky existovaly až do roku 1936 v rámci Zakavkazské federace, neb se Stalin domníval, že tak lépe pacifikuje místní nacionalismy a secesionistické tendence. Legálně odtrhnout (i když to prakticky nebylo možné) se totiž mohla po vzájemném konsenzu celá entita, což při vzájemné animozitě tří národů bylo nepravděpodobné (Pipes 1997).

Na druhém stupni svazové hierarchie stály autonomní republiky, podřízené republikovým orgánům, a dále pak autonomní oblasti a autonomní okruhy s pravomocemi omezenými hlavně na kulturní a sociální sféru. V tomto aspektu byl zajímavý vývoj Severního Kavkazu, který do Sovětského svazu vstoupil v roce 1919 coby Horská republika, záhy však rozdělená na dvě autonomní republiky – Horskou a Dagestánskou. U prvně jmenované pokračovala desintegrace dále, v roce 1921 se vyčlenily Kabardská oblast (později spojená s Balkarskem), v roce 1922 Karačajsko-čerkeská a Čečenská autonomní oblast (viz tabulka 4.3.1). V roce 1924 pak byl relikv Horské autonomní republiky definitivně zrušen ve prospěch vzniku Ingušské a Severoosetské autonomní oblasti. Dagestán sovětští „inženýři“ ponechali překvapivě celistvý (Baar 2005).

Příkladem politické manipulace může být i osud Abchazska, které se statusem svazové republiky *de iure* existovalo až do roku 1931, kdy bylo degradováno na autonomní republiku v Gruzínské SSR, nebo osud severokavkazských entit ve 20. letech a později během deportací na sklonku druhé světové války (Coppieters et al 1998, Coppieters 2001).

Tabulka 4.3.1 Přehled vývoje administrativně správního systému SSSR na Kavkaze

Politická jednotka	Vznik	Statut 1989	Původní statut
Arménie	prosinec 1936	svazová republika	1920-36 součást Zakavkazské sovětské federativní republiky
Ázerbájdžán	prosinec 1936	svazová republika	1920-36 součást Zakavkazské sovětské federativní republiky
Nachičevansko	únor 1924	autonomní republika	1923-24 AO
Náhorní Karabach	červenec 1923	autonomní oblast	
Gruzie	prosinec 1936	svazová republika	1921-36 součást Zakavkazské sovětské federativní republiky
Abchazsko	1931	autonomní republika	1921-31 svazová republika
Adžarsko	červen 1921	autonomní republika	
Jižní Osetie	květen 1922	autonomní oblast	
Adygsko	červenec 1922	autonomní oblast	
Karačajsko-Čerkesko*	leden 1922	autonomní oblast	
Kabardsko-Balkarsko*	prosinec 1923	autonomní republika	9.1921-1.1922 Kabardská AO, 1.1922-12.1923 Kabardsko-balkarská AO
Severní Osetie	prosinec 1936	autonomní republika	7.1924- 12.1936 AO
Čečensko-Ingušsko*	prosinec 1936	autonomní republika	11.1922-12.1936 Čečenská AO, 7.1924-12.1936 Ingušská AO
Dagestán	leden 1921	autonomní republika	

Zdroj: Kaiser 1994, Baar 2005

Poznámka: * V důsledku deportací Karačajců, Balkarů a Čečenů došlo mezi roky 1943/44 a 1957 k redukci bititulárních jednotek na Čerkeskou AO a Kabardskou AR, Čečensko-ingušská AR byla zrušena úplně.

4.3.2 Delimitace vnitřních hranic

Další zásadní událostí pro utváření národnostních vztahů se stal proces delimitace vnitřních hranic, která spadala (stejně jako správní členění) do kompetence úřadu Narkomnats (komisař čili ministr byl v té době J.V.Stalin) a také Kavbyra (kavkazský regionální orgán

komunistické strany). Úkolem zmíněných institucí mělo být co nejvíce ztotožnit politické a etnické hranice, ale vzhledem ke komplikovanosti etnického rozložení populace v kavkazském regionu ideálního stavu být docíleno nemohlo. Navíc některé zdroje hovoří o tom, že delimitace hranic byla v některých případech využita k politické manipulaci s jednotlivými etnickými skupinami (Goldeberg 1994, de Waal 2003). Příkladem jsou regiony Nachičevansko, Zangezur (arménsky Sjunik) a Karabach (arménsky Arcach). Podél řeky Araks žilo turecké obyvatelstvo s arménskými enklávami, aby však došlo k přerušení územní kontinuity mezi Tureckem a Ázerbájdžánem, byla oblast Nachičevanska jako autonomní republika od zbytku Ázerbájdžánu oddělena etnicky smíšeným regionem Zangezur, který v červnu 1921 připadl Arménii. Následně v červenci 1923 se převážně arménskou populací osídlený Karabach stal autonomní oblastí Ázerbájdžánu. I když během následujících let existence SSSR nedošlo ve zmíněných regionech k otevřeným konfliktům, neměl tento administrativní zásah na etnické napětí akomodační účinky. Naopak se jeví jako klíčový faktor etnopolitické mobilizace a později i samotného konfliktu mezi Armény a Azery koncem 80. let právě o oblast Náhorního Karabachu (Cornell 1998, Šaginjan 2001).

Jako politicky problematická se jevila také administrativní regionalizace a delimitace hranic na Severním Kavkaze. Situaci zde komplikovala silná etnická heterogenita území (téměř co údolí, to odlišné etnikum), primárně rodové uspořádání společnosti a tím slabě vyvinuté národní uvědomění a také neexistence předchozích státních útvarů (za carského Ruska existovaly pouze Těrecký a Dagestánský oblasti), které by byly založeny na etnickém principu. Epizodní jednotnou Horskou republiku (později Horskou autonomní sovětskou socialistickou republiku) postupně nahradily autonomní republiky či oblasti založené na etnických principech. Nové členění sice kopírovalo přirozené fyzické hranice (hřebeny Kavkazu), ty ale nerespektovaly rozmístění etnických skupin. Narkomnats zvolil severo-j jižní uspořádání nových entit, kdežto jednotlivá etnika obývala území spíše ve východo-západní ose (Baar 2002). Ve výsledku se tak v jednom subjektu ocitla dvě etnika (i více) z různých etnokulturních skupin. K tomuto účelu úřadům sloužily „vědecké metody“, s jejichž pomocí sovětští etnografové nechali některé národy uměle rozdělit (pochopitelně na politickou objednávku). Mezi Čerkesy a Kabardžany (a taktéž západněji žijícími Adygy) byly ve skutečnosti jen velmi malé rozdíly, což platí i ve vztahu mezi Karačajci a Balkary, dle empirických průzkumů (k ospravedlnění nového uspořádání) však měli představovat samostatné národní komunity (Shenfield 1999). Turkičtí Karačajci tak vytvořili společný stát s kavkazskými Čerkesy a podobně turkičtí Balkaři s kavkazskými Kabardinci. Navíc

k severokavkazským jednotkám bylo připojeno území stepí ležící mnohem severněji než tradiční osídlení titulárních skupin. V rámci těchto „přílepků“ byla etnická struktura entit obohacena o převážně slovanské obyvatelstvo, které mělo přispět k rychlejší modernizaci (tedy sovětizaci) autochtonních národů (ruština se tím pádem stala nezbytnou součástí mezietské komunikace), ale hlavně mělo být hlídačem jejich případné etnopolitické mobilizace (Cornell 2001, Baar 2005).

Celý proces regionalizace kavkazského prostoru centrálně řízený sovětskými orgány (Narkomnats, Kavbyro) měl ve svém důsledku pacifikovat etnopolitickou mobilizaci zintenzívněnou v době občanské války a existence nezávislých republik a nastavit podmínky pro postupnou sovětizaci národů. Federalizace měla zajistit subjektivní pocit rovnoprávnosti národů, umělá delimitace hranic měla držet konkurenční etnické skupiny „v šachu“, případně zajistit jejich internacionalizaci. Ve skutečnosti však byly tyto kroky katalyzátorem prohlubování etnických diferencí a traumat.

4.4 Sovětská národnostní politika po druhé světové válce

4.4.1 Stalinovy perzekuce a deportace národů

Ke vzniku etnických traumat kavkazských národů výrazně přispěly politické procesy konstruované během Stalinovy éry. Extrémními příklady sovětské politiky vedoucí k etnické proměně regionů byly jednak sociální genocida v rámci politických čistek ve 30. a 40. letech týkající se jak venkova (tzv. rozkulačení), tak národní inteligence, ale především pak Stalinovy válečné deportace během roku 1944.

Přes počáteční naděje některých kavkazských národů (zvláště podhorských) na svobodný rozvoj, jak to bolševici během občanské války proklamovali, nastávají koncem 20. let pro většinu místní populace těžké časy. Postupná sovětizace společnosti zahrnující implementaci komunistických ideálů do života lidí, odstraňování národnostních specifíků, především pak nahrazování tradiční rodové struktury autoritou sovětských orgánů, vedly k řadě lokálních povstání, ve všech případech krutě potlačených (Baar 2005). Největší zásah do kavkazské společnosti však přišel na počátku 30. let a souvisel s kolektivizací venkova. Nejednalo se pouze o zabírání půdy, hlavním nástrojem politické paralyzace Kavkazanů se staly násilné přesuny obyvatel (někdy i větší části celého národa) mezi jednotlivými regiony. Vesměš šlo o přesídlování horských komunit (respektive rodů) do podhorských a nížinných

oblastí, kde jim byla v rámci kolchozů vyčleněna půda, předtím ovšem zabraná jiným skupinám. Nejvíce se tento proces dotkl dagestánských národů, dle některých zdrojů zde sovětské orgány nechaly přemístit na 200 tisíc obyvatel (Baar 2005). Tyto události mají pochopitelně konsekvence do současnosti, protože sovětizace ani jiná asimilace nově příchozích se starousedlíky neproběhla, naopak se zesílilo etnické napětí (Simon 1991).

Mnohem vážnější však byly důsledky jiných Stalinových národnostních procesů, tj. masových deportací datovaných do válečných let 1943 – 44. Dle principu kolektivní viny se týkaly celých vybraných národů jako trestu za domnělou, či faktickou spolupráci s německou okupační správou. Během několika dnů byli za nelidských podmínek do stepí Střední Asie vystěhováni ze Severního Kavkazu všichni Karačajci, Balkaři, Čečeni a Ingušové, z jihokavkazských národů pak Meschetští Turci⁶ (mimo Kavkaz dále Kalmykové, Krymští Tataři, Povolžští Němci). Jejich domovy byly poté osídleny hlavně sousedními autochtonními národy (Čerkesy, Kabardžany, Osety, Gruzíny, Armény), ale též slovanskými imigranty (Cornell 2001, Naimark 2006). V důsledku redukce etnické struktury některých entit o titulární národ byly také upraveny hranice a administrativní status. Například část území Čečensko-Inguška byla postoupena Severní Osetii (Prigorodnyj/Příměstský okres) a Dagestánu a autonomní republika byla zrušena, redukovány byly dále Kabardská AR a Čerkeská AO (Baar 2002).

I když po Stalinově smrti došlo až na výjimky k repatriaci národů (po roce 1957) a návratu k předválečnému administrativnímu uspořádání, měla tato událost zcela zásadní důsledky pro jejich další etnopolitický vývoj. Ovlivnila demografický a sociálněekonomický stav společnosti, když deportované národy byly početně zdecimovány (odhadem až o polovinu), nedostávalo se jim kvalitního vzdělání a často byly v podřadném ekonomickém postavení. Exil v nehostinných podmínkách středoasijských stepí však v podstatě akceleroval jejich etnogenezi, neboť pomohl překonat tradiční klanové (rodové) rozdíly (byť je zcela nevymazal) a posílit společnou etnickou identitu (Dunlop 1998, Lieven 1998). V neposlední řadě daly deportace vzniknout novým etnickým (v tomto případě asymetrickým) traumatům,

⁶Meschetští Turci je etnikum turkického původu vyznávající sunnitský islám. Do roku 1944 obývali gruzínský region Meschetie a Džavachie při tureckých hranicích. Během deportací bylo 96 tis. příslušníků národa vysídleno do Uzbekistánu a Kazachstánu. Rehabilitace se dočkali v roce 1968 a od té doby se datují snahy o návrat do původních domovů. To však naráží na odpor gruzínských úřadů, které se obávají etnické destabilizace země, navíc jejich domovy jsou již léta osídleny. Odhaduje se, že za hranicemi Gruzie žije asi 200 tisíc Meschetů v Uzbekistánu, Kazachstánu, Ázerbájdžánu a v Rusku. Jejich situace je obtížná, jsou v cizím prostředí diskriminováni, nemají občanská práva a jsou častým cílem nacionalistů. Paradoxní je, že Gruzie zatím nesouhlasila ani s jejich emigrací do Turecka s ohledem na zhoršení bilaterálních vztahů.

když se řada lidí po návratu ocitla před realitou cizími etniky obsazených domovů, což pochopitelně ovlivnilo jejich budoucí vzájemné vztahy (nejznámějšími případy jsou Ingušové vs. Osetové, Akinští Čečeni vs. Lakové).

4.4.2 Národnostní politika „korenizace“ a rusifikace

Stupeň autonomního postavení jednotky předurčoval na další vývoj národů a jejich etnopolitickou mobilizaci výrazný vliv, a to zejména v souvislosti se sovětskou národnostní politikou realizovanou ve federálních subjektech. I když přístupy k řešení národnostních problémů vždy vycházely z marxistických principů (o vývojových stádiích společnosti), nebyla národnostní politika během sedmdesáti let existence svazu zdaleka konzistentní (Kaiser 1994). V zásadě se uplatňovaly dva koncepty, na první pohled zcela protichůdné, které však měly mít jeden výsledek, a to sovětského občana, anacionálního a loajálního ke komunistickému systému (Simon 1991). Na jedné straně zde byla snaha o podporu místních elit, jež by se v autonomních celcích stala novou sovětskou generací nezátíženou nacionalistickou minulostí. V této politice, známé jako „korenizace“, šlo o preferování titulárního etnika před přistěhovalci i před menšinovými (nestatutárními) etniky. Vykazovala řadu podob, ať už jako afirmativní politika ve vzdělání a kariéře (například v komunistické straně nebo armádě), tak například v podpoře rozvoje místní kultury a jazyka. Hlavním cílem byla snaha o nahrazení tradičních společenských systémů (rodových) a autorit a také o srovnání socioekonomických rozdílů mezi etniky, což by ve finále vedlo k odstranění národnostních animozit a vytvoření internacionální socialistické kultury (Goldenberg 1994).

Druhý koncept byl založen na politice modernizace (ekonomického a sociálního rozvoje) a sovětizace etnických periferií. Cílem této politiky bylo narušení tradičních etnických struktur prostřednictvím socioekonomického vývoje, vytvořením homogenizované (rusifikované) kultury a následnou multietnickou integrací (sovětizací) autochtonních národů. Toho mělo být dosaženo masivní industrializací ekonomické základny, jež by dle konceptu marxismu vyprodukovala dostatečně širokou masu internacionálního proletariátu (Tishkov 1996). Kromě vládních investic do rozvoje průmyslového komplexu tomu měl pomoci systém řízených migrací, jež by přílivem vzdělaných etnických odlišných (vesměs slovanských) imigrantů zajistil intenzivnější mezietnické kontakty (neboli „sblíženie“), což ve výsledku mělo vést k narušení etnické homogenity regionů formou asimilace jedinců se sovětskou kulturou („slijanie“). Jako lingua franca pochopitelně sloužil ruský jazyk, takže celý proces vedl k „rusijanizaci“ (masivní užívání ruštiny v běžném životě) a v podstatě měl ústít v

„rusifikaci“ regionů, neboli identifikaci ne-Rusů s ruským jazykem a kulturou (Dostál, Knippenberg 1979, Suny 1994, Vykoukal at al 2000).

4.4.3 Modernizační procesy kavkazské společnosti v poválečném období

Spolu s industrializačním a migračním procesem začalo docházet k významným společenským změnám, které však v důsledku měly jiné efekty, než bylo původně zamýšleno a žádáno. Etnická struktura se sice v předválečném období vyvíjela v neprospěch titulárních národů, když rostla imigrace Rusů a Ukrajinců, ale byl tím zásadně urychlen (v některých regionech nastartován) modernizační proces entit, a to především růstem urbanizace. Právě největší města (či střediska průmyslu) byla nejvíce rusijanizována, na druhou stranu rostl také počet urbanizované autochtonní populace (Drobizheva 1996).

Klíčové období, kdy se vytvářely ideální podmínky pro pozdější rozvoj národnostních hnutí, začíná zhruba od 60. let a souvisí s vládou Nikity Chruščova. V důsledku intenzivního ekonomického poválečného vývoje se rozdíl v sociální struktuře mezi jednotlivými národy postupně snižovaly. Začala se objevovat početnější a vzdělanější generace (negramotnost byla prakticky odstraněna) domácích etnik, rostla jejich životní úroveň, ale zároveň se začala zvyšovat konkurence na pracovním trhu i na školách (Simon 1991, Tishkov 1996). Chruščov v první fázi své vlády razil politiku ekonomické i politické decentralizace, příslušníci titulárních národů se pak v důsledku korenizace dostávali častěji na vyšší pozice v regionální státní správě i v ekonomické sféře, což navzdory sovětské rovnostářské politice vytvořilo prostor pro růst lokálního ekonomického nacionalismu a nepotismu (Vykoukal at al 2000). Korenizaci v 60. letech vystřídala politika rusifikace, tj. snaha o asimilaci národů, a v té důsledně pokračoval také Leonid Brežněv. Ten navíc zahájil v etnických regionech čistky zaměřené především na zkorumpovanou a nacionalizovanou politickou elitu, čímž dal podnět k formování a organizování disentu. Silnou výzvu sovětskému režimu učinila Helsinská konference v roce 1975 a založení Helsinského výboru monitorujícího politickou šikanu opozice, jehož významnými členy se v kavkazském regionu stali například pozdější národní vůdci a prezidenti Zviad Gamsachurdia nebo Levon Ter-Petrosjan.

Navíc se v tomto období zvrátil trend ve vývoji etnické struktury, kdy i přes snahu centrálních úřadů o sovětizaci (alias rusifikaci) celé společnosti postupně docházelo k národnostní homogenizaci entit. Příčinou byly jednak demografické trendy (vyšší natalita kavkazských než slovanských národů), tak také dostředivé migrační tendence, když titulární národy měly motivaci (psychologickou i ekonomickou) ke koncentraci v domovských

jednotkách (dále viz kapitola 7.1). Postupně se vytvářelo vysoce etnicky konkurenční prostředí, v jehož důsledku rostlo národní uvědomění a posiloval se pocit národní solidarity a identity, ale také vzrůstalo etnického napětí. Logicky docházelo k vznášení požadavků na kontrolu místních úřadů, silových institucí (například policie) a celkově k redistribuci ekonomických zdrojů ze strany dominantních skupin. Celkově trend hovořil ve prospěch titulárních národů a byl vytvářen tlak na „cizí“ komunity, které raději volily emigraci (například Rusové z Gruzie, Dagestánu či Čečenska) (Lewis a Rowland 1979).

Důležitým faktorem pozdějšího etnopolitického vývoje se stalo postavení rodného jazyka. Titulární skupiny sice měly oficiálně deklarovanou podporu rozvoje a užívání vlastního jazyka, realitou však bylo masivní využití ruštiny ve veřejném životě od škol počínaje, přes úřady a například armádou konče. Zvláštní postavení měly v kavkazském regionu pouze ázerbájdžánština, arménština a gruzínština (posledně dva jmenované jazyky měly jako jediné ze sovětských kultur zachované i původní písmo), které dle ústavy koexistovaly s ruštinou v rovnoprávném postavení. Když byl v roce 1978 učiněn pokus o degradaci statusu těchto jazyků, zdvihla se v dotčených zemích vlna odporu, takže centrální orgány od plánů upustily. Avšak i na Jižním Kavkaze se ruština úspěšně etablovala jako lingua franca, a to pro národnostní menšiny (Kaiser 1994, Tishkov 1996). Silné postavení zmíněných jazyků se totiž negativně projevovalo v jejich dominanci vůči ostatním minoritním skupinám, které na to pochopitelně reagovaly jednak inklinací k ruštině a jednak intenzivnější mobilizací k ochraně vlastních kulturních hodnot. Typickým příkladem byla snaha o gruzinizaci Abchazska a Jižní Osetie, kde se v roce 1988 gruzínština měla stát oficiálním jazykem úřadů (došlo například k symbolickému přejmenování místních etnonym a toponym). Reakce Abchazů i Osetů byly pochopitelně odmítavé a političtí a kulturní představitelé dotčených komunit na to reagovali oficiálním požadavkem na trilingvismus a zajištění vyšší úřední ochrany jejich kultury v rámci autonomního celku (Nodia 1998).

Ostatní kavkazské jazyky silně podléhaly vlivu rusifikace, když byly postupně vytlačovány ze škol. Ke konci 70. let byl například vzdělávací systém ve všech severokavkazských entitách veden pouze v ruštině. Někteří autoři vidí právě zanedbávání kulturní a jazykové politiky vůči autochtonní populaci hlavní faktor její pozdější etnopolitické mobilizace (Goldenberg 1994, Tishkov 1996, Cornell 2001).

4.5 Vývoj od poloviny 80. let do rozpadu SSSR

4.5.1 Katalytické momenty etnopolitické mobilizace

Patrně zásadním momentem pro následný politický vývoj kavkazského regionu (a vlastně celého Sovětského svazu a jeho politických satelitů) se stalo zvolení Michaila Gorbačova prvním tajemníkem Komunistické strany Sovětského svazu (nejvyšší výkonná funkce v sovětské politické hierarchii) v březnu 1985. Jeho reformní politika jak v ekonomické (perestrojka), tak společenské (glasnost') sféře vytvořila po dlouhých desetiletích rigidního politického režimu neformální prostor pro vyjádření nespokojenosti se sociálními, ekonomickými a kulturními problémy. V národnostní politice formulované na 19. konferenci strany počátkem léta 1988 viděl Gorbačov možnost, která získá pro své reformy podporu regionů (podobně jako Chruščov). Předpokládal, že regionální organizace KSSS využijí přenesenou důvěru a kompetence k očištění od starých struktur spojených s korupcí a nacionalismem, ale ve výsledku zjistil, že etnické periferie (republiky a autonomie) ovládané místními elitami a klany jsou již vůči centru značně rezistentní. Politickou decentralizací tedy de facto stvrdil nacionalizační trendy v regionální politice (Vykoukal at al 2000).

Kromě nacionalizace regionální politiky (což vedlo k prohloubení etnického šovinismu a nepotismu) se též začaly formovat první nezávislé občanské iniciativy (často na akademické půdě), které se postupně profilovaly jako opozice vůči sovětskému režimu i stávající elitářské garnituře. Veřejně se diskutovaly problémy spojené s vývojem v daných regionech a v etnicky smíšených entitách se samozřejmě více akcentovaly kulturní rozdíly vyjádřené jazykovou, ale i religiózní příslušností. Kromě již zmíněné otázky jazyka mělo pro další politický vývoj význam také náboženství. Příslušné církve (v případě islámu náboženské obce) v této době zažívaly rychlou renesanci a staly se jak symbolem, tak nástrojem národního oživení. Ničení kostelů (případně mešit) a represe věřících i duchovenstva v předchozích dekádách byly vnímány jako pokus o destrukci národní identity, a proto měla církev mezi nacionalisty jistou podporu. I přes politickou podřízenost tak byla považována jako jediná organizovanější opozice a hrozba komunistickému systému. V době glasnosti se církve začaly více emancipovat a mobilizací věřících se zapojily do etnonacionálních procesů (Tishkov 1996). Náboženství a jeho symboly se staly objektivním rozlišovacím znakem konkurenčních komunit, posilovaly národní a zároveň i pankulturní soudružnost (v případě muslimů i křesťanů).

Paradoxní je, že do čela etnonárodnostních hnutí se až na výjimky (Gamsachurdia v Gruzii) postavily stávající politické a kulturní elity úzce navázané na sovětský komunistický systém, jenž jim v rámci „korenizační“ politiky pomohl k vrcholným pozicím. Jejich reorientace v nacionalisty pochopitelně souvisela s tradičními společenskými vzorci, tj. klany, regionalismem, nepotismem, které se na Kavkaze udržely i přes sovětskou politiku. Koneckonců jak například poznamenává Tishkov, „idea nacionalismu není pro komunisty příliš vzdálená, neboť se s komunismem shoduje svojí vizí uniformní a disciplinované společnosti“ (Tishkov 1996, s. 48).

V situaci politické liberalizace a stále více slábnoucího vlivu centrálních svazových orgánů se původně občanské platformy postupně transformovaly do podoby politických hnutí a národnostní otázka se velmi rychle stala nejdůležitějším problémem politického vývoje SSSR, neboť ohrožovala jeho existenci (Goldenberg 1994, Kaiser 1994, Cornell 2001, de Waal 2003). V únoru a březnu 1990 se konaly volby do místních sovětů, které vesměs vyhrály nacionalistické strany, v následku čehož nastala vlna proklamací nezávislosti. Čekalo se proto, že na 28. sjezdu KSSS uspořádaném v červnu téhož roku dojde k řešení zásadních otázek týkajících se národnostních problémů (z kavkazského regionu zejména Náhorní Karabach, Abchazsko a Přímořský okres v Severní Osetii), ale výsledkem byly odmítavá stanoviska vůči separatistům bez jakýchkoliv návrhů akomodace sporů. Tento necitlivý přístup v podstatě posílil nacionalistické nálady v regionech a v řadě případů i aktivizoval etnopolitickou mobilizaci společnosti (Tishkov 1996).

4.5.2 Mocenský boj v Moskvě a rozpad SSSR

Centrum na vyhrocující se situaci v řadě regionů reagovalo značně improvizovaně a často neadekvátně s pomocí policejní síly. Například v dubnu 1989 byla v centru Tbilisi násilně rozehnána demonstrace proti abchazskému separatismu a výsledkem bylo 19 mrtvých, v lednu 1990 vjely sovětské tanky do Baku s cílem ukončit etnické násilnosti a obětí dle neoficiálních zdrojů byly řádově stovky (Suny 1994, de Waal 2003). Na základě těchto momentů (a řady dalších, například ve Vilniusu, Rize či Ferganské kotlině) lze usoudit, že centrálním orgánům chyběl základní konsenzus, jak postupovat proti bouřícím se regionům. Někteří autoři přímo hovoří o střetu mezi Gorbačovem a armádními generály (Tishkov 1996, Vykoukal et al 2000).

Přesto samotný rozpad Sovětského svazu nezpůsobily vzrůstající ambice národů po suverenitě, ale mocenský boj přímo v Moskvě, a to mezi Gorbačovem a hlavním

představitelem ruského opozičního bloku Borisem Jelcinem. Oba využívali národnostní otázku pro získání politických bodů, a tak deklarace suverenity (zejména ruských entit) byly v zásadě vyprovokovány politickým střetem mezi těmito politiky. Zatímco Jelcin podporoval aspirace svazových republik na plnou nezávislost, rozpuštění SSSR a případnou reintegraci na nových principech (paradoxně po vzoru bolševiků během občanské války), Gorbačov podporoval etnopolitický nacionalismus v autonomních celcích tím, že chtěl povýšit a zrovnoprávnit jejich statut v rámci nově uspořádané federace (Kaiser 1994, Drobizheva 1996, de Waal 2003).

V březnu 1991 se konalo referendum, ve kterém občané měli rozhodnout o další existenci Sovětského svazu definovaném na základě nové ústavy zaručující nové rovnoprávnější federální uspořádání⁷. Překvapující byla nejen celkově vysoká účast (asi 80 % všech voličů), ale také výsledek (76 % se vyslovilo pro zachování společného státu). Na Jižním Kavkaze účast bojkotovaly Gruzie, Arménie a Náhorní Karabach (kde již ostatně probíhaly boje), nicméně Abchazsko i Ázerbájdžán se hlasování zúčastnily a většinově se vyslovily pro novou federaci (viz tabulka 4.5.2). V Abchazsku však byla účast pouze poloviční tj. zhruba bez gruzínské populace, 99 % voličů však bylo „pro“, což poukazuje na prosovětskou a později také proruskou orientaci Abchazců i jiných negruzínských etnik. Na Severním Kavkaze mělo zachování Sovětského svazu největší podporu tradičně v Severní Osetii (díky kulturním a politickým vazbám na Rusko) a multietnickém Dagestánu (vzhledem ke komplikovanému uspořádání), naopak nejmenší podpora přišla z Čečensko-Inguška. V tomto případě je nutné zmínit, že velkou podporu mělo setrvání stávající federace u Ingušů, kteří se obávali své marginalizace v rámci samostatné jednotky společné s Čečeny (Tishkov 1996, Dunlop 1998, Souleimanov 2007).

Celkově se referendum stalo úspěchem Gorbačova a jeho vize nového uspořádání. Pro jeho potvrzení uspořádal počátkem léta v Novo-Ogarevu summit, kam přizval představitele autonomních jednotek, aby se jako plnoprávné subjekty (vedle svazových republik) zapojily do jednání o nové svazové smlouvě. Cílem Gorbačova bylo oslabit pozice nacionalistických vůdců v republikách, zejména pak Jelcina, Jelcin naopak žádal co nejsilnější pozici republik a slabý svaz. „Jednání se nakonec zvrhla v demonstraci jednostranného prosazování partikulárních zájmů a vizí etnických elit bez jakýchkoliv ohledů na další vývoj,“ komentuje

⁷ Krom toho se v rámci RSFSR hlasovalo o zřízení postu ruského prezidenta, na který byl v červnu zvolen Boris Jelcin.

tyto události Tiškov (1996, s.53). Koncepce nové svazové smlouvy byla nakonec dojednána a v červenci také schválena, ale v důsledku srpnových událostí nebyla nikdy ratifikována.

Tabulka 4.5.2 Výsledky referenda o reformě SSSR z března 1991 (vybrané entity)

Politická jednotka	Účast (%)	„Ano“ (%)	„Ne“ (%)
Adygsko	73,5	83,2	15,6
Čečensko-Ingušsko	58,8	75,9	22,6
Dagestán	80,5	82,6	16,2
Kabardsko-Balkarsko	76,1	77,9	20,8
Karačajsko-Čerkesko	85,7	82,6	15,7
Severní Osetie	85,9	90,2	8,9
Ázerbájdžán	75,1	93,3	5,8
Abchazsko	52,3	98,6	0,9

Zdroj: www.electoralgeography.com

Události nabraly rychlý spád po nezdařeném moskevském srpnovém puči (1991) vedeném konzervativními silami, kdy „zazářil“ jako ochránce demokracie Jelcin a s nabytou popularitou a veřejnou podporou de facto odstranil Gorbačova (Vykoukal at al 2000). Znamenalo to také, že vyhrála jeho politika podpory regionálního nacionalismu, načež následovalo oficiální vyhlášení a Ruskem uznaná nezávislost Arménie a Ázerbájdžánu (Gruzie tak učinila již v dubnu), následovaly pobaltské republiky. Iniciovaná schůzka představitelů Běloruska, Ruska a Ukrajiny v Minsku v prosinci 1991 pak znamenala definitivní konec Sovětského svazu.

Po jeho rozpadu vyvstala otázka, jak se titulární národnosti nástupnických států zachovají vůči svým menšinám. Ti, kteří se domnívali (Jelcin), že se s kolapsem impéria sníží etnické napětí, se hluboce mýlili, neboť naopak došlo k jeho eskalaci (Drobizheva 1996, Tishkov 1996). Násilná integrace (asimilace) netitulárních skupin a zejména autonomních oblastí do nově ustanovených republik se staly hlavním bodem politických programů většiny vládních nacionalistických stran. Ty striktně požadovaly zachování územní (a historické) integrity a bez přílišného respektu ke kulturním (a historickým) distinkcím volily vůči požadavkům menšin konfrontační tón. Mnoho etnických tenzí se proto vyvinulo v ozbrojené střety.

4.6 Shrnutí

Iluze harmonického soužití sovětských národů, jež totalitní stát prezentoval navenek i mezi vlastním obyvatelstvem, způsobila nepřipravenost mocenských orgánů včas rozpoznat a pacifikovat doutnající etnické spory. Sovětští politici v 80. letech tak svou nečinností či neschopností orientovat se v národnostních otázkách zcela podcenili fakt, že jejich impérium složené z více než 200 etnografických skupin, etnik a národů vzešlo z občanské války a řady etnických. Etnická traumata nejenže přestála desítky let, ale mnohde došlo k jejich prohloubení či ke vzniku nových. Ve svých důsledcích patří mezi nejdůležitější období a události:

(1) Dobývání Kavkazu v době carského Ruska, které zvláště na severní straně způsobilo genocidu národů a zaseló sémě permanentního odporu. Jižní část regionu oproti tomu zažívala relativní politickou a ekonomickou stabilitu, jež však ve finále vytvořila vhodné podmínky pro nástup nacionalismu, jehož výsledkem se staly proklamace nezávislosti doprovázené etnickými konflikty.

(2) Krucióální období pro genezi traumat pak nastalo po vzniku Sovětského svazu a zvláště v jeho raném období, kdy se formovaly vnější i vnitřní hranice a administrativně správní systém. Sovětské orgány vytvořily komplikovaný hierarchický systém, kde početnější a více modernizované národy měly jako titulární skupiny více kulturních a ekonomických práv a koncentrovaly více moci, než ostatní národy, které buď měly postavení menšiny, nebo titulární skupiny politicky podřízené jednotky. Tuto asymetrii podtrhovaly nevhodně delimitované hranice mezi jednotlivými národy, kdy na jednu stranu došlo k rozdělení národa do dvou celků, nebo ke sloučení dvou a více národů do jedné entity.

(3) Výrazný vliv na pozdější události měla samotná sovětská národnostní politika. Ta od počátku sázela vše na nivelizaci národnostních rozdílů prostřednictvím intenzivní modernizace etnických periférií a společně s politickou perzekucí se dlouho dařilo etnické napětí držet v latentní podobě. Jejimi nástroji se staly procesy „korenizace“ a rusifikace, kdy se na jednu stranu podporovaly místní elity, na straně druhé dlouhodobě docházelo k asimilačním tlakům především skrze prosazování ruštiny na úkor ostatních jazyků. Celkovým výsledkem bylo, že ani socioekonomický a kulturní rozvoj národů ani pokusy o rusifikaci nevedly k žádané asimilaci (tedy vytvoření „sovětského národa“), ale naopak posílily národní uvědomění a ve vhodnou chvíli způsobily etnopolitickou mobilizaci jak směrem proti centru, tak ve vztahu vůči sousedním etnickým skupinám.

(4) Nejextrémnějším projevem národnostní politiky se staly masové perzekuce a deportace celých národů, které se datují do období konce 20. a počátku 30. let (kolektivizace venkova a násilné migrace) a poté let 1943 – 57, kdy Stalin nechal vystěhovat vybrané severokavkazské národy do stepí Střední Asie. Jejich původní lokality byly mezitím dosídleny sousedními národy, nebo imigranty s jiných oblastí Sovětského svazu. Návrat sice začal již po smrti generalisima, ale plná rehabilitace nikdy neproběhla, a tak důsledky (zvláště socioekonomická zaostalost a etnické nepokoje) byly zřejmé i na konci 80. let.

(5) První mobilizační období národů nastalo během „politického tání“ za vlády Chruščova, další potom v druhé polovině 80. let za Gorbačova a jeho perestrojky. Hlavní témata perestrojky jako ekonomické problémy, korupce či stav životního prostředí však byly zcela překryty národnostními a teritoriálními otázkami. „Otevřená politika“ čili glasnost' dala možnost vyplout na povrch starým traumatům, avšak reformě scházely nástroj, jak tyto letité národnostní problémy akomodovat. Nacionalismus a etnické spory, jež vinou neschopnosti lokálních i svazových politiků přerostly v ozbrojené konflikty, zcela paralyzovaly celý region a staly se jedním z klíčových faktorů rozpadu Sovětského svazu.

(6) Konfliktům i samotné dezintegraci impéria pak ve finále výrazně přispěla politická krize způsobená střetem nacionalistů s komunistickými reformisty a konzervativními silami. Z ní vyšel vítězně pozdější ruský prezident Boris Jelcin, ale značně posílily také etnické periferie, které získaly buď plnou nezávislost, nebo širokou autonomii.

I když vzhledem k charakteru sovětského politického režimu trvalo několik desetiletí, než v multietnické společnosti začalo docházet k otevřeným projevům nacionalismu a etnopolitické mobilizaci, dá se konstatovat, že předpoklady pro existenci těchto jevů byly v podstatě dány již samotnou povahou sovětské národnostní politiky.

5 Etnopolitická mobilizace kavkazských národů

5.1 Impulzy etnopolitické mobilizace a typologie cílů

Následující část se věnuje příčinám a cílům etnopolitické mobilizace v jednotlivých entitách, zpočátku by však bylo vhodné upozornit na některé jevy, které jsou společné celé kavkazské (potažmo sovětské) společnosti. Tyto pravidelnosti, jež aktivovaly veřejné protesty, nebo je naopak tlumily, souvisí s politickými událostmi na centrální (svazové) úrovni. Mark Beissinger (2002) v rozsáhlém výzkumu věnovaném etnopolitické mobilizaci sovětské společnosti v době Gorbačovových reforem detailně zmapoval průběh demonstrací a jejich katalyzátory. Našel mimo jiné přímé souvislosti mezi důležitými institucionálními procesy jako byly kongresy, summity, volby či zásahy silových složek s intenzitou mobilizace vyjádřené četností protestů či počtem jejich účastníků.

Mezi nejdůležitější události tak lze zařadit 19. konferenci KSSS v létě 1988 (projednávala například prohloubení perestrojky nebo reformu systému státních orgánů), diskuzi o ústavních reformách v říjnu a listopadu 1988, volby do Sjezdu lidových poslanců na jaře 1989 (první částečně svobodné volby doprovázené otevřenou volební kampaní), regionální volby na jaře 1990, 28. sjezd KSSS v červnu 1990 (reforma strany), otevřený spor mezi reformisty na jedné straně a konzervativci a armádou na straně druhé vrcholící koncem roku 1990 a konečně puč konzervativních sil v srpnu 1991. Sledovat lze také momenty zklidnění protestů, což souviselo například se zemětřesením v Arménii v prosinci 1988, událostmi v Litvě a Lotyšsku v lednu 1991 (násilná akce zvláštních jednotek ministerstva vnitra) nebo s novo-ogarevským summitem na jaře 1991 (Vykoukal at al 2000, Beissinger 2002).

Jiné pravidelnosti je možné nalézt v politických cílech, které si národnostní hnutí definovaly a prostřednictvím kterých mobilizovaly společnost. V průběhu 80. let se nejprve objevovaly požadavky týkající se hlavně ochrany a rozvoje národních kulturních hodnot, řešení korupce či zlepšení životního prostředí, ale postupně se začaly objevovat první žádosti o nápravu historických křivd. Etnická traumata se pak brzy stala hlavním tématem a programový obsah nacionalistů se začal radikalizovat směrem k teritoriálním či administrativním změnám (Beissinger, Hajda 1990, Starovoitova 1996, 1997). V zásadě lze kategorizovat tři typy požadavků, jež byly prostřednictvím národnostních hnutí titulárních národů vytyčeny za cíl:

(1) udržení teritoriální integrity a posílení autonomního statutu, tj. například vznik, rozšíření či posílení stávajících pravomocí o kulturní, sociální a jiné záležitosti, garanci politické reprezentace menšin, spravedlivé rozdělení ekonomických zdrojů;

(2) změnu autonomního statutu s požadavkem na změnu hranic, tj. viz výše, ale navíc deklaraci požadavků na změnu vedení části hranic či přímo oddělení části území (regionu) od jedné entity a přiřazení k jiné;

(3) plnou politickou nezávislost. Cíle etnopolitické mobilizace a její výsledky

Tabulka 4.5.2 Cíle etnopolitické mobilizace a její výsledky

Politická jednotka	Mobilizační cíl	Výsledek mobilizace
Arménie	nezávislost	nezávislost
Ázerbájdžán	nezávislost	nezávislost
Nachičevansko	posílení autonomie	autonomní republika
Náhorní Karabach	rozšíření autonomie se změnou hranic	de facto nezávislost
Gruzie	nezávislost	nezávislost
Abchazsko	rozšíření autonomie se změnou hranic	de facto nezávislost
Adžarsko	posílení autonomie	autonomní republika
Jižní Osetie	rozšíření autonomie se změnou hranic	de facto nezávislost
Adygsko	posílení autonomie	autonomní republika
Karačajsko-Čerkesko	rozšíření autonomie se změnou hranic	autonomní republika
Kabardsko-Balkarsko	rozšíření autonomie se změnou hranic	autonomní republika
Severní Osetie	posílení autonomie, udržení integrity	autonomní republika
Čečensko-Ingušsko	nezávislost, změna hranic	autonomní republika, změna hranic
Dagestán	rozšíření autonomie se změnou hranic	autonomní republika

Zdroj: Cornell 2001, Beissinger 2002, Baar 2005

Do první skupiny je možné zahrnout Adžarsko, Adygsko a Nachičevansko. Druhou skupinu zastupují Náhorní Karabach, Abchazsko, Jižní Osetie na Jižním Kavkaze, Dagestán, Karačajsko-Čerkesko a Kabardsko-Balkarsko na Severním Kavkaze. Úplnou politickou nezávislost požadovali nacionalisté v Arménii, Ázerbájdžánu a Gruzii. Zvláštní případy představují Čečensko-Ingušsko, kde Čečeni aspirovali na plnou nezávislost, kdežto Ingušové žádali separaci od Čečenů a autonomii v rámci nového federativního uspořádání ruského impéria, a Severní Osetie, kde titulární národ si vystačil s posílením autonomie v rámci Ruské federace, kdežto menšina Ingušů usilovala o iredentismus a připojení k Ingušsku. Hlavním cílem mobilizace Osetů se tak stala teritoriální integrita jejich jednotky.

5.2 Průběh etnopolitické mobilizace v jednotlivých entitách

5.2.1 Gruzie

Etnopolitický vývoj Gruzínů v 80. letech byl ovlivněn silným vědomím historické a kulturní tradice národa a také komplikovanou etnickou strukturou entity, kdy majoritní skupina tvořila necelých 70 % populace celé země. U Gruzínů se tak mísily postoje ovlivněné jak politickou podřízeností vůči Moskvě (a obecně ruskou přítomností), tak vztahem k početným menšinám žijících v autonomních regionech i v rámci vlastní Gruzie. Ve výsledku se navzájem protínal nacionalismus šovinistický ztělesněný snahou o gruzinizaci ostatních skupin s nacionalismem obranným, který chránil domácí kulturu před rusifikací a ve finále cílil na obnovu gruzínské státnosti (Suny 1994).

Jistá rozpolcenost se vztahuje i k samotnému členství Gruzie v sovětské federaci, kdy navzdory protiruským (či protisovětským) náladám část populace dodnes glorifikuje gruzínské rodáky Stalina, Beriju a Ordžonikidzeho, kteří výrazně přispěli k porobení národa sovětskou vládou, o politických čistkách a nucených deportacích ani nemluvě. A tak není divu, že se v Tbilisi v březnu roku 1956 dokonce konala první spontánní masovější demonstrace s etnickým podtextem v Sovětském svazu, kdy na deset tisíc lidí protestovalo proti kritice Stalinova kultu osobnosti, a jejímž výsledkem byly desítky mrtvých (Suny 1994).

V Gruzii se možná více než jinde uplatnila politika korenizace. Prakticky již od poloviny 50. let v důsledku Chruščovových reforem a vlády prvního tajemníka gruzínské KS Vasilije Mžavanadzeho docházelo k postupné gruzinizaci politického i ekonomického života⁸, která byla spojená s nepotismem, korupcí a velmi rozšířenou šedou ekonomikou. O jisté uvolněnosti sovětského režimu této doby hovoří fakt, že se v Gruzii začala rozvíjet občanská opozice (do jejíhož čela se později postavili Zviad Gamsachurdia a Merab Kostava⁹), jež kritizovala obecně sovětské i gruzínské politické a ekonomické poměry a později stála za obhajobou kulturních a sociálních vymožeností Gruzínů ohrožené rusifikací a emancipačními požadavky negruzínských národů. Koncem 70. let (již za vlády prvního tajemníka gruzínské KS Eduarda Ševardnadzeho) se mimo jiné postavila proti plánu degradace statutu gruzínštiny v nové ústavě (respektive šlo o zrovnoprávnění gruzínštiny, ruštiny a ostatních jazyků), ale i

⁸ V roce 1970 představovali etničtí Gruzíni 77 % členů Komunistické strany Gruzie, což je o 10 % více než byl jejich podíl na celkové populaci země (Suny 1994).

⁹ Prvně jmenovaný se později stal prvním nekomunistickým prezidentem Gruzie, druhý v roce 1989 zahynul při autonehodě.

proti abchazským stížnostem sovětskému vedení na gruzinizaci Abchazska a hrozbě její secese od Gruzie. Nešlo přitom pouze o výstřelky intelektuální opozice, protože demonstrací se účastnily desítky tisíc lidí (Suny 1994).

Etnopolitická mobilizace gruzínské společnosti sice začala ještě před rokem 1985, nicméně příchod Michaila Gorbačova do čela komunistické strany lze považovat za zlomový moment. Jednak do Moskvy odchází na post ministra zahraničí Eduard Ševardnadze, který se z pozice prvního tajemníka gruzínské KS snažil o potlačování gruzínského šovinismu a nepotismu, jednak v důsledku reformy („glasnosti“) se opozici (i přes intenzivní šikanu) snadněji daří mobilizovat gruzínskou veřejnost jak proti sovětské politice (rusifikaci), tak proti nacionalismu menšin (zejména Abchazů).

V červnu 1988 zaslali abchazští komunisté do Moskvy opětovnou žádost o separaci Abchazska od Gruzínské SSR, načež gruzínská opozice zahájila v listopadu téhož roku téměř permanentní občanské protesty, které vyvrcholily v Tbilisi¹⁰ v dubnu 1989 několika set tisícovou demonstrací krvavě potlačenou sovětskými bezpečnostními složkami. Od této chvíle byl gruzínskou společností definitivně prostoupen dichotomní nacionalismus živěný touhou po politické nezávislosti a zároveň obavou o územní integritu, přičemž styčnou plochou obou stavů se stala teorie (dle jiných pramenů realita) o Rusy záměrně podporovaném iredentismu Abchazů a Osetů (Drobizheva 1996, Nodia 1998). Sovětské vedení pod tíhou ekonomických potíží a dalších etnopolitických nepokojů (v Pobaltí a Náhorním Karabachu) nevládalo nastalou situaci řešit a prakticky ztratilo kontrolu nad dalším vývojem.

V listopadu 1989 si Gruzínský nejvyšší sovět odhlasoval právo veta pro přijímání celosvazových zákonů v případě, že odporují zájmům Gruzie, a zároveň potvrdil právo Gruzie na odchod ze SSSR (z poslední konstituce SSSR z roku 1977 byla tato tradiční klauzule vyjmuta). V březnu 1990 pak tentýž orgán přijal deklaraci o nezávislosti a gruzínští komunisté zároveň potvrdili, že obnovení suverenity se stává jejich hlavním politickým cílem. Následný gruzínský vnitropolitický vývoj byl naprosto chaotický a skrze tři konflikty zavedl zemi do hluboké krize a na pokraj rozpadu.

Gruzínské etnonárodnostní hnutí, ač prostoupeno jednotnou myšlenkou nezávislosti a územní integrity, se záhy rozpadlo kvůli personálním sporům hlavních aktérů – Zviada Gamsachurdii a Giorga Čanturii. Proti sobě tak stály znesvářené opoziční bloky, které se neshodly ani na termínu prvních svobodných voleb, ani na instituci, jež by měla zemi dovést

¹⁰ Demonstrace byla přímou reakcí na předchozí nepokoje v abchazském městě Lychny.

k nezávislosti. Na jedné straně stáli „umírnění“ nacionalisté (mezi nimi Gamsachurdia) a komunisté (respektive postkomunisté) prosazující volby do stávajícího zákonodárského orgánu (Nejvyššího sovětu Gruzie), na straně druhé radikálnější nacionalisté, kteří ustanovili paralelní orgán – Gruzínský národní kongres. Dřívější Gamsachurdiova reputace gruzínského „Havla“ jeho politické koalici „Kulatý stůl“, jež v říjnu 1990 vyhrála parlamentní volby (bez účasti Abchazů a Jihoosetů), zajistila mezinárodní podporu a tím také vliv na další události spojené s vyhlášením nezávislosti (duben 1991). Gamsachurdia byl v květnu 1991 zvolen prezidentem (ve velmi neregulérních volbách), ale v již v tento moment jeho vláda neměla pod kontrolou některé gruzínské regiony, dokonce ani hlavní město.

Opozice začala čím dál více vystupovat proti autokratickému stylu jeho vlády. Pro další vývoj byla klíčová existence gruzínských neoficiálních ozbrojených skupin. Během let 1989-90 se zformovaly dvě paramilitaristické jednotky, původně zamýšlené jako nástroj gruzínské protisovětské opozice a jako bojůvky proti separačním snahám autonomních částí, čímž si získaly podporu napříč politickým spektrem: Národní garda vedená Tengizem Kitovanim a Mchedrioni vedené Džabou Ioselanim. Zvláště druhá jmenovaná vznikla speciálně pro násilné potlačování abchazského a osetského iredentismu (a je jí přičítán hlavní podíl na eskalaci konfliktu), ale byla proslulá také četnými kriminálními akcemi. Působení těchto jednotek se časem dostalo zcela mimo kontrolu oficiálních struktur a při pokusu Gamsachurdii o jejich pacifikaci se proti němu obrátily a přidaly se k opozici, která se již netajila snahou o jeho násilné odstranění. V září 1991 propukly mezi oběma tábory otevřené srážky, jež vyvrcholily v prosinci těžkými boji v centru Tbilisi a skončily v lednu 1992, když byl Gamsachurdia nucen uprchnout ze země (jako své dočasné útočiště si vybral Groznyj)¹¹.

Gruzínská společnost však již byla v této chvíli hluboce rozdělena: podle národnostního hlediska (hlavně iredentismus, separatismus či autonomismus Abchazsko, Jižní Osetie, Džavachie¹²), dle regionálního a klanového klíče (Adžarsko, Svanetie, Megrelie) i vnitropoliticky (Gamsachurdia proti ostatním). Suny výstižně poznamenal, že „tentýž nacionalismus, který spojoval většinu gruzínské společnosti proti sovětskému režimu, způsobil prakticky její nevratnou desintegraci“ (1994, s. 334).

¹¹ Občanská válka mezi gruzínskou vládou a „Zviadovci“ (přívrženci Gamsachurdii) však v důsledku abchazského konfliktu trvala až do konce roku 1993, kdy exprezident spáchal sebevraždu.

¹² Džavachie je region obývaný převážně komunitou Arménů, která původně pochází z východní Anatólie. V rámci Gruzie vždy užíval vysokou míru kulturní autonomie. Koncem 80. let v souvislosti s nárůstem gruzínského nacionalismu docházelo k občasným etnickým incidentům. Arméni si založili organizaci Džavach, která požadovala referendum o širší politické autonomii, nicméně k realizaci jí chyběla větší veřejná podpora a také arménská vláda se od její politiky distancovala (Cornell 2001).

5.2.2 Abchazsko

Etnopolitická mobilizace Abchazů úzce souvisí s vývojem ve vlastní Gruzii, tj. gruzinizačními tendencemi během 60. a 70. let, akcemi gruzínského národnostního hnutí v druhé polovině let 80 a hlavně s gruzínským vnitropolitickým vývojem mezi roky 1989 -91. Vědomi si vlastní marginální pozice v rámci entity a tím i ohrožení vlastní kultury (v roce 1989 tvořili pouhých 17 % populace) inklinovali Abchazové mnohem více ke spolupráci s Rusy a ostatními národy (hlavně Armény)¹³. Ačkoliv byli Abchazové titulárním národem, jejich kulturní i politické postavení spíše odpovídalo jejich zastoupení v populaci. Během existence v rámci SSSR zažili řadu příkoří (degradace ze svazové republiky na autonomní v roce 1931, rušení abchazských škol a zákaz používání abchazštiny v letech 50), i když se nakonec vyhnuli nejtvrďšímu trestu, tj. deportaci¹⁴.

Abchazský nacionalismus směřoval primárně proti Gruzínům, kteří jednak tvořili nejpočetnější skupinu v entitě a jednak představovali dominantní politický i kulturní proud v celé Gruzii. Vzájemná animozita nevycházela pouze z odlišné demografické či ekonomické situace obou stran, ale především ze zcela odlišného vnímání teritoriality. Gruzíni nepovažují Abchazsko za cizí zemi, ale za svoji historickou integrální součást. Naproti tomu Abchazové mají na otázku „co je Abchazsko?“ jinou odpověď: „Abchazsko není Gruzie“ a Gruzíny považují za imperátory snažící se podmanit jejich území (Nodia 1999).

Přesto v abchazském nacionalismu lze nalézt jistý antagonismus daný tím, že Abchazové spíše než o politickou nezávislost většinou usilovali o holé přežití, a upínali se proto k jakýmsi pan-nacionálním vizím. V jedné verzi hledali spojenectví v rámci etno-lingvistického nacionalismu se severokavkazskými příbuznými etniky¹⁵, druhý směr určovala závislost abchazské vysoké kultury na gruzínských kulturních a politických tradicích. Na tomto aspektu je postavena idea ustanovení abchazské identity v úzkém propojení s gruzínskou státností, avšak vyjádřená jasně vymezeným politickým statutem (ostatně abchazská aristokracie byla i v minulosti kulturně vázána na Gruzii). Proto také v současném konfliktu dlouho nebyla úplná nezávislost hlavním motivem Abchazů a primární zájem byl zaměřen na co nejširší možnou kulturní autonomii ať už v rámci Ruska či Gruzie. Je to

¹³ Což je takřka ironií osudu, neboť právě Rusové způsobili inferiorní postavení Abchazů a dalších kavkazských národů v této oblasti, jak konfliktní politikou v 19. století, tak řízenými migracemi během sovětské éry.

¹⁴ Stalin o ní uvažoval pro domnělou spolupráci Abchazů s německou okupační správou (Goldenberg 1994).

¹⁵ Po bolševické revoluci v rámci Republiky horských národů, následně se myšlenka obrodila s rozpadem SSSR v podobě hnutí Konfederace horských národů Kavkazu.

pochopitelně logické, neboť sedmnáctiprocentní etnická skupina může být jen sotva považována za státotvornou. Později v této souvislosti začali abchazští nacionalisté prosazovat multietnický charakter národního hnutí, který měl především zdůraznit koalici „všichni proti Gruzínům“ (Suny 1999).

Prosazování gruzinizace ve všech společenských sférách vyvolávalo obavy o udržení abchazské kultury a mobilizovalo intelektuální vrstvy k politickým akcím. To ilustruje například protest proti prosazování gruzínštiny a žádost o připojení Abchazska k RSFSR (Ruské federativní socialistické republice) zasláné v roce 1978 Brežněvovi a podepsané 130 abchazskými intelektuály (Nodia 1998). Obě výzvy byly pochopitelně odmítnuty, ale jako kompenzace byla zavedena výuka v abchazském jazyce na univerzitě v Suchumi (do té doby byla pouze v gruzínštině) a zároveň bylo povoleno časově omezené televizní vysílání v abchazštině. V roce 1988 se akt s abchazským dopisem do Kremlu opakoval, tentokrát s požadavkem revize uspořádání země dle ústavy z roku 1925, tedy povýšení Abchazska na sovětskou republiku a tím de facto zrovnoprávnění s Gruzíí. V tomto případě už nezůstalo pouze u slov a v březnu 1989 abchazské hnutí zorganizovalo protestní 30-tisícihlavé shromáždění v Lychny, kde byly požadavky na změnu statutu autonomie znovu artikulovány. Citlivým tématem se stalo postavení Suchumské státní univerzity, respektive její gruzínské části, která měla být převedena pod správu Tbiliské univerzity (ostatně většina nacionalistických vůdců obou stran se rekrutovala z univerzitního prostředí, například pozdější abchazský prezident Vladimir Ardzinba byl doktor historie). Při nepokojích doprovázející zápis studentů v červenci 1989 zahynulo 18 mladých lidí, čímž se spustila spirála pouličního násilí, které musely tlumit jednotky ministerstva vnitra. Klíčovým momentem v této době bylo ustanovení a vyzbrojení Abchazské národní gardy, jež se (s ruskou podporou) stavěla proti stále více agilnějším gruzínským paramilitaristickým jednotkám.

V srpnu 1990 Nejvyšší sovět Abchazska vydal deklaraci suverenity, což bylo společné dílo negruzínských komunistických poslanců (Abchazů, Rusů, Ukrajinců a Arménů), ta však byla vzápětí anulována Nejvyšším sovětem Gruzie. Abchazové následně bojkotovali podzimní gruzínské parlamentní volby a rozkol mezi představami centra a jeho provincie o dalším vývoji pokračoval během referenda o další existenci sovětské federace v březnu 1991 (92 % obyvatel Abchazska se vyslovilo pro zachování SSSR, kdežto Gruzíni referendum ignorovali). V té době se ale již schylovalo k vyhlášení nezávislosti Gruzie, k čemuž došlo 9. dubna 1991. Pro Abchazy bylo podstatné zdůrazňování kontinuity s první Gruzínskou

republikou v letech 1918-21, a to včetně její ústavy. Na jejím základě by Abchazsko měla být Gruzii považována za rovnocenný politický subjekt se zvlášť upravenými bilaterálními vztahy uvedenými v sovětské ústavě z roku 1925, kde Abchazsko byla svazovou republikou. To v zásadě umožňovalo zcela legální vyvázání se ze společného státu, což Abchazové učinili v červenci 1992, kdy byla oficiálně vyhlášena jejich nezávislost. Problém tohoto aktu spočíval v tom, že nejpočetnějším etnikem v Abchazsku byli stále Gruzíni, kteří na stupňované politické požadavky abchazských nacionalistů reagovali zatvrdělým postojem vůči jakýmkoliv změnám a odkazovali se na tbiliskou vládu, jež decentralizaci státu nepřipouštěla. Situaci zhoršovaly akce gruzínských paramilitaristů, na které stejně násilně odpovídala abchazská domobrana (Szajkowski 1993). Konflikt eskaloval v srpnu 1992, kdy Gruzínská národní garda provedla invazi do Suchumi, čímž definitivně spustila ozbrojený konflikt, který trval do podepsání příměří v roce 1994.

5.2.3 Jižní Osetie

Jihoosetové z počátku nesdíleli silný entuziasmus pro separatismus či iredentismus jejich celku od Gruzie a v době Gorbačovovy glasnosti byla úroveň jejich politické mobilizace nízká. Vyplývalo to z etnické skladby autonomní oblasti, v níž sice tvořili majoritu dvěma třetinami, ale značná část území včetně hlavního města Cchinvali byla etnicky smíšená. Navíc mnoho Osetů žilo rozptýlených ve zbytku Gruzie a obávalo se perzekucí ze strany většinového národa. Poměry se ale začaly rychle měnit v průběhu roku 1989, kdy především v odezvě na sílící gruzínský nacionalismus a gruzinizaci (zákon o postavení gruzínštiny jako jediného oficiálního jazyka a přejmenování Jižní Osetie na „Vnitřní Kartlii“) začali Osetové otevřeně vyjadřovat svoji nespokojenost. Kromě kulturních problémů se v mobilizaci zaměřovali na otázky sociální a ekonomické diskriminace, což se zdálo být odůvodněné, neboť v jejich regionu byla dvakrát nižší životní úroveň ve srovnání se zbytkem země (Cornell 2001).

Velkou roli v rostoucí etnické animozitě sehrála propaganda a mýtizace dějin. Gruzíni například zdůrazňovali své právo na politickou dominanci skrze výklad týkající se původu osetského etnika. Na základě odborných historických analýz byl dokládán příchod Osetů do Gruzie v 19. století pod tlakem ruské kolonizace Severního Kavkazu. Gruzínský prezident Gamsachurdia pak dokonce v jednom z projevů vyzval Osety k odchodu zpět za hřeben Kavkazu (myšleno do Severní Osetie) (RAN 1999). Trnem v oku se gruzínským nacionalistům také stal autonomní status jednotky, který byl přikládán osetskému proruskému

a probolševickému postoji během občanské války. Na druhou stranu Osetové kontrovali připomínkami kdysi mocné Alanské říše, která kulturně ovlivnila celý region, tedy i Gruzii, a legitimizovali tak svůj původ na jižních svazích Kavkazu (Cornell 2001).

Napjatá atmosféra a etnické vztahy se ještě více zhoršily, když v září 1990 osetský regionální sovět deklaroval sovětskou demokratickou republiku, čímž by se zvýšil statut autonomie na úroveň svazové republiky (tj. na úroveň Gruzie). Gruzínská odpověď přišla záhy, a to nasazením gruzínských paramilitárních jednotek (GPJ), které v regionu začaly vyvolávat násilné střety. V říjnu Jihoosetové odmítli hlasovat v gruzínských parlamentních volbách, kde však nemohly kandidovat osetské politické strany. V následných regionálních osetských volbách v prosinci 1990 vyhráli s převahou nacionalisté pod vedením Toreze Kulumbegova a zároveň oznámili úmysl o sloučení se Severní Osetií, což se de facto rovnalo žádosti o připojení k RSFSR. Gruzíni obratem volby prohlásili za neplatné, osetské vůdce uvěznil a jako odvetu Nejvyšší sovět Gruzie zrušil statut autonomního regionu a vyhlásil zde výjimečný stav (Tishkov 1996).

Další vyhocení konfliktu následovalo na počátku roku 1991, když byly do oblasti vyslány sovětské jednotky s cílem ochrany Osetů před gruzínskými paramilitaristy. V Tbilisi to bylo chápáno jako neoficiální vyhlášení války, neboť Gruzíni pochopitelně považovali celou záležitost za komplot Moskvy narušit gruzínskou nezávislost. Břežnové referendum o reformě Sovětského svazu se v důsledku bojů nekonalo, ale v září 1991 osetský parlament opětovně schválil rozhodnutí o sloučení se svým severním sousedem a oficiálně o to také požádal Nejvyšší sovět RSFSR. Kromě toho rozhodl o zformování národních gard, vyhlásil mobilizaci všech svých občanů a 7. prosince 1991 vyhlásil nezávislost (Suny 1999).

Krvavé boje mezi osetskými a gruzínskými paramilitárními jednotkami, během kterých bylo mimo jiné zcela zničeno hlavní město, trvaly do června 1992, kdy nově zvolený gruzínský prezident Ševardnadze¹⁶ podepsal s Jelcinem dohodu o ukončení bojů. Jižní Osetie se de facto rozdělila na osetskou (severní) a gruzínskou (jihovýchodní) část, na jejichž pomezí byly rozmístěny mírové sbory. Statut entity ani osudy desetitisíců uprchlíků však vyřešeny nebyly (Cornell 2001). Konflikt měl pokračování v srpnu roku 2008, kdy pohraniční provokace eskalovaly v zásah gruzínských ozbrojených sil na Osety ovládané území následovaný invazí Ruské armády. I přes zjevný geopolitický motiv této události (Rusko se

¹⁶ Gruzínský prezident v podstatě přistoupil na ruské podmínky pod tíhou občanské války v západní Gruzii, kterou proti vládě vedl exprezident Gamsachurdia (až do konce roku 1993), a stále vyhocenější situací v Abchazsku (invaze do Suchumi proběhla v srpnu 1992).

odmítá vzdát své moci a vlivu v tomto regionu), si nelze nevšimnout masivní protiruské mobilizace gruzínské společnosti, stejně tak její neochoty ustoupit v politicko-teritoriálních nárocích Osetům, což se mimojiné projevilo v podpoře politiky gruzínského prezidenta Saakašviliho během inkriminovaných událostí (Cornell 2009).

5.2.4 Arménie

Historie arménského nacionalismu a politické mobilizace má bezesporu nejdelší tradici v kavkazském regionu. Je to zajisté dáno tím, že Arméni vždy měli silnou urbanizovanou a vzdělanou vrstvu, z které se rekrutovala politicky aktivní inteligence, a také měli dostatek podnětů pro rozvoj politického nacionalismu (četné pogromy a konflikty). To ve finále vedlo k vytvoření neobyčejně silného národního uvědomění a vzájemné solidarity srovnatelných snad jen s případem Židů.

Moderní arménský nacionalismus má v podstatě dvě konstantní témata - arménskou genocidu a ztrátu velké části původního arménského teritoria. V důsledku obou událostí vznikla početná diaspora Arménů (dle odhadu až 8 milionu lidí) v různých částech světa (nejvíce Rusko, USA, Západní Evropa, Blízký východ), jejíž ekonomický a politický vliv má zásadní dopad na vývoj ve vlastní Arménii (Redgate 2003). Příkladem je lobování na mezinárodní scéně za uznání genocidy v Anatólii a ze oprávněnost teritoriálních nároků na Náhorní Karabach (Arcach), nebo přímá ekonomická podpora domácí populace (remitence tvoří dle různých odhadů 10-20 % HDP Arménie). Důležitá je dlouhodobá snaha o repatriaci diaspory do Arménie, která byla v 2. polovině 20. století podporována i sovětskými orgány a která vyvrcholila koncem 80. let. Zajímavá a podstatná je v této souvislosti také polarizace arménské populace (domácí i zahraniční) mezi dva tábory nacionalistických stran (během existence SSSR na arménské půdě pochopitelně ilegálních) – Dašnaků a Ramkavaru¹⁷. Jejich rivalita vycházející z různých postojů vůči ruské přítomnosti v Arménii se nicméně výrazněji neprojevila během etnopolitické mobilizace Arménů v druhé polovině 80. let, což zemi ušetřilo vnitropolitických problémů, které například zažila sousední Gruzie. Vysvětlením mohou být společné cíle zásadního charakteru (otázka Karabachu či genocidy) a následné události, jež ohrozily existenci národa (zemětřesení).

¹⁷ Organizace Dašnakcutjun byla založena v Tbilisi v roce 1890, později se profilovala jako protibolševická a protisovětská, spolek Ramkavar Azatkan Kusakcutjun vznikl v roce 1921 spojením liberálních stran, reprezentoval především městskou inteligenci, v ruské přítomnosti spatřoval ochranu před tureckým nepřítelem a během existence SSSR byl více nakloněn spolupráci se sovětskými orgány (Goldenberg 1994).

První známky etnopolitické mobilizace v rámci Sovětského svazu spadají podobně jako v Gruzii na přelom 50. a 60. let v souvislosti s Chruščovovým „politickým táním“ a vychází mimo jiné i z odporu k rusifikaci. První masovější akce se konala v dubnu 1965 k 50. výročí genocidy, kdy se v centru Jerevanu shromáždilo na sto tisíc lidí. Pro sovětské vedení snesitelný požadavek demonstrujících - uznání genocidy ze strany Turecka, byl doplněn výzvou (za Stalina tabu) na vrácení ztracených území na turecké straně hranic a převedení autonomní oblasti Náhorní Karabach z ázerbájdžánské jurisdikce pod arménskou. Demonstrace byla násilně potlačena, předáci zatčeni, ale proces formování nacionalistické opozice a její etnopolitické aktivace byl započat.

Postupně vzniklo několik disidentních hnutí, jejichž radikálnost se lišila dle příslušnosti k dvěma zmíněným nacionalistickým organizacím, které zajišťovaly finanční a materiální prostředky pro další činnost v zahraničí. Nejaktivnější byla v 70. letech Strana za národní sjednocení, jež v roce 1977 vznesla oficiální požadavek na referendum o ustanovení státu v historických hranicích Arménie (tj. včetně Karabachu a Nachičevanu). Aktéři pokusu byli sice rok poté uvězněni a odsouzeni, ale činnost disidentních hnutí zaměřených na teritoriální požadavky pokračovala dále a gradovala po nástupu Gorbačova k moci.

Symptomatickým jevem arménské glasnosti byla postupná marginalizace témat typických pro demokratizující se komunistické společnosti (tj. korupce a stav životního prostředí) ve prospěch nacionalistických cílů. Pro arménská hnutí byla zpočátku také typická loajalita sovětskému systému, jinými slovy všechny změny chtěly realizovat zákonnými cestami v rámci existující struktury a separatisté zatím zůstávali mimo hlavní proud (Beissinger 2002). Organizační platformou pro etnopolitickou mobilizaci Arménů se stal „Karabašský výbor“ sestavený z intelektuální elity národa (nejvýraznější postavou byl pozdější prezident Levon Ter-Petrosjan), který na přelomu let 1986 – 87 zahájil aktivity za spojení autonomní oblasti Náhorní Karabach s Arménií.

První masovější demonstrace za sjednocení Karabachu a Arménie propukly v Jerevanu v únoru 1988 jako podpora deklarace sovětu Náhorního Karabachu žádající přesun správy autonomní oblasti pod arménskou jurisdikci, na něž navázaly násilné události v ázerbájdžánském Sumgaitu (viz kapitola 4.5.2.5). Demonstrace se pak v intenzivnější podobě opakovaly od května téhož roku, kdy počet účastníků postupně rostl k 1 miliónu, a gradovaly v červenci u příležitosti sjezdu KSSS, kde se mimo jiné jednalo o arménských požadavcích. Jejich rezolutní zamítnutí a následné krvavé potlačení demonstrace u Zvartnocu vpustilo do arménského nacionalismu protiruské nálady a ideu úplné nezávislosti.

Dalším zlomovým momentem následných událostí se stalo silné zemětřesení v prosinci 1988, které úplně zničilo severozápad Arménie (nejpostiženější byla města Leninakan/Gjumri a Spitak). Sovětský režim byl z humanitárních důvodů nucen otevřít hranice, což mělo kromě ohromné vlny solidarity z celého světa za následek užší personální a ekonomické propojení domácích národnostních hnutí s exilem. O ožehavosti karabašské otázky se v tuto chvíli přesvědčil sám Gorbačov, jenž ihned po neštěstí přijel kondolovat do Jerevanu a byl davem na náměstí vypískán skandováním „Karabach“ (de Wall 2003). Karabašský výbor byl poté sice rozpuštěn a vedení na několik měsíců zatčeno, nicméně koncem roku 1989 se integrací s dalšími neformálními skupinami transformoval do Arménského národního hnutí, jehož konečným cílem se kromě vyřešení karabašské kauzy stala plná suverenita Arménie.

V průběhu roku 1989 karabašský konflikt postupně eskaloval a s ním také sílila etnopolitická mobilizace Arménů doma i v diaspoře. Koncem roku Nejvyšší sovět Arménie přijal usnesení podporující právo na sebeurčení Náhorního Karabachu včetně možnosti spojení s Arménií. Tento akt mimo jiné zavedl možnost získání arménského občanství pro obyvatele karabašské enklávy. V důsledku toto rozhodnutí se de facto potvrdila angažovanost Arménie v karabašských událostech (byť do války nikdy oficiálně nevstoupila) a především byl dán podnět k lednovým událostem v Baku (viz kapitola 4.5.2.5).

V květnu 1990 se konaly první svobodné volby do arménského parlamentu a v srpnu nově zvolená vláda přijala deklaraci nezávislosti. Události směřující k separatismu Arménie nabraly spád v průběhu roku 1991. V květnu většina obyvatel bojkotovala sovětské referendum o nové ústavě a v září téhož roku se uskutečnilo referendum o nezávislosti – ta byla vyhlášena dva dny poté - 23. září. Poprvé se v této době projevil vážné rozpory mezi radikálnějšími (Dašnaky) a umírněnými nacionalisty (reprezentovanými prezidentem Ter Petrosjanem) a podobně jako v případě Gruzie zde hrály roli paramilitaristické jednotky (karabašské). Jádrem problému se stalo uznání Karabachu jako nezávislé entity a postoj k Turecku. Zatímco prezident razil realistickou zahraniční politiku ovlivněnou geografickou izolací Arménie a trval na postupech dle mezinárodního práva (např. nedělitelnost hranic bývalých sovětských republik), radikální nacionalisté zformovaní pod stranu Národní aliance žádali uznání Karabachu a uzavření tureckých hranic do oficiálního uznání genocidy. Národní alianci se postupně dařilo mobilizovat občany do masových nepokojů, čemuž přispěla i ekonomická krize v prvních letech nezávislosti. Narozdíl od severního souseda se ale Arménům podařilo udržet vnitroetnické spory v politické rovině (Starovoitova 1996).

5.2.5 Ázerbájdžán a Náhorní Karabach (NK)

Ázerbájdžán byl svojí složitou etnickou i správní strukturou vystaven nacionalizačním tlakům podobným jako sousední Gruzie, byť jeho titulární populace dlouho neprojevovala tendence k politické mobilizaci. Teoreticky by se přitom našel dostatek vhodných katalyzátorů, z nichž ten nejpodstatnější bylo rozdělení národa do dvou států – Sovětského svazu a Íránu. Toho paradoxně mnohem více využívali sověšší politici při mocenské politice (okupace severního, tedy ázerbájdžánského Íránu v letech 1941-46), samotní Azerové na obou stranách hraniční řeky Araks zřejmě i vzhledem k téměř hermetické izolaci příliš panazerských či paturkických nálad neprojevovali¹⁸ (Swietochowski 1995).

Na území Ázerbájdžánu první projevy nespokojenosti se sovětskou národnostní politikou projevili karabaští Arméni, kteří v roce 1963 zorganizovali protestní petici adresovanou Chruščovovi, kde si stěžovali na azerský šovinismus a ekonomickou diskriminaci a žádali prvního tajemníka o připojení autonomní oblasti NK k Arménii či Rusku (RSFSR). Po několika týdnech propukly v Stěpanakertu násilnosti, které si vyžádaly několik obětí (de Waal 2003). O dva roky později se zde demonstrace opakovaly s cílem podpořit nepokoje v Jerevanu (viz 4.5.2.4). V následujících desetiletích byl v NK zdánlivý klid, ačkoliv nespokojenost Arménů zde narůstala jak z ekonomických důvodů, tak z obav z demografického vývoje (rychlý růst azerské populace).

Situace se začala vyostřovat na podzim roku 1987 v souvislosti se založením Karabašského výboru a jeho výzvou o připojení NK k Arménii. V únoru 1988 došlo v Karabachu k eskalaci nepokojů, když se ve Stěpanakertu a dalších Armény obývaných sídlech konaly masové demonstrace za připojení enklávy k Arménii. Krize vyvrcholila 20. února, kdy Regionální sovět NK oficiální rezolucí oslovil Nejvyšší sověty Arménské SSR, Ázerbájdžánské SSR a SSSR, aby přijaly rozhodnutí o přesunu NK pod správu Arménie. V reakci na prohlášení se konala série demonstrací v několika ázerbájdžánských městech a o čtyři dny později byli během protestního pochodu Azerů u Agdamu arménskými ozbrojenci zastřeleni první lidé.

¹⁸ Koneckonců ani po pádu železné opony se až na prvotní nadšení z možností obnovených kontaktů nacionalistické proudy obou stran nespojily v zásadnější akci. Vínou na tom jistě nese opatrnost íránských Azerů ohledně reakce domácího totalitního režimu (jistě mají v paměti v krvi utopený pokus o separaci po odchodu sovětských okupačních vojsk v roce 1946), ale roli jistě hrají i značné sociální a politické rozdíly. Jak konstatuje například Swietochowski „proces historické diferenciacie (obou azerských komunit) začel již příliš daleko“ (1995, s.232).

Následovala řetězová reakce z obou stran: z arménských sídel byli vyháněni Azerové, ti potom jako migranti v ázerbájdžánském průmyslovém městě Sumgait vyvolali dvoudenní „pogromy“ arménských obyvatel (oficiálně bylo nahlášeno 26 obětí, arménská strana deklaruje stovky obětí). Zajímavé je, že sovětské síly intervenovaly až třetí den po násilnostech. To svědčí buď o zřejmém úmyslu¹⁹, či o naprostém podcenění situace a neschopnosti ze strany centra učinit razantní kroky k urovnání nepokojů. Každopádně toto zaváhání bylo patrně v celé záležitosti klíčové, neboť události v Sumgaitu byly spouštěcím mechanismem masových migrací obyvatel obou etnik z nepřátelských území. V následujících měsících téměř všichni z 250 tisíc Arménů žijících v Ázerbájdžánu mimo NK, všech 85 tisíc Azerů z Arménie a 40 tisíc Azerů z NK uprchlo do svých mateřských zemí. Jejich příchod vedle sociálních a ekonomických problémů způsobil zvýšení nacionálního citění a stal se důležitým faktorem další eskalace etnického napětí.

Ázerbájdžán požadavek na separaci NK odmítl s odvoláním na článek 78 sovětské ústavy, který garantuje neměnnost hranice svazových republik bez souhlasu obou stran, a dále se spoléhal na řešení problému skrze centrální orgány. Také Gorbačov jednoznačně zamítl jakékoliv požadavky na územní změny a prohlásil, že konflikt se musí vyřešit v rámci stávajících hranic. Nicméně v červenci 1988 sověť NK schválil odtržení od Ázerbájdžánské SSR a připojení k Arménii (Tishkov 1996, de Waal 2003). Moskva reagovala anulováním tohoto rozhodnutí a v obavě, aby se situace zcela nevymkla kontrole, byla zřízena speciální komise pro řešení karabašského problému přímo podléhající moskevskému centru (do jejího vedení byl jmenován Arkadij Volskij, strojní inženýr bez jakýchkoliv zkušeností v národnostních otázkách). Na podzim násilnosti nicméně pokračovaly, jak v NK, tak v Baku, a proto v lednu 1989 byla správa autonomní oblasti převedena pod „Volského komisi“. To u arménské strany vyvolalo optimismus, že se jedná o předstupeň územní změny, na azerské straně naopak obavy, které prohloubil příkaz komise o bezpečnostní evakuaci 16 tisíc zbylých karabašských Azerů (Altstadt 1996). Tím se sice situace na několik měsíců uklidnila v NK, ale politická krize se začala projevovat v samotném Ázerbájdžánu.

Etnopolitická mobilizace Azerů byla v zásadě zrcadlovou reakcí na sílící arménský nacionalismus a neschopnost moskevského centra reagovat na eskalující napětí. Odezva azerské strany byla zpočátku nekoordinovaná, chyběla zde rozvinutější opoziční platforma a

¹⁹ Objevily se spekulace o možnosti konspirace některých složek KGB, čemuž nasvědčuje i podivné vyšetřování celé události, kdy se ztrácely potřebné dokumenty a z případu byli odvoláváni „příliš“ informovaní lidé (RAN 1999).

reakce vycházela pouze z omezených intelektuálních či akademických kruhů. Až v červenci 1989 byla založena opoziční Lidová fronta, jejímž vůdcem se stal Abulfaz Elčibej. Jednalo se o koalici nacionalistických stran, které začaly prosazovat požadavek demise komunistického režimu a rozhodnější akce proti arménským separatistům. Lidová fronta obvinila současné vedení, že nevyvíjí dostatečné úsilí v obraně státního území, a v září 1989 vyhlásila generální stávkou a blokádu dopravní infrastruktury vedoucí do NK a do Arménie. Navzdory sílícímu napětí Gorbačov prohlásil situaci za normalizovanou, v listopadu 1989 odvolal Volského výbor a vše vrátil do předchozího stavu (Swietochowski 1995).

Další události byly ovlivněny oficiálním rozhodnutím Nejvyššího sovětu Arménie podpořit karabašský separatismus. Masové demonstrace se stupňovaly a 13. ledna 1990 přerostly v další etnické násilnosti proti arménské komunitě tentokrát přímo v Baku²⁰. Při násilnostech trvajících čtyři dny bylo zabito několik desítek Arménů. Až 15. ledna byl vyhlášen výjimečný stav nad většinou území Ázerbájdžánu a v noci mezi 19.-20. lednem sovětské jednotky obsadily hlavní město. Odhad počtu obětí zásahu Sovětské armády se různí a pohybuje se mezi 80 až několika stovkami. Záminkou zásahu byla reakce na arménský pogrom (ten se však uskutečnil o týden dříve), ale ve skutečnosti byl zřejmě namířen proti Lidové frontě s cílem zatčení hlavních osobností, které v té době svou popularitou ohrožovaly komunistickou vládu prezidenta Mutalibova (Szajkowski 1993).

Uvěznění jejich vůdců však trvalo pouze do léta. Po jejich následném propuštění zesílily protesty proti stávající vládě, že brání plné nezávislosti země a že nedostatečně chrání své obyvatele před arménskými útoky. Parlamentní volby v září 1990, které byly značně narušeny stále trvajícím výjimečným stavem a četnými neregulérnostmi, však opozice prohrála ve prospěch komunistů (Goldenberg 1994). Svoji pozici Ajaz Mutalibov a komunistická strana potvrdili i o rok později v prezidentských volbách, ty se však odehrály bez účasti opozice. Výsledek voleb znamenal v zahraniční politice zachování úzkých vazeb na Moskvu, v domácí politice silný komunistický konzervatismus.

Ke změně kurzu došlo po nezdařeném puči konzervativních sil proti Gorbačovovi v srpnu 1991, kdy ázerbájdžánský parlament odhlasoval nezávislost země. Vnitropolitické pnutí se dále snížilo poté, co Mutalibov pod tlakem přizval do vlády také zástupce Lidové fronty. Přesto nespokojenost zejména nacionalistických kruhů s jeho vládou dále pokračovala

²⁰ Baku bylo do té doby díky své etnické skladbě považováno za nejkosmopolitnější hlavní město na světě, po dlouhou dobu však bylo etnických násilností ušetřeno.

a protesty žádající jeho odstoupení kulminovaly v důsledku vojenských neúspěchů v Náhorním Karabachu.

Karabašská krize se mezitím dále prohlubovala s narůstajícím počtem paramilitaristických bojovníků a množstvím zbraní (i těžké techniky), které se neoficiálně přebíraly z výzbroje Sovětské armády. Politická propast mezi oběma zeměmi se dále prohloubila, když Ázerbájdžán oficiálně zavedl ekonomické sankce proti Arménii (dopravní blokáda a zastavení dodávek ropy a plynu) a v listopadu 1991 zrušil autonomní statut NK. Jako odpověď přišla deklarace nezávislosti NK a také žádost o členství v SNS, což bylo ze strany mezinárodního společenství ignorováno, ostatně samostatnost entity nebyla nikdy de iure uznána žádným státem, dokonce ani samotnou Arménií (de Waal 2003).

S oficiálním koncem sovětského impéria v prosinci 1991 se konflikt rozhořel naplno. Za primární katalyzátory konfliktu je možné považovat několik příčin, které však vykazují logickou spojitost. Předně to byla rezignace Moskvy na zasahování do místních etnických sporů, jež se datuje přibližně od doby po srpnovém pokusu o svržení Gorbačova. Ten poté zastavil snahy Sovětské armády odzbrojovat karabašské oddíly a postupně začal stahovat jednotky z obou republik. Další významnou událostí bylo sestřelení vojenského vrtulníku nad NK v listopadu téhož roku, ve němž cestovali ruští a ázerbájdžánští vyjednaváci s mírovou iniciativou Jelcina a Nazarbajeva (kazašského prezidenta). Tím byly na několik měsíců jakékoliv snahy řešit konflikt nenásilnou cestou odsunuty (Wanner 1997). Vcelku zásadní důsledky vyplynuly ze ztráty kontroly nad zbrojním arzenálem bývalé Sovětské armády. Doposud proti sobě stály spíše nepravidelné bojůvky vyzbrojené lehčími zbraněmi „odkoupnými“ z její výzbroje, ale v průběhu roku 1992 se zde už etablovaly moderně vybavené armády, které disponovaly tanky, dělostřelectvem i letectvem (RAN 1999).

Konflikt trval až do roku 1994, když v květnu podepsali ministři obrany Arménie, Ázerbájdžánu a Ruska zastavení bojů, které až na drobné incidenty platí dodnes. Výsledkem války je naprosto nezpochybnitelné vojenské vítězství Arménů (i když přesnější by bylo označení arménsko-ruské vítězství), tisíce lidí bylo zabito, odhadováno je více než milion uprchlíků, zničeno bylo hospodářství obou zemí, což mělo a má dalekosáhlé následky na fungování obou společností. Podstatné ovšem je, že konflikt nebyl i přes vítězství jedné strany vlastně vyřešen, ale pouze „zakonzervován“ na poslední frontové linii, to je pro azerskou stranu naprosto nepřijatelný status quo a pro celý region obrovská hrozba pro další budoucnost.

5.2.6 Čečensko-Ingušsko

Politická mobilizace Čečenů má na Kavkaze zřejmě jako jediný případ trvalý charakter, protože se odehrává se střídavou intenzitou prakticky po celou dobu existence Sovětského svazu a předtím carského Ruska. Jak výstižně konstatuje Šmíd, „je spíše výjimkou časový úsek, kdy by v Čečensku nedocházelo k nějaké formě politického násilí“ (Šmíd 2007, s. 185). Důležitou charakteristikou čečenské identity je provázání etnického a náboženského hlediska, neboť skupinová identifikace klanově roztržitého národa zde probíhá především na základě kulturního vymezení se proti dobyvateli. Jinými slovy čečenské klany a rody spojuje kromě národnostního hlediska obrana společných kulturních hodnot islámu. To je typické také pro většinu severokavkazských národů, ale oproti sousedním národům hraje islám u Čečenů mnohem důležitější sociálně-politickou roli. Možná právě proto k úplné pacifikaci Čečenska v minulosti nikdy nedošlo (Dunlop 1998, Souleimanov 2007).

Pro společenský vývoj Čečenů a Ingušů v druhé polovině 20. století měly nejpodstatnější vliv stalinské deportace národů na konci druhé světové války. Během jednoho týdne bylo do stepí Střední Asie vystěhováno téměř 390 tisíc Čečenů a 91 tisíc Ingušů a jejich autonomní republika byla na dalších více jak 10 let vymazána z politické mapy. Jejich osud se začal měnit až po Stalinově smrti v roce 1953, když Nikita Chruščov na dvacátém sjezdu KSSS na počátku roku 1956 ve svém „tajném projevu“ odsoudil mimo jiné deportace národů a dal tím nepřímou najevo možnost jejich legálního návratu do původních regionů.

Zprvu tedy ilegálně a po roce 1957 již oficiálně (byl obnoven statut autonomní republiky) se členové obou národů začali vracet do podhůří Kavkazu. I přes oficiální rehabilitaci bylo postavení Čečenů i Ingušů v jejich zemi nadále problematické. Obnovením autonomie se nevrátily původní hranice - Příměstský okres dříve ingušská oblast (po odsunu předaná a osídlená Osety) a Auchovský okres dříve čečenská oblast (po odsunu předaná Dagestánu a osídlená Laky). Ani ve zbylých oblastech obnoveného Čečenska-Ingušska se navrátilci většinou nemohli vrátit do původních domovů, protože již byly obsazeny cizími imigranty. Krom toho Čečeni i Ingušové navzdory silné demografické explozi a tím rostoucímu podílu ve společnosti (způsobené jak vysokým přirozeným přírůstkem, tak imigrací z vyhnanství) zůstávali značně diskriminováni v oblasti vzdělání, ekonomických příležitostí i politické správy, kde všude dominovali Rusové (například první kavkazský politik - Doku Zavgajev stanul v čele republiky až koncem 80. let). Oba autochtonní národy žily převážně na venkově a mezi urbanizovanou populací byla vysoká nezaměstnanost, která vedla k sezónní migraci za prací do různých částí SSSR. Také celková životní úroveň entity

byla hluboko pod úrovní sovětských poměrů, a to i ve srovnání s kavkazskými sousedy (Gall, de Waal 2000).

Novodobá politická mobilizace čečenské populace podporovaná zejména traumatem z deportací a diskriminací ze strany menšinové skupiny se projevovala prakticky od chvíle obnovení autonomní republiky. Již v roce 1958 se v Grozném odehrály násilné nepokoje mezi Čečeny a místními Rusy a totéž se opakovalo například v roce 1973. Podstatné pro další vývoj bylo, že podíl domácích národů se prudce zvyšoval, což spolu s jejich mobilizací vyvolávalo silný tlak na emigraci Rusů (dle censů klesl počet Rusů mezi lety 1959 a 1989 o 55 tisíc, podíl se snížil z 49 % na 23 %). Čečeni se tak v průběhu 70. let stali majoritní skupinou, čímž ještě zesílily snahy o změnu jejich inferiorního socioekonomického postavení. Neméně důležitými faktory, které na počátku 90. let ovlivnily chování čečenských i ruských politiků při sporu o statut jednotky, byly nerostné suroviny (konkrétně ropa a zemní plyn), vedení produktovodů a další strategické dopravní infrastruktury přes území Čečensko-Inguška. Výhody a zisky z těchto statků vyplývající měly ale malý užitek pro autochtonní populaci, protože k obsluze byla zapotřebí kvalifikovanější pracovní síla a tu představovali především Rusové (Lieven 1998).

Hnutí za nezávislost Čečenska na Ruské federaci se začalo formovat na počátku roku 1990, kdy ještě komunistický vůdce Zavgajev povolil nezávislý tisk a organizování opozice. V listopadu téhož roku pak byl založen Čečenský národní kongres (měl 60 členů zastupujících nejdůležitější čečenské klany - tejpjy, avšak chyběli zde Ingušové), který si zvolil do svého čela neznámého generála sovětského letectva Džochara Dudajeva. Do té doby loajální sovětský důstojník, který navzdory osudu jeho rodiny²¹ dlouho nejevil o národnostní problematiku zájem, se přes noc stal nejvýraznější postavou čečenského národnostního hnutí. Pro jeho zvolení hovořila zejména vojenská kariéra (v čečenské společnosti jsou schopní vojevůdci vysoce respektovaní) a také příslušnost k nevýraznému klanu, což bylo vzhledem k uspořádání a stabilitě čečenské společnosti nezbytné (Souleimanov 2007).

Ještě ten samý měsíc Kongres přijal deklaraci o nezávislosti a definoval podmínky, za kterých je ochoten schválit novou svazovou smlouvu (povýšení statutu jednotky na svazovou republiku a navrácení Příměstského okresu). V březnu 1991 konané referendum o zachování a reformě SSSR mělo v Čečensko-Ingušku nejnižší účast v rámci ruských autonomních entit

²¹ Většina členů jeho rodiny zahynula během deportací v roce 1944, on sám deportaci jako měsíční nemluvně zázrakem přežil. Přesto v jeho kariéře až do zmíněného čečenského kongresu nehrály protiruské či protisovětské sentimenty výraznou roli (Cornell 2001).

(58 %), přesto se 75 % voličů vyslovilo pro (Tishkov 1996). Klíčový moment pro další vývoj nastal v souvislosti se srpnovým pučem proti Gorbačovovi. Dudajev puč odsoudil, generální stávkou, mohutnými demonstracemi a nakonec násilným obsazením vládních budov donutil k rezignaci Zavgajeva, vynutil si rozpuštění Nejvyššího sovětu a vypsání parlamentních a prezidentských voleb na říjen. Kremelské vedení tento tlak odsoudilo a vyzvalo k odložení voleb a rozpuštění čečenských milicí (v této době se začaly formovat paramilitaristické skupiny ovládané jednotlivými klany). To Dudajev považoval za výzvu a dal příkaz k všeobecné vojenské mobilizaci, kdy se pod hrozbou ohrožení národa přihlásilo přes 60 tisíc dobrovolníků a podpořilo je také velké množství sympatizantů z celého Kavkazu (Trenin at al 2004, Souleimanov 2007).

Koncem října byl Dudajev zvolen prvním čečenským prezidentem a o několik dní později Kongres vyhlásil nezávislost Čečenska. Tento akt jednak rapidně zhoršil již dosti napjaté vztahy s Moskvou a jednak došlo k roztržce s ingušskou menšinou, jež neměla ani zastoupení v Kongresu, ani zájem na separaci od Ruska (viz dále). Přesto rozdělení republiky na Čečensko a Ingušsko, které proběhlo na základě plebiscitu v prosinci 1991 a bylo oficiálně stvrzené začátkem června 1992, proběhlo bez násilí, byť hranice nebyly dodnes delimitovány (Soldatova 1996).

Další vývoj rusko-čečenských vztahů až do stadia ozbrojeného konfliktu lze charakterizovat jako souboj politických vůdců Jelcin – Dudajev. Jelcin pochopitelně odsoudil a neuznal jak volby čečenského prezidenta, tak vyhlášení nezávislosti (ostatně Dudajev poté odmítl uznat nezávislost Ruska), v Čečensku vyhlásil výjimečný stav a poslal do regionu speciální jednotky s cílem zatknout Dudajeva. Postup ruského prezidenta vyvolal všeobecnou mobilizaci čečenské společnosti, která se jednoznačně postavila za svého prezidenta. Jelcin byl na základě rozhodnutí Dumy nucen své jednotky stáhnout (do Severní Osetie), ale napětí mezi ním a Dudajevem a také mobilizace Čečenů zůstaly velmi intenzivní. Bylo v podstatě zřejmé, že se jednalo pouze o první kolo zápasu (Souleimanov 2007).

V průběhu roku 1992 Dudajev jako národní hrdina konsolidoval svoji moc a začal budovat institucionální základy státu. Čečensko sice nebylo nikým uznáno, nicméně vysílalo svoje emisary do světa s cílem zajistit ekonomickou pomoc. Rusko zavedlo obchodní blokádu, což Čečenům způsobovalo velké obtíže, znásobené zjevnou Dudajevovou neschopností v ekonomických záležitostech (Gall a de Waal 2000). Silně konfrontační tón navíc způsobil exodus více jak sto tisíc Rusů, kteří ale zároveň tvořili páteř ekonomiky. Situaci dále zhoršovala obrovská kriminalita, pašování, černý trh, což sociálně i politicky

diferencovalo společnost a podtrhlo její klanovou strukturu. I díky tomu se postupně vytrácel entuziasmus ze svobody a také podpora Dudajeva. Ten se snažil o permanentní politickou mobilizaci a jednotu národa svojí silně nacionalistickou a protiruskou rétorikou a čím dál častěji využíval také islámskou kartu. Postupně se díky tomu začal profilovat nejen jako vůdce svého národa, ale jako mesiáš všech Kavkazanů a muslimů porobených Rusy. Tím udržoval vysokou míru vzájemné sounáležitosti a solidarity, která se kromě ekonomické podpory později odrazila i ve vojenské pomoci, a to nejen zdaleka ze strany kavkazských národů. Islámskou otázku začal Dudajev využívat častěji i proti vnitřní opozici, když využíval tradiční rozdělení společnosti mezi konkurenční islámské školy - tariqáty²² (Trenin at al 2004, Souleimanov 2007).

V průběhu roku 1993 bylo čím dále zřejmější, že se v důsledku Dudajevova autokratického stylu vládnutí čečenská společnost začíná vnitřně rozpadat, což vyvolalo permanentní politickou krizi. Parlament se postavil do opozice prezidentovi (do této doby měly vcelku vyrovnané pravomoci), když jádrem sporu byl kromě jiného přístup k Rusku. Parlament pod tíhou ekonomických potíží navrhoval jednání s ruskou stranou o normalizaci vztahů a přistoupení k svazové smlouvě (Čečensko a Tatarstán ji jako jediné subjekty Ruské federace nepodepsaly), Dudajev byl striktně proti, a rozhodl se proto omezit pravomoci parlamentu. Kromě klanové příslušnosti a tím i loajálnosti ke konkrétní instituci se čečenská společnost polarizovala i sociálně, když horský venkov podporoval spíše Dudajeva, kdežto urbanizovaná populace a obyvatelé nížin stáli za parlamentem (Souleimanov 2007). V dubnu 1993 se v Grozném konaly obrovské demonstrace požadující rezignaci prezidenta, načež ten rozpustil parlament a vyhlásil výjimečný stav. V červnu se mělo konat referendum o nové ústavě potvrzující prezidentský systém, avšak násilné zásahy proti opozičním demonstrantům a obsazení důležitých úřadů prezidentskými milicemi v podstatě rozhodly o dalším vývoji bez hlasování. V zemi se pak zformovaly opoziční skupiny²³, které ač nejednotné začaly vést proti Dudajevovi ozbrojený odpor.

V průběhu roku 1994 se v zemi v podstatě rozhořela občanská válka. Typická pro ni byla chaotičnost, kdy se jednotlivé skupiny (vázané na tejpý či konkrétní vůdce) nedokázaly proti hlavnímu nepříteli sjednotit, čehož Dudajev dokázal využít a separátními dohodami

²² V Čečensku dominuje sufismus rozdělený na „naqšbandské“ a „qadirské“ bratrstvo (tariqat). Dudajev patřil k prvně jmenovanému, obecně více protisovětskému a protiruskému (Cornell 2001).

²³ Nejvýznamnějšími protidudajevskými vůdci byli Omar Avturchanov, Besla Gantemirov, Ruslan Labazanov (bývalý šéf Dudajevovy ochranky), exprezident Doku Zavgajev a bývalý předseda ruské Dumy Ruslan Chasbulatov (Cornell 2001).

možnost jednoty opozice vyloučil. Do vnitroetnických sporů zasahovaly také, byť neoficiálně, ruské ozbrojené složky. Jelcin navzdory vcelku intenzivním jednáním s čečenskými autoritami (v průběhu let 1992 – 94) usiloval o svržení Dudajeva prostřednictvím podpory vybraných opozičních skupin a později také tajným nasazením speciálních jednotek (Gall a de Waal 2000). Politický chaos v Čečensku zhoršoval již tak špatnou ekonomickou situaci a navíc se hrozil přelít a destabilizovat celý region. Ruské vedení a zejména pak silové rezorty proto rozhodly o přímé intervenci, která by definitivně svrhla Dudajeva a nastolila ústavní pořádek. K tomu nakonec došlo v prosinci 1994, kdy ruská armáda vtrhla do Čečenska ze tří stran s cílem rychle obsadit hlavní město.

Že se válka protáhla na dva roky a Rusové byli nakonec poraženi je známý fakt. K tomuto výsledku vedlo několik faktorů. Za prvé se Čečeni dokázali opět sjednotit a zmobilizovat, a to navzdory obrovské neoblíbenosti Dudajeva a občanské války v momentě intervence. Vedla je k tomu negativní historická zkušenost s ruským nepřítelem zvýrazněná kulturními rozdíly, roli hrála i tradiční čečenská povaha nepoddajnosti. Za druhé si za porážku mohou Rusové sami, neboť zcela podcenili riziko politické mobilizace jak čečenského národa, tak také okolních kavkazských národů, které své soukmenovce podpořily materiálně i personálně. Velmi spolehlivě zde fungovala panislámská karta, kterou si Dudajev zajistil solidaritu a podporu muslimské obce z celého světa (džihád). Válka skončila tzv. chasavjurskou dohodou koncem srpna 1996, již za ruskou stranu vyjednal Alexander Lebed' a za Čečeny Aslan Maschadov (pozdější čečenský prezident). Statut Čečenska v ní vyřešen nebyl (rozhodnutí bylo odsunuto na rok 2001), ale entita de facto získala nezávislost, i když nikým neuznanou (Dunlop 1998, Lieven 1998, Gall, de Waal 2000, Souleimanov 2007). Následky války byly pro čečenský národ tragické - desetitisíce civilních obětí, naprosto zničená města, ekonomická a dopravní infrastruktura. Na ruské straně kromě ekonomických a lidských ztrát přinesla válka nové národní trauma - po afghánské válce druhé v rychlém sledu. Právě posledně zmíněný důsledek se stal jedním z hlavních faktorů pokračovací rusko-čečenské války v roce 1999 (Trenin at al 2004).

5.2.7 Severní Osetie

Politický vývoj a etnické vztahy severoosetské společnosti koncem 80. let byly negativně ovlivněny sovětskou národnostní politikou při delimitaci hranic a zejména pak násilnými stalinskými deportacemi v letech 1944 - 57. Před tímto datem se vztahy dvou kavkazských národů Osetů a Ingušů odvíjely hlavně v rovině socioekonomických kontaktů, a

až na jistou míru nedůvěry pramenící ze sociální a kulturní odlišnosti (horský venkov vs. urbánní prostředí, muslimové vs. křesťané), nedocházelo k vážným etnickým problémům (Cornell 2001). Vše se změnilo, když před koncem světové války v roce 1944 byli všichni Ingušové spolu s dalšími severokavkazskými národy odvezeni do stepí Střední Asie. Politický statut jejich jednotky (Čečensko-ingušská autonomní republika) byl zrušen a teritorium rozděleno mezi sousední entity. To se týkalo také tzv. Příměstského okresu (respektive území severně, východně a jižně od Vladikavkazu), jenž byl předán pod jurisdikci autonomní republiky Severní Osetie. Nutno podotknout, že před deportacemi zde představoval podíl Ingušů na populaci přibližně polovinu.

Čečensko-ingušská autonomní republika byla obnovena v roce 1957 (viz kapitola 5.2.6), ale jižní a východní část anektovaného území zůstala v rámci Severní Osetie. Během uvolnění režimu za Chruščova a následně umožněné repatriace se deportovaní lidé začali vracet do svých původních domovů, ty ale byly v případě zmíněného okresu obsazeny osetskou a ruskou populací. Úřady se tak všemožně snažily Ingušům v návratu bránit, aby předešly případným problémům, nicméně více jak 30 tisícům navrátilců se dle censu 1989 v Severní Osetii podařilo usadit.

Postavení Ingušů v „cizím“ prostředí bylo pochopitelně značně inferiorní, byli diskriminováni v přístupu ke vzdělání, ekonomickým zdrojům i v politickém zastoupení. Nespokojenost s historickou křivdou i frustrace s jejich společenskou pozicí vyústila v několik otevřených nepokojů ještě během existence Sovětského svazu (Goldenberg 1994). V lednu roku 1973 demonstrovali Ingušové v Grozném za zpětné připojení Příměstského okresu k Čečensko-Ingušsku. Nespokojenost s návratem vysídlenců a jejich aktivitami se objevovala také u většinové populace Severní Osetie. Velké nepokoje například vypukly v říjnu 1981, když se po jednom násilném incidentu (vražda osetského taxikáře Ingušem) Osetové mobilizovali a žádali odsun všech navrátilců se Ingušů. Situace zůstávala dále napjatá, ale opravdové etnické problémy začaly až v souvislosti s politickým uvolněním v druhé polovině 80. let.

Inguští aktivisté v září 1989 zorganizovali národní kongres, kde prohlásili Příměstský okres jako integrální část jejich teritoria a odhlasovali úmysl obnovit samostatnou Ingušskou republiku v rámci Ruska v hranicích před rokem 1934 (než došlo ke sloučení s Čečenskem). Tento akt pochopitelně mobilizoval Osety, kteří jej jednoznačně odmítli, nesouhlas vyjádřili také Čečeni (Baar 2005).

Formování národnostních hnutí obou národů během Gorbačovovy éry vycházelo z jejich historického postavení a kulturní odlišnosti v kontextu celého Severního Kavkazu. Osetové reagovali na reformy chladně a namísto emancipačních snah naopak inklinovali k užším vazbám na Rusko jako tradičního partnera. Možnost rozpadu společného státu vnímali na rozdíl od ostatních jako ohrožení stability a bezpečnosti (Pain 1999). Co se týče politického vyhranění vůči Rusku ani Ingušové neprojevovali příliš entuziasmu (narozdíl od Čečenů). Jednak se cítili být ve svazku se svými etnickými příbuznými opomíjení (chybělo jim například zastoupení v čečenském kongresu), jednak jim bylo zřejmé, že národní trauma, problém Príměstského okresu, mohou vyřešit pouze na základě spolupráce a nikoliv konfrontace s Ruskem. I z tohoto důvodu byli Ingušové patrně nejhorlivějšími zastánci Jelcina a jeho politiky decentralizace, na rozdíl od Osetů, kteří podporovali konzervativní síly, což se například projevilo sympatiemi k pučistům při jejich pokusu svrhnout Gorbačova v srpnu 1991 (Soldatova 1996).

Z tohoto pohledu je tedy zajímavé, že obě strany sporu se minimálně zpočátku spoléhaly na společného arbitra, tedy kremelské vedení. V březnu 1990 byla vytvořena komise (tzv. „Beljakova“), která měla posoudit situaci v Príměstském okresu a relevanci ingušských nároků na toto teritorium. Výsledek, jenž podpořil ingušskou stranu (ačkoliv k censu 1989 představovali Ingušové slabou třetinu populace), byl koncem roku předán Nejvyššímu sovětu RSFSR k posouzení a případnému schválení, k čemuž ovšem už nikdy nedošlo. Během roku 1991 se situace v Severní Osetii stávala kritickou v důsledku jihoosetského konfliktu, který způsobil příliv desítek tisíc uprchlíků, a tím se také zhoršovaly vyhlídky na případné mírové řešení osetsko-ingušského sporu.

V březnu 1991 se ingušské ozbrojené oddíly odhodlaly násilně vyhnat osetské obyvatelstvo z nárokovaného teritoria, na což reagovala osetská domobrana protiakcí. Ozbrojených incidentů začalo přibývat, a proto byl v zemi vyhlášen výjimečný stav. Oba národy ale již byly plně mobilizovány bránit své zájmy za cenu války. Zformovaly se paramilitaristické jednotky, jejichž výzbroj se obstarávala buď v Jižní Osetii, nebo v Čečensku. Po zmařeném puči na prezidenta Gorbačova v srpnu 1991 a zvláště ke konci roku, kdy vrcholil rozpad SSSR a bylo jasné, že Rusové nepodpoří změnu hranic, gradoval územní spor do ozbrojeného stádia. Ke katalytickému momentu došlo koncem října 1992, kdy explodoval plynovod do Gruzie, z čehož byli obviněni Ingušové, a při následné akci osetských milicí byli zabiti ingušští civilisté (Tishkov 1996, Cornell 2001).

Následná válka trvala do června 1994, přinesla stovky obětí a skončila (prozatím) vítězstvím Osetů, na jejichž straně ovšem stály ruské ozbrojené síly. Ingušská populace Severní Osetie z valné části uprchla na ingušské území, její současné repatriaci brání osetské úřady, a tak napětí mezi oběma entitami (etnickými i územními) trvá dodnes.

5.2.8 Severozápadní Kavkaz

Etnopolitická mobilizace západokavkazských národů probíhala v méně konfliktnější podobě než ve zmíněných případech, ačkoliv předpoklady pro etnické problémy jsou evidentní. Předně je společnost výrazně kulturně heterogenní, když každá politická entita obsahuje dvě autochtonní etnika (kavkazské a turkické, kromě Adygska) a navíc ruskou populaci (v jejím rámci Kozáky). Vzájemné vztahy jsou historicky determinovány sociální stratifikací společnosti, kdy místní nobilitu představovali Kabardinci, kdežto turkické národy byly považovány za méně vyspělé a inferiorní. Kozáci pak hráli roli jakéhosi hlídače pro potřeby ruského impéria. Dále je zde silně přítomno historické trauma z doby stalinských deportací, když turkické národy (Karačajci a Balkarové) byly vystěhovány do Střední Asie a jejich místa osidlovali Rusové a Čerkesové, respektive Kabardinci. Po jejich návratu od konce 50. let sice nedocházelo k výrazným etnickým excesům, ale některé rozdíly mezi skupinami se dále prohlubovaly (například vzdělanost či demografický růst). V průběhu poválečného vývoje pak docházelo prostřednictvím společenské modernizace a řízených migrací k stále silnějšímu tlaku na asimilaci (rusifikaci) autochtonních kultur, takže celkem se dá toto období shrnout jako kumulace mobilizačních podnětů (Goldenberg 1994, Cornell 2001).

Hlavní změny v politickém vývoji pak nastaly koncem 80. let a probíhaly hned na třech paralelních úrovních – mobilizace většinového autochtonního etnika, menšinového autochtonního etnika a ruských Kozáků. Obsahovým principem mobilizace se stala představa jednotlivých autochtonních skupin o vytvoření vlastního autonomního a co nejvíce homogenního celku. První se začali aktivovat Karačajci, kteří v roce 1988 ustanovili národnostní hnutí Jamagat, vyjádřili nespokojenost s rehabilitací po návratu z vyhnanství a dali si za cíl rozdělit stávající bititulární jednotku. Na podporu hnutí demonstrovaly v hlavním městě Čerkesku desetitisíce lidí (byla svržena dokonce Leninova socha na hlavním náměstí), na což moskevské centrum reagovalo povýšením autonomní oblasti na republiku (oficiálně schváleno až v červenci 1991). Frustrace Karačajců však nepocházela pouze z nespokojenosti s historickým vyrovnáním, ale také s jejich soudobou sociálně-ekonomickou situací. Chybělo jim zastoupení ve výkonných politických orgánech a také na vyšších pozicích v silových

složkách nebo v ekonomické sféře (Goldenberg 1994, Starovoitova 1997). V listopadu 1990 vytvořili svoji politickou platformu také Čerkesové (Adygej-Chasa), kteří se však profilovali více protirusky než proti samotným Karačajcům a společnému státu. V separačních snahách svých sousedů spatřovali především zájmy Moskvy omezit jejich pozice titulárního národa a obávali se (vzhledem k jejich počtu asi oprávněně) rozplynutí jejich komunity v ruském prostředí. Podobné obavy sdíleli také ruští Kozáci koncentrovaní kolem svých původních sídel (stanic), které by případným rozpadem jednotky byly rozděleny do více celků a jejich politický a ekonomický vliv by se marginalizoval. A tak když ke konci roku 1991 nakonec došlo k proklamaci samostatných entit Karačajců, Čerkesů, Kozáků (tzv. Zelenčuksko-urupská republika) a dokonce také Abazů, nenašla emancipační politika národnostních hnutí větší veřejnou podporu, což potvrdilo referendum konané v roce 1992, kde se více jak 75 % populace vyjádřilo pro zachování status quo (vzhledem k relativnímu podílu na celkové populaci tedy i většina Karačajců; Starovoitova 1997, Baar 2005).

Podobný vývoj proběhl také u východních sousedů v Kabardsko-Balkarsku, kde se více politicky mobilizovali turkičtí Balkarové, a to jednak z důvodu jejich početně marginálního a sociálně-ekonomicky inferiorního postavení, tak z důvodu nápravy historických křivd způsobených deportacemi. Jejich hnutí „Balkarská národní rada“ požadovalo federalizaci svazku s Kabardžany a v listopadu 1991 deklarovalo Balkarskou republiku. Stejně jako v předchozím případě však nedošlo k dostatečné mobilizaci veřejnosti. Návrh pro federální uspořádání nenašel mezi Balkary dostatek podpory a v referendu byl zamítnut. Stejný výsledek měl i další pokus v listopadu 1996. Přesto balkarské národnostní hnutí zůstává v otázce územní separace nejaktivnější v celém severozápadním regionu (Meskhidze 2008).

Významný aspekt vztahů mezi kavkazskými a turkickými národy představují integrační snahy jednotlivých komunit. Na jedné straně zde na etnické vztahy působí tendence čerkeských a balkarských nacionalistů o oddělení kavkazských a turkických skupin do nově vymezených jednotek. Pro tuto ideu vznikl „Světový kongres čerkeského lidu“, jehož cílem se stalo sjednocení Čerkesů, Adygů, Kabardžanů a vyzval svoji diasporu k návratu na Severní Kavkaz. Za podobným účelem byla založena „Národní rada balkarského lidu“, která pro změnu volala po sjednocení Balkarů a Karačajců (Baar 2005).

Na straně druhé etnické spory kulturně odlišných skupin akomoduje integrační seskupení „Konfederace (horských) národů Kavkazu“²⁴ založené v únoru 1991, jež si klade za cíl hájit zájmy severokavkazských entit v rámci Ruské federace a tlumit vzájemné tenze. Její činnost je do značné míry paralyzována antagonismem či přímo napětím mezi některými členy (Osetové versus Ingušové, Čečeni versus Lakové, atd.), ale její samotné založení poukazuje na existenci širší kavkazské identity, což se výrazně projevilo etnickou solidaritou během některých konfliktů v regionu (gruzínsko-abchazský, rusko-čečenský).

I přes možné budoucí riziko vyhocení vztahu turkicko-kavkazských skupin nelze podceňovat ani problémy ve směru soužití mezi autochtonní a ruskou (zvláště kozáckou) populací. Kozácká mobilizace vychází z obav ze společenské diskriminace po roce 1991, kdy v důsledku politických změn (především decentralizace moci) přestala být zvýhodňována ruský hovořící populace (kulturně, ekonomicky i politicky). Jejich obavy byly zvýrazněny jak rostoucím mobilizačním hnutím (národnostním i religiózním) muslimských sousedů, tak zejména demografickou změnou zapříčiněnou přirozeným i migračním úbytkem Rusů. Další příčina jejich mobilizace vychází z potlačování samotné kozácké identity v době existence Sovětského svazu²⁵ a obnově činnosti jejich organizace a statusu během společenských reforem. Ačkoliv na obranu kozácké kultury vznikly také paramilitaristické jednotky sloužící dokonce jako ruská domobrana národnostně smíšených sídel a zároveň ochrana jižního hraničního pásma před pašováním (což je vlastně obnovení tradičních kozáckých tradic), nedošlo zatím k eskalaci napětí mezi nimi a kavkazskou populací do stádia ozbrojeného konfliktu.

5.2.9 Dagestán

Jak již bylo řečeno, Dagestán je složitý konglomerát desítek národů a etnik. Jeho politický vývoj v rámci carského Ruska i Sovětského svazu byl podobně složitý jako v případě Čečenska, neboť byl plný odporu a ozbrojených povstání (ostatně slavný Šamil byl Avar). Ač ve 30. letech na dagestánské národy krutě dopadly Stalinské perzekuce v podobě násilných přesunů celých rodů a vesnic, na rozdíl od Čečenů a Ingušů alespoň unikly osudu deportací (kromě akkinských Čečenů) a minimálně v poválečném období zažívaly období

²⁴ Jejím členem jsou kromě všech autochtonních severokavkazských národů také Abachazové. Výraz horský byl po vstupu stepního národa Nogajců v roce 1993 vypuštěn.

²⁵ V občanské válce bojovali proti rudoarmějcům a za druhé světové války se část z nich přidávala k německé okupační armádě.

relativní stability a prosperity (ač Dagestánská ASSR patřila k nejchudším regionům SSSR). Stabilitě napomáhaly především národnostní kvóty v různých společenských sférách proporcčně rozdělených mezi čtyři nejpočetnější skupiny (Avary, Lezgy, Kumyky a Dargy), i když sovětské úřady mírně preferovaly v politických orgánech Avary (Baar 2005). Vedlejším efektem vcelku citlivého přístupu v národnostní politice byl mimo jiné velký podíl meziethnických sňatků (Ware, Kisriev 1999). Na konci 80. let se nicméně začíná u některých národů projevovat nespokojenost s etnickým uspořádáním entity a skrze organizovaná národnostní hnutí dochází k politické mobilizaci veřejnosti. Jedná se zejména o případ Lezgů a v menší míře také Kumyků a Nogajců.

Politicky nejproblémovější a zároveň politicky nejaktivnější skupinu v rámci dagestánských národů představují Lezgové, jejichž teritorium je od roku 1922 rozděleno mezi Ázerbájdžán a Dagestánskou autonomní republiku v rámci Ruské federace. Ačkoliv až do počátku 90. let nebyly Lezgům kladeny obtíže pro volný pohyb mezi zmíněnými entitami, již v roce 1965 žádalo hnutí vedené spisovatelem Iskanderem Kazievem o sjednocení národa. K tomuto činu je vedla zejména zkušenost s asimilačními tlaky a ekonomickou diskriminací ze strany Azerů, navzdory vyšší vzdělanosti a životní úrovni ázerbájdžánských Lezgů ve srovnání se soukmenovci v Dagestánu. Právě posledně zmíněný aspekt přispívá na jedné straně k větší integraci do ázerbájdžánské společnosti, na stranu druhou vyvolává obavu o ztrátu kulturní identity (Radvanyi, Muduyev 2007).

V červenci 1990 byla založena Dagestánská demokratická unie – Sadval, jejímž hlavním proklamovaným cílem se stalo sjednocení národního teritoria, což bylo jako požadavek také předloženo nejvyšším sovětům Ruska a Ázerbájdžánu. V důsledku odmítavých postojů centrálních orgánů se hnutí začalo radikalizovat a v době desintegrace Sovětského svazu na konci roku 1991, kdy hrozilo, že národ bude trvale rozdělen do dvou státních celků, vydal Národní kongres Lezgů deklaraci nezávislosti Lezgistánu zahrnující území na obou stranách hraniční řeky Samur. Napětí dále kulminovalo v době zhoršení rusko-ázerbájdžánských vztahů v létě 1992, kdy zavedení vízové povinnosti pro občany obou států v praxi znamenalo fyzickou překážku volného pohybu mezi dvěma částmi Lezgistánu. Dalším katalyzátorem etnopolitické mobilizace Lezgů se staly odvody do ázerbájdžánské armády válčící v Náhorním Karabachu. V reakci na zmíněné podněty začal Sadval organizovat masivní protesty, které vrcholily v březnu 1993, kdy oba státy dospěly k dohodě o volném přeshraničním pohybu. Vážnější politická krize se odehrála ještě v březnu 1994, kdy byli

aktivisté Sadvalu obvinění z teroristického útoku na metro v Baku a navíc také z napojení na karabašské separatisty.

Přesto k další eskalaci lezgo-azerského konfliktu nedošlo a lezské separatistické (respektive iredentistické) nálady postupně vychladly. Pro tento vývoj je několik vysvětlení. Předně měli na akomodaci sporu zájem sami Azerové, kteří se obávali rozpoutání druhého ozbrojeného konfliktu, jenž by pravděpodobně definitivně vedl k desintegraci státu. Také Rusko se obávalo eskalace napětí na svých jižních hranicích s vědomím problémů, které v tuto dobu vrcholily v Čečensku. A nakonec i samotní Lezgové měli několik důvodů proč nemít zájem na násilném řešení. Především etnopolitické hnutí ani národ jako celek nejsou zcela homogenní, rozdíl mezi severními (dagestánskými) a jižními (ázerbájdžánskými) členy národa spočívají v kulturní (šíitský islám versus súfismus) i sociální rovině (vzdělanější dagestánští Lezgové). Také politické cíle radikálů se lišily, když „severní“ preferovali autonomii v rámci Ruska, kdežto „jižní“ plnou nezávislost. Případným konfliktem by navíc byla narušena křehká stabilita multikulturního Dagestánu, na čemž ve výsledku většina Lezgů neměla zájem. Situace je dále pochopitelně špatně předvídatelná a hrozba lezského politického nacionalismu stále existuje (Baar 2005, Radvanyi, Muduyev 2007).

Jiné etnonárodnostní dagestánské hnutí vzniklo jako platforma pro realizaci politických a kulturních cílů Kumyků, druhého nejpočetnějšího a zároveň od ostatních kulturně odlišného (turkický původ) národa. Hnutí Tenglik bylo založeno v listopadu 1989 a jeho hlavním cílem se stalo prosazení návrhu reorganizace dagestánského politického systému směrem k větší politické a kulturní autonomii jednotlivých národů a delimitace hranic jejich teritorií. Radikální nacionalisté dokonce žádali vyhlášení nezávislé Kumycké republiky. Příčinou etnopolitické mobilizace Kumyků se stala sovětská migrační politika, když se na jejich území ležícím v kavkazském podhůří a stepích u Kaspického moře v důsledku nucených přesunů začali usazovat příslušníci horských národů, zejména Avaři a Dargové, tedy kulturně i sociálně odlišné skupiny. Dalším mobilizačním tématem byla obecně nižší úroveň vzdělanosti Kumyků ve srovnání s jinými dagestánskými národy vyplývající z nedostatečného přístupu k sekundárnímu a terciárnímu školství. Nutno podotknout, že ačkoliv jsou některé požadavky Tengliku ve směru etnopolitické mobilizace relevantní (například ve srovnání s obdobnou situací v Severní Osetii), nezískaly zatím širší veřejnou podporu, byť riziko eskalace je stále ve hře. Důvodem patrně je, stejně jako v případě Lezgů, že požadavky Kumyků (zejména vymezení teritorií) mohou být vzhledem k etnické geografii Dagestánu kontraproduktivní vůči stabilitě celé entity (Goldenberg 1994, Baar 2005, Radvanyi, Muduyev 2007).

Ač tedy etnická heterogenost Dagestánu mohla předjímat konfliktní situace, byl zde doposud etnopolitický vývoj ve srovnání s jinými částmi kavkazského regionu klidný. Kromě již zmíněných hlavně geopolitických faktorů (zájem na stabilitě ze strany Ruska, Ázerbájdžánu i samotných dagestánských národů), které za tímto tvrzením stojí, lze nalézt ještě další vysvětlení sociokulturní a geografické povahy. Předně je to topografie, která zapříčinila samotnou etnickou rozmanitost jednotky, kde jednotlivé skupiny jsou od sebe izolovány špatně průchozími hřebeny Kavkazu. Ztížené přírodní podmínky v minulosti stimulovaly etnika spíše ke kooperaci než konfrontaci a právě absence historických traumat usnadňuje také současnou komunikaci a politiku.

Dále je to tradiční rodové (klanové) uspořádání společnosti (mimo jiné ovlivněné přírodními podmínkami), kde jsou zájmy a potřeby partikulárních rodových entit spíše roztržité a společné etnopolitické mobilizaci často chybí jednotící téma. Naopak tmelícím prvkem tvořící společnou dagestánskou identitu se stal islám, konkrétněji sufismus, který často nahrazuje národnostní aspekt. Z tohoto pohledu je tedy zajímavé, že častějším jevem v uplynulých dekáдах byla mobilizace dagestánské společnosti jako celku. Příkladem je rusko-čečenský konflikt, kdy dagestánské národy solidárně stály na straně Čechů, materiálně je podporovaly a v prosinci 1994 při hrozbě invaze ruských jednotek z jejich území se jim dokonce fyzicky postavily na odpor. Navzdory snaze některých radikálních čečenských skupin vrazit klín mezi dagestánská etnika (invaze v létě roku 1999) a rozpoutat druhou občanskou válku na ruském Kavkaze, se destabilizace nezdařila a přes jisté přetrvávající etnické napětí zůstává Dagestán relativně stabilní (Baar 2005, Radvanyi, Muduyev 2007).

5.3 Shrnutí

Etnopolitická mobilizace kavkazské společnosti se odehrávala ve společném institucionálním prostředí, a proto jednotlivé národy reagovaly v časové shodě na podobné impulzy. Pro aktivaci národnostních hnutí byly klíčové chvíle pokusů o reformu sovětského systému:

(1) Chruščovova decentralizační (korenizační) politika, která umožnila rehabilitaci Stalinem deportovaných národů, strhla vlnu nacionalizace regionů a rozvoje občanské společnosti v 60. letech. Výsledkem byl vznik nacionalizované komunistické elity, rozšířený nepotismus a korupce, v jihokavkazských entitách také vznik nacionalizované opozice.

(2) Hlavní impulz pro skutečně masovou etnopolitickou mobilizaci přišel s nástupem Michaila Gorbačova a jeho politiky perestrojky a glasnosti, které otevřely stavidla pro otevřenou diskuzi a nápravu starých etnických traumat. Ty se staly záminkou, vlastním cílem ale byly požadavky na širší kulturní, ekonomickou a politickou autonomii, na změnu vymezení hranic nebo plnou nezávislost.

Příčiny, katalytické momenty i průběh etnopolitické mobilizace se lišily případ od případu v závislosti na historických, socioekonomických a demografických podmínkách dané lokality, nicméně jistou generalizaci lze učinit porovnáním Severního a Jižního Kavkazu.

(a) Na jihu začala etnopolitická mobilizace již v 60. letech vytvořením občanské opozice (disentu), sice nepočetné, ale nacionalistickým obsahem svého programu populární a pro režim nebezpečné. Během glasnosti již tedy existovala opoziční platforma s jasně formulovanými požadavky a cíli, kterými se mobilizovala jak většinová, tak menšinová společnost. Na Jižním Kavkaze je proto možné registrovat „velký“ nacionalismus protiruský (založený na myšlence státní suverenity), „malý“ nacionalismus majoritní (ideově šovinistický) a „kontra“ nacionalismus minoritní (čili separatistický). Typické pro jihokavkazské republiky byl také postupný rozpad původní opozice, který vyústil v chronickou vnitřní politickou nestabilitu a ve dvou případech také občanskou válku.

(b) Na Severním Kavkaze se opoziční (nacionalistická) hnutí začala organizovat v podstatě až koncem 80. let, což je jistě důsledek geografické (v rámci RSFSR i politické) blízkosti regionu k centru a většího vlivu Rusů a rusijanizace. Výjimku představují Čečeni a Ingušové jakožto historicky nejodbojnější národy. Společným novodobým traumatem Severokavkazanů se staly stalinské deportace na sklonku války a repatriace navrátilců v následujících desetiletích. Zatímco pro jednu skupinu deportace znamenaly ztrátu domova, značného počtu příbuzných, socio-ekonomického postavení, pro jiné naopak příležitost získat majetek a moc. V důsledku toho se tématem místního nacionalismu a podnětem etnopolitických mobilizací stala plná morální (z hlediska politického a sociálního statusu) a materiální (teritoriální a ekonomická) rehabilitace deportovaných, což proti sobě postavilo národy do té doby v rámci regionu spíše kooperující.

Dalším specifikem severního regionu je početně větší přítomnost Rusů a rusky hovořící populace (zvláště v západní části) a tím pádem také jejich mobilizace v reakci na nepříznivý politický a demografický vývoj. Neaktivnějšími v rámci ruské komunity byli Kozáci, jakožto potomci „starousedlíků“. Na rozdíl od Jižního Kavkazu se zde zcela (až na Čečensko) nevyvinul „velký“ protiruský nacionalismus požadující plnou nezávislost na Rusku a

separatistický (případně iredentistický) nacionalismus jednotlivých národů nepřerostl v ozbrojený konflikt (až na Severní Osetii).

Zobecní-li se příčiny a průběh politické mobilizace kavkazských národů do teoretické roviny, lze dospět k podobnému závěru, jako v druhé kapitole. Klíčová pro další vývoj byla interakce dvou skupin:

(1) Dominantního titulárního národa administrativně vyššího celku vůči titulárním národům nižších jednotek. Vztah byl zatížen snahou o jazykovou akulturaci, ekonomickou diskriminací a politickou marginalizací, tedy symptomů modelu vnitřní kolonizace. Příkladem může být vztah Gruzie (Gruzínů) k Abchazsku (Abchazům) a k Jižní Osetii (Osetům), Ázerbájdžánu (Azerů) k Náhornímu Karabachu (Arménům), Ruska (Rusů) k Čečensko-Ingušsku (Čečenům), na mikroúrovni pak vztah Osetů k Ingušům v Severní Osetii.

(2) Titulárního národa svazové republiky vůči centrální moci (komunistické straně) zosobněné ruskou kulturou. Nejednalo se doslova o rovnoprávný vztah, komunistická strana měla větší slovo, ale značnou část rozhodovacích pravomocí držely autonomie. V poměrech společenských reforem došlo k soutěži o kontrolu politických a ekonomických zdrojů, jejíž exkluzivitu si nárokovaly právě titulární národy. Tento vývoj odpovídá modelu mezietské soutěže. Výsledkem byl separatismus Gruzínů, Arménů i Azerů.

(3) Dvou či více titulárních národů. Jejich vzájemný vztah dlouho podléhal vnějšímu tlaku (Rusů a rusifikace) a teprve ve chvíli uvolnění si skupiny začaly přirozeně konkurovat o zdroje. Model mezietské soutěže proto nejlépe ilustruje vývoj mezi Karačajci a Čerkesy, Kabardžany a Balkary, nebo mezi jednotlivými národy Dagestánu.

6 Statistická analýza

Jak již bylo zmíněno v samém úvodu, v nedávné době vznikla řada prací zabývajících se politickými problémy kavkazského regionu. Svým zaměřením se však většinou jedná o kvalitativní zhodnocení procesů nacionalismu, politické emancipace, etnických konfliktů a jejich geopolitických či geoeconomických aspektů. Pouze málo autorů se pokusilo při hledání souvislostí a zákonitostí politického vývoje této oblasti využít statistických metod, které by zkoumané vazby alespoň náznakem empiricky potvrdily. V rámci geopolitických analýz se relevantní statistická data pochopitelně hledají těžko, ale při zkoumání sociálních procesů spojených s nacionalismem a etnopolitickou mobilizací společnosti se určité možnosti nabízejí.

V podobě výsledků celosvazových sčítání lidu, statistických ročenek a dalších zdrojů totiž existuje poměrně spolehlivá databáze údajů o stavu sovětské i postsovětské společnosti až na úroveň autonomních jednotek, které zahrnují demografické, kulturní a socioekonomické charakteristiky. Již koncem 70. let se tak například Dostál a Knippeberg (1979) pokoušeli pomocí korelačních analýz ověřit souvislosti mezi společenskou modernizací a mírou rusifikace neruských národů (skrze užívání ruského jazyka), na což navázal Dostál (1993) po desintegraci SSSR výzkumem neúspěchu sovětské asimilační politiky. Zde byly hledány vazby mezi mírou užívání ruštiny, kulturní charakteristikou etnik a jejich politickým statutem. Zcela jednoznačně tak byla prokázána signifikance přítomnosti ruské diaspory na užívání ruštiny v etnicky heterogenních prostředích, její diferenciaci mezi slovanským a neslovanským prostředím a také význam statusu titulárního národa na užívání jejich jazyka mezi ostatními etnickými entitami (Dostál 1993).

Asi nejkomplexnější výzkumy nacionalismu v prostoru Sovětského svazu s využitím statistických dat pochází od amerických politických geografů Roberta Kaisera (1994) a Marka Beissingera (2002). Kaiser dává do vzájemných souvislostí etnická traumata, vliv institucí a politických elit, socioekonomický a demografický vývoj s etnopolitickou mobilizací společnosti. Velmi detailně jsou analyzovány procesy geneze národnostních hnutí „sovětských“ národů od 19. století, vývojové rozdíly mezi nimi a etnopolitická (teritoriální) mobilizace v posledních dekádách před rozpadem SSSR. Práce je vymezena teoretickým rámcem modernistických teorií a podložena statistickými daty z ruských (carských) a sovětských censů i z jiných ověřených sekundárních zdrojů. Jejím nedostatkem Kaiserovy je absence pokusu o ověření korelačních vazeb nalezených zákonitostí mezi historickými a

strukturálními skutečnostmi a mobilizací společnosti, autor si vystačil pouze s hodnocením vývoje a naznačením tendencí.

Oproti tomu Beissinger (2002) využívá regresních metod ke zpracování velmi široké databáze o etnopolitické mobilizaci sovětské společnosti v druhé polovině 80. let, přičemž hledá závislosti mezi intenzitou mobilizace (odhadovaný počet demonstrací a počet jejich účastníků), strukturálními charakteristikami populace (podíl titulárního národa a jeho míra koncentrace v titulární jednotce, míra urbanizace, míra rusifikace), lokalitou (statutem politické entity) a časem (politické události doprovázející mobilizaci sovětských národů). Určitou nevýhodou obou prací je geografický rozsah tématu, který zahrnuje celý prostor Sovětského svazu, což nutně muselo vést k jisté redukci analýzy regionálních specifik. Právě tyto skutečnosti se tak staly podnětem a jednou z inspirací pro tento výzkum.

6.1 Zdroje datové základny

Jak již bylo naznačeno, většina databáze toho výzkumu vychází z výsledků sovětských censů. I přes jejich relativní spolehlivost je nutné předem upozornit na některé nedostatky dané metodikou sběru dat, či jejich spolehlivostí ovlivněné politickým vývojem. Poválečné sovětské cesty se konaly od roku 1959 (předtím v letech 1926, 1937 a 1939) v desetiletých intervalech a metodika censu se až na výjimky neměnila. Lze tedy konstatovat, že pro vybrané charakteristiky existuje ucelená časová řada. V této práci je užito údajů ze sčítání z let 1970 a 1989 (sběr dat v posledně zmíněném probíhal 12.-19. ledna, což je důležité vzhledem k níže uvedeným okolnostem). Tyto roky byly vybrány záměrně, neboť korespondují s generační proměnou společnosti, na jejímž konci se udály významné politické události. Právě posouzení stavu společnosti na počátku generační proměny, sledování intenzity socioekonomických případně demografických pohybů a změn během posledních dvou dekad a snaha určení jejich významu je meritem tohoto výzkumu.

Z celého dvanáctisvazkového souboru výsledků sčítání (v roce 1970 sedmisvazkového) byly využity data, které se týkají národnostního složení populace jednotlivých entit, dále pak údaje o vzdělání obyvatelstva. Jedna z okolností omezující využitelnost censů pro účely této práce se týká absence sledovaných charakteristik u nižších autonomních jednotek. Některá témata se totiž publikovala pouze pro vyšší administrativní úroveň, tzn. pro svazové republiky, v lepším případě ještě pro autonomní republiky (např. porodnost, plodnost, bydlení, migrace). Protože se v této analýze objevují také autonomní oblasti (Jižní Osetie,

Adygsko, Karačajsko-Čerkesko, Náhorní Karabach), bylo nutné předem provést určitou selekci témat.

Vážnější problém představuje interpretace výsledků censu 1989 u některých jednotek, kde již v době sběru dat docházelo k otevřeným etnickým sporům, což se především týká Arménie, Ázerbájdžánu, Nachičevanska a Náhorního Karabachu. V Arménii byl sčítací proces navíc narušen katastrofickým zemětřesením, které postihlo severozápadní část země jen měsíc před censem. Výsledky ve zmíněných lokalitách je proto nutné zvažovat s jistou opatrností.

Na závěr ještě poznámka k metodě zjišťování dat. V rámci sovětských censů se v daných entitách zjišťoval stav obyvatel ve formě *de iure* a *de facto*. „*De iure*“ populace představuje stav obyvatelstva oficiálně registrovaného v dané lokalitě, „*de facto*“ zahrnuje pouze obyvatele fyzicky přítomné v době sčítání. V důsledku časového intervalu, kdy je jedinec stále považován za *de iure* evidovaného i v případě jeho nepřítomnosti (půl roku až jeden rok), mohou vznikat mezi výsledky rozdíly (Rowland 2006, 2008). Vzhledem k zmíněným událostem v Arménii a Ázerbájdžánu, které vyvolaly silný migrační pohyb (v době censu tedy byla řada obyvatel mimo trvalé bydliště), a také vzhledem k podobné metodice sběru dat u všech následných národních censů po roce 1989, jsou pro tento výzkum preferována data za populaci přítomnou *de iure*.

6.2 Výběr a hodnocení nezávislých (vysvětlujících) proměnných

Pro statistickou analýzu zpracovaná databáze obsahuje 45 charakteristik - nezávisle proměnných faktorů převážně demografické a socioekonomické povahy, které byly převzaty či upraveny z oficiálních výsledků sovětských censů z let 1970 a 1989. K nim byly dále doplněny charakteristiky historické a geografické povahy. Je zřejmé, že soubor je limitován výše uvedenými skutečnostmi, přesto výběr dat sleduje záměr co nejpřesněji zaznamenat demografické a společensko-modernizační změny v kavkazském regionu v uvedeném období.

6.2.1 Etnická struktura

Soubor dat charakterizující etnickou (kulturní) strukturu entit má za cíl statisticky potvrdit jejich význam při etnopolitické mobilizaci a rozvoji nacionalismu kavkazské společnosti. Etnické složení populace daného regionu či státu bývá obecně vnímáno jako

významný faktor pro vznik nacionalismu a etnického napětí, zvláště není-li politická a etnická jednotka úplně totožná (Gellner 1993). Na druhou stranu lze v odborné literatuře zachytit také odlišný názor popírající vzájemnou korelaci etnické struktury a konfliktů, jenž vychází ze statistických analýz rozsáhlých datových souborů kvantifikujících konflikty v druhé polovině 20. století (Tomeš 2008).

Jako generalizující indikátor etnické struktury se určuje míra titulární homogenity jednotky, jež vypovídá, jaké procento populace se hlásí k titulárnímu národu, tj. skupině definující národní stát, či jinou politickou jednotku. V případě, že se na zkoumaném území nachází více národů, můžeme hovořit o etnické polarizaci (dvě dominantní skupiny) až fragmentaci společnosti (více skupin bez nadpoloviční většiny). V rámci analýzy se proto sleduje podíl třech hlavních národnostních skupin v entitě v letech 1970 a 1989, tzn. titulární národnosti (i když není majoritou, viz Abchazsko či Adygsko), druhé nejpočetnější skupiny v jednotce (s vyloučením Rusů), případně druhé titulární skupiny (v případě, že není druhá nejpočetnější, viz například Karačajsko-Čerkesko, Kabardsko-Balkarsko) a zvláště pak podíl obyvatel ruské národnosti. Na základě stanovených hypotéz této práce bude pozornost zaměřena především na druhou národnost, což by mělo dokumentovat vývoj v národnostně polarizovaných entitách. V analýze se objevuje také údaj o etnické fragmentaci vyjádřené absolutním počtem národnostních skupin tvořících 90 % dané entity v roce 1970.

Avšak samotná míra titulární homogenity či fragmentace k vysvětlení etnického napětí či konfliktů nestačí, neboť přítomnost dvou či více etnik v jednom státě většinou nevede ke konfliktním situacím a existuje mnoho způsobů řešení mezietského soužití (Barša 1999, Tomeš 2008). Je samozřejmě nutné dále přihlédnout ke složitosti vlastní struktury, tzn. kolik etnických skupin vedle sebe žije a k jejímu vývoji v horizontu alespoň několika posledních desítek let. Proto byly spočítány relativní indexy změn (IRR)²⁶ pro výše zmíněné skupiny mezi roky 1970 a 1989, které zachycují pohyby jednotlivých skupin ve vztahu k celku (tj. odhalují rozdílné tempo růstu skupin).

V souvislosti s daty deklarující národnostní příslušnost je nutné zmínit komentáře zpochybňující některé výsledky censů. Kromě případu etnických sporů mezi Armény a Azery (viz výše) se na Jižním Kavkaze dále objevují spekulace o kvantitativním postavení některých menšin v Ázerbájdžánu, konkrétně Lezgů a Talyšů, jejichž zástupci tvrdí, že počet obyvatel

²⁶ Relativní index růstu $IRR = (N_2 \times C_1) / (N_1 \times C_2)$ postihuje, zda roste jedna skupina rychleji než druhá ve srovnání s celkovým vývojem obyvatelstva dané entity. N = počet příslušníků dané národnosti, C = celkový počet obyvatel dané jednotky; 1,2 = časový horizont (1 – census 1970, 2 – census 1989).

těchto etnik je ve skutečnosti mnohem vyšší, než je deklarováno v censech (Tishkov 1996, Cornell 2001). Pro samotnou statistickou analýzu tento fakt nic neznamená, neboť se nejedná o početně významné skupiny, ale v rámci regionální analýzy bude o důsledcích jejich etnopolitické mobilizace ještě zmínka.

6.2.2 Užívání jazyků

Kromě otázky na národnost respondentů se v censálních formulářích objevily dotazy ohledně mateřského jazyka a znalostí jiných jazyků. Někteří autoři spatřují ve faktu dvou po sobě jdoucích podobných otázek (národnost a mateřský jazyk) jistou míru neobjektivnosti, protože první odpověď mohla do značné míry ovlivnit druhou. Jak například argumentuje Tiškov: „V mnoha případech se u neruských národů odpovědi na národnost i mateřský jazyk shodovaly, i když ve skutečnosti byla jazykem mateřským i dorozumívacím ruština“ (Tishkov 1996, s. 87). Výsledky censů za posledních několik desetiletí dokládají stagnaci vývoje již bez tak nízké jazykové asimilace²⁷, ať již rusifikace, či asimilace s jiným kavkazským jazykem (viz kapitola 7.1.4.), což mohlo být ovlivněno i omezenou možností měnit národnost. Ta byla zapsána v 15 letech jedinci do tzv. „vnitřního pasu“ a měnit ji bylo obtížné (Dostál a Knippenberg 1979).

Reidentifikace mateřského jazyka, ale též uživatelská znalost jiného jsou významné ukazatele, neboť vypovídají buď o míře asimilace příslušníků jednoho národa s dominantní kulturou, nebo alespoň o jistém stupni přiblížení (což se v případě ruského jazyka definuje jako míra rusijanizace). Schopnost dorozumět se svým sousedem znamená možnost „pochopit“ jeho problémy a obecně se tím snižuje pravděpodobnost konfliktu (Lake a Rotchild 1998). V případě Sovětského svazu byl pochopitelně dán důraz na rozšíření znalosti ruštiny, jež jako lingua franca sloužila ke vzájemné komunikaci jazykově odlišných kultur jak v rámci celé federace, tak hlavně těch, které žily v jedné entitě vedle sebe. To ale poněkud snížilo potřebu učit se dalším jazykům (například svých sousedů) a do budoucnosti se tak významně omezila jedna z možností případné akomodace vzájemných sporů. Velkou roli ve v úrovni znalostí jazyků hrála jejich institucionalizace jako úředního jazyka jak v úřadech, tak zejména na školách. Výhodu v tomto měly jazyky titulárních národů ze svazových republik (arménština, gruzínština, ázerbajdžánština), které byly oficiálně podporované, naopak jazyky

²⁷ Vzhledem k politickým okolnostem je asimilací myšlena hlavně rusifikace, v následné analýze je zmíněna možnost například gruzinizace či azerizace.

ostatních národů či národnostních menšin byly vystaveny tlaku asimilace (v některých případech dvojí).

V rámci zde zpracované statistické databáze se objevují údaje o jazykové vybavenosti obyvatel jednotlivých entit ve dvou podobách. Jednak je to podíl populace entity, která určitý kavkazský jazyk považuje za mateřský nebo je schopna s ním běžně komunikovat s vyloučením jedinců deklarující stejnou národnost i jazyk (např. počet obyvatel Náhorního Karabachu deklarující arménštinu jako rodný anebo druhý jazyk mínus počet obyvatel arménské národnosti). Zkoumána je poté změna znalosti jazyků mezi roky 1970 a 1989, což má v podstatě deklarovat posun v mezietnických vztazích za dané období.

Zvlášť je pak posuzována míra rusifikace (tj. asimilace), statisticky se definující jako podíl obyvatel neruského původu deklarujících ruštinu za rodný jazyk (Dostál 1979, 1993). Rusifikace však neznamená, že by respondenti v dotazníku automaticky volili ruskou národnost. Jednak je to důsledek mezietnických manželství, kdy národnostně odlišné páry automaticky považují ruštinu jako první užívaný jazyk a jednak je to také subjektivní vyjádření kladného vztahu k systému nebo přímo identifikace se sovětskou společností. Je nutno brát na zřetel, že pro mnoho lidí představovalo sovětské zřízení symbol pokroku a možností uplatnění a objektivně vzato, většině národů sovětský komunismus skutečně přinesl zlepšení životních podmínek (Tishkov 1996).

6.2.3 Socioekonomické charakteristiky

Soubor těchto dat má podchytit modernizační trendy jednotlivých entit a jejich národnostních skupin. Předpokládá se, že etnopolitická mobilizace se odehrávala na pozadí socioekonomických procesů, zejména urbanizačního a procesu vzdělávání (Deutsch 1969). Detailněji se dá rozdělit do tří skupin (úplný seznam je uveden v příloze).

(1) Data dokumentující urbanizační proces v jednotkách, a to prostřednictvím celkové míry urbanizace, míry urbanizace jednotlivých etnických skupin a národnostní struktury měst. Ve všech případech byla zjišťována také změna mezi roky 1970 a 1989.

(2) Dále jsou k dispozici data o vzdělanostní struktuře obyvatel jednotlivých entit starších 15 let (v roce 1970 starších 10 let), přičemž byly vytvořeny čtyři kategorie: vyšší, střední a základní vzdělání a pro lepší srovnání a explanaci se navíc vyšší a střední vzdělání posuzuje dohromady.

U posledních dvou skupin dat nastal problém s absencí detailnější (etnické) struktury, protože údaje byly v censech zjišťovány za jednotlivé národnosti jen na úrovni svazových republik, nebo celkově za jednotlivé entity bez rozlišení národností. U vzdělanostní struktury pak není možné ve statistické analýze zohlednit vývojovou tendenci, a to vzhledem k odlišným věkovým kategoriím u používaných censů. V roce 1970 se údaje přepočítávaly na populaci starší 10 let, kdežto v roce 1989 starší 15 let. Proto se údaje za oba roky přepočítaly dle úrovně vzdělanosti populace celého Sovětského svazu, a jsou tak vyjádřeny jako procento vůči průměru (průměr = 100 %). V případě hodnocení zaměstnanecké struktury je zase nutno brát v ohled specifika sovětské ekonomické statistiky, která není zcela srovnatelná s mezinárodními standardy, což však pro tuto analýzu a následnou regionální komparaci nebude limitující.

6.2.4 Historické faktory

Tento soubor se pokouší kvantifikovat historické souvislosti etnických traumat a pochopitelně v tomto případě nevychází z výsledku censů. Za prvé jsou v potaz brány etnické konflikty, které se odehrály během neklidného období po kolapsu carského režimu mezi roky 1917 - 1922 (nepočítají se konflikty s vnějším nepřítelem, například Tureckem, ani občanská válka) a dále etnické deportace během druhé světové války²⁸. Údaje v databázi pak odpovídají počtu etnických traumat (konfliktů), které se staly v jednotlivých entitách. Je pochopitelně sporné, zda do klasifikace nezařadit další konfliktní události, například arménskou genocidu (ačkoliv ovlivnila další vývoj na Jižním Kavkaze, došlo k ní mimo tento region), či samotnou občanskou válku, která však zasáhla celý Kavkaz a statisticky se tedy difference neprojeví.

Druhý typ etnického traumatu vychází ze ztráty politické suverenity, případně degradace autonomního postavení, či ztráty části území administrativním rozhodnutím. Příkladem jsou tři jihokavkazské republiky Gruzie, Arménie a Ázerbájdžán, mezi lety 1918-21 nezávislé, následně reintegrované do Sovětského svazu, dále Abchazsko, která měla do roku 1931 status svazové republiky, Náhorní Karabach, který ač převážně arménský, byl správně včleněn pod administrativu Ázerbájdžánu a nikoliv Arménie, Severní Osetie, kde se

²⁸Jedná se o konflikty: arménsko-gruzínský (1918), arménsko-ázerbájdžánský (1918-20), osetsko-gruzínský (1918-20), čečenské povstání (1940-44) a deportace Čečenů, Ingušů, Karačajců a Balkarů (1944).

v důsledku územních změn po stalinských deportacích ocitla početná ingušská menšina, a konečně Čečensko-Ingušsko, které existovalo do roku 1934 jako dvě entity.

6.3 Charakteristika závislé proměnné

Volba formy a obsahu závislé proměnné, která má charakterizovat intenzitu etnopolitické mobilizace v jednotlivých entitách, není zcela jednoduchá záležitost. Ačkoliv počátek organizovanosti a rozvoje většiny národních hnutí v kavkazském regionu se časově shoduje přibližně od poloviny 80. let, demografické i socioekonomické strukturální rozdíly i odlišné dědictví historických traumat způsobily značnou rozmanitost dalšího politického vývoje a jeho následků.

Předně je nutné analyzovat, jaké hlavní cíle si etnopolitická hnutí volila. V kapitole o teoretických přístupech bylo řečeno, že požadavky se vyvíjí v několika fázích, od kulturní, sociální a ekonomické autonomie až po iredentismus či úplnou suverenitu (Dostál 1998). Proto bude brán v potaz finální požadavek, který byl nejen deklarován, ale který byl následně také realizován (ať už úspěšně, či neúspěšně). Přitom je důležité, aby se s nacionalistickými ideami a programy identifikovaly také masy, protože ne vždy je společnost ochotna riskovat prosazování radikálního řešení národnostního problému, což je dosažení cíle za cenu ozbrojeného konfliktu. Jistou komplikaci v tomto postupu představuje „ABC paradox“ (viz kapitola 2.4.2.), neboť v rámci jednoho celku lze definovat několik antagonistických cílů jednotlivých národnostních skupin. V takovém případě jsou etnopolitické cíle za celou entitu posuzovány dle titulárních národů, tj. Gruzínů, Azerů a Čečenů, bez zřetele na autonomní celky (ty jsou ostatně posuzovány zvlášť) a ostatní skupiny.

Při pohledu na seznam kavkazských politických jednotek je lze dle hlavního cíle národnostních hnutí titulárních skupin rozřadit do tří skupin (viz kapitola 5.1). Úplná politická suverenita, tj. separace a odmítání jakékoliv nové formy federálního uspořádání, byla dlouhodobě požadována ve třech svazových jihokavkazských republikách a také v Čečensko-Ingušsku (nutno však poznamenat, že pouze ze strany Čečenů).

Druhou skupinu představují jednotky, jejichž titulární národy požadovaly změnu svého postavení formou separace od stávající multietnické jednotky a vytvoření vlastní titulární autonomie (Kabardžané, Balkaři, Kumykové, Nogajci), nebo formou iredentismu (karabaští

Arméni, Jihoosetové), nebo rozšířením svého autonomního postavení formou federalizace v rámci původního celku (Abchazové).

Poslední skupinu reprezentují jednotky, jejichž titulární skupiny požadovaly ve stávající jednotce zejména posílení autonomie v podobě větších rozhodovacích pravomocí v oblasti ekonomiky, sociálních záležitostí, kultury, ekologie, apod., se snahou o zachování teritoriální integrity (Adygsko, Adžarsko a Nachičevansko²⁹, Severní Osetie).

Samotný cíl etnopolitických hnutí však pro potřebu definice závislé proměnné nestačí, protože intenzita etnopolitické mobilizace se pozná až podle prostředků a metod vedoucích k dosažení cíle. V tomto případě byly zjednodušeně zvoleny dvě kategorie: etnický konflikt a mírová akomodace, tj. jestli národ v dané jednotce byl, či nebyl pro splnění politických cílů ochoten vše riskovat v ozbrojeném konfliktu. Opět zde vyvstává problém „ABC paradoxu“; je například nepřesné hodnotit gruzínské konflikty v autonomních regionech pouze jako výsledek etnopolitické mobilizace Gruzínů vůči tamním nacionalismům (tzn. politika zachování územní integrity), neboť v majoritní společnosti zároveň sílily protiruské nálady a politická elita (ať již komunistická či neoficiální disent) i veřejnost se nacionalizovala motivována touhou po nezávislosti na ruském impériu (Suny 1994). Ačkoliv se ozbrojené střety odehrály převážně na území Abchazsko a Jižní Osetie (které jsou jako autonomní entity posuzovány zvlášť), je Gruzie přirozeně zařazena do „konfliktní“ kategorie, protože politická mobilizace titulárního národa vyústila do konfliktu (to potvrzuje také současnost, neboť gruzínští politici ani veřejnost nejsou ani po téměř dvaceti letech nakloněni možnosti trvalé ztráty autonomních území).

Analogická situace nastala v případě arménsko-azerského sporu o Náhorní Karabach. Ázerbájdžánská společnost se zpočátku nijak výrazně neprofilovala rusofóbně, aspirace na úplnou nezávislost byly nižší než u sousedních republik a etnopolitický nacionalismus zde měl hlavně protiarménský charakter. Nicméně s prohlubující se karabašskou krizí a neschopností Gorbačovovy vlády vyřešit nastalé problémy se také tady začaly projevovat protiruské (protisovětské) nálady a nacionalizované elity přijaly proklamaci nezávislosti na Rusku ve stávajících hranicích (včetně Karabachu) jako hlavní cíl (de Waal 2003). I když se konflikt teritoriálně týkal pouze Ázerbájdžánu (kromě samotné enklávy zasáhl také přilehlé ázerbájdžánské okresy) a oficiálně proti sobě bojovali pouze ázerbájdžánské a arménsko-

²⁹ Nachičevansko sice původně deklarovalo nezávislost na SSSR, ale jednalo se spíše o symbolický akt. Později v čele s Hejdarem Alievem zůstalo Nachičevansko loajální enklávou Ázerbájdžánu.

karabašské síly, je správné považovat za účastníka konfliktu také vlastní Arménii. Prakticky celá arménská společnost byla již od poloviny 80. let etnopoliticky mobilizována tématem Náhorního Karabachu, většina masových protestů byla motivována požadavkem přičlenění této enklávy k Arménii a v zásadě ani neexistovaly alternativní politické proudy, které by tento problém opomíjely (de Waal 2003). Z tohoto důvodu a z důvodu neoficiálního, byť doloženého (fyzického) zapojení arménské společnosti (včetně ozbrojených složek) do karabašské války, je Arménie řazena do kategorie konfliktů.

Celkově byly vytvořeny čtyři kategorie charakterizující intenzitu etnopolitické mobilizace na základě výslednice dvou faktorů: hlavního cíle národnostních hnutí a mírového, či konfliktního způsobu naplnění daných cílů.

Tabulka 6.2.4 Klasifikace entit dle intenzity etnopolitické mobilizace

Politická jednotka	Cíl mobilizace	Etnický konflikt	Kategorie
Arménie	nezávislost	Ano	4
Ázerbájdžán	nezávislost	Ano	4
Nachičevansko	posílení autonomie	Ne	1
Náhorní Karabach	rozšíření autonomie se změnou hranic	Ano	3
Gruzie	nezávislost	Ano	4
Abchazsko	rozšíření autonomie se změnou hranic	Ano	3
Adžarsko	posílení autonomie	Ne	1
Jižní Osetie	rozšíření autonomie se změnou hranic	Ano	3
Adygsko	rozšíření autonomie	Ne	1
Karačajsko-Čerkesko	rozšíření autonomie se změnou hranic	Ne	2
Kabardsko-Balkarsko	rozšíření autonomie se změnou hranic	Ne	2
Severní Osetie	posílení autonomie, udržení integrity	Ano	3
Čečensko-Ingušsko	nezávislost	Ano	4
Dagestán	rozšíření autonomie se změnou hranic	Ne	2

Zdroj: Cornell 2001, Beissinger 2002, Baar 2005

(1) První kategorie obsahuje jednotky, u nichž politická hnutí měla za hlavní cíl posílení autonomie v rámci stávajících hranic a při realizaci tohoto cíle nedocházelo k ozbrojeným střetům s centrální mocí ani ostatními etnickými skupinami. V těchto případech lze usuzovat, že národy nebyly dostatečně motivovány k vyšším cílům ani politické mobilizaci (chybí vyvinutější národní uvědomění, dostatečně silná politická elita nebo pocit ohrožení národní či regionální identity). Příkladem v kavkazském regionu jsou Adžarsko, Nachičevansko a Adygsko.

(2) Druhou kategorií představují entity, jejichž titulární národy žádaly o povýšení autonomního statusu formou separatismu od stávajícího celku, nicméně k dosažení tohoto cíle nevedly riskantní konfrontační politiku. Důvody nedostatečné mobilizace mohly být podobné jako v první kategorii, kalkulovat lze i citlivějším vnímáním reality, kdy jednotlivé skupiny by případnou konfrontací mohly více ztratit než získat. Příkladem jsou vícetitulární entity Karačajsko-Čerkesko, Kabardinsko-Balkarsko a Dagestán, jejichž případný rozpad mohl znamenat mnohem více komplikací (politických i ekonomických) než při setrvání status quo (Cornell 2001).

(3) Třetí kategorií tvoří autonomní jednotky, jejichž jednotlivé národy usilovaly o vyšší autonomistické či iredentistické cíle a podstoupily riziko ozbrojeného konfliktu (Náhorní Karabach, Jižní Osetie, Abchazsko, Severní Osetie). V těchto případech byl dominantní šovinistický nacionalismus mezi dvěma národy soupeřícími o politický, ekonomický či kulturní vliv na vymezeném teritoriu.

(4) Čtvrtou kategorií charakterizuje „velký“ nacionalismus titulárních národů, které usilovaly jednak o úplnou politickou nezávislost na Rusku a jednak byly šovinisticky zaměřeny proti svým etnickým periferiím a menšinám. K dosažení prvního cíle nepotřebovaly ozbrojený konflikt, nicméně k němu se titulární národy mobilizovaly ve snaze o zachování teritoriální integrity vlastního celku (Gruzie, Ázerbájdžán), případně politikou aktivní podpory soukmenovců v diaspoře v jejich iredentistické snaze (Arménie). V případě Čečenska-Inguška došlo k opačnému vývoji, tj. Čečeni jako hlavní titulární národ vedli válku o úplnou nezávislost na Rusku, nicméně dovolili Ingušům teritoriální oddělení mírovými prostředky.

Je pochopitelné, že vzhledem ke strukturální složitosti kavkazské společnosti byl politický vývoj mnohem pestřejší než čtyři kategorizované příklady, nicméně uvedená klasifikace by měla být jako závislá proměnná dostačující pro účely statistické analýzy.

6.4 Vybrané výsledky statistické analýzy a jejich interpretace

Cílem statisticko-analytické části práce je zhodnocení vlivu demografických, socio-ekonomických a historických faktorů na intenzitu etnopolitické mobilizace v kavkazském regionu prostřednictvím kvantitativních metod. Pomocí párové korelační analýzy (Spearmanův korelační koeficient) je hledána kauzalita mezi jednotlivými vybranými socio-

ekonomickými a demografickými charakteristikami, které dále v regresní analýze slouží jako vysvětlující nezávislé proměnné (jejich diskuze viz níže). Na základě výsledků tohoto testu a jejich kvalitativního posouzení (pro vybrané proměnné je výsledek znázorněn v korelačních grafech) bude možné naznačit některé logické souvislosti společenských jevů a jejich vývoje.

Následně bude prostřednictvím lineární regresní analýzy (metoda stepwise) analyzován vliv spolupůsobení více faktorů na intenzitu etnopolitické mobilizace, což by mělo potvrdit explanační význam jednotlivých faktorů (proměnných) i jejich vzájemnou kauzalitu.

6.4.1 Korelační analýza vztahů závislé a nezávislých proměnných

Již v úvodní hypotéze bylo naznačeno, že nelze očekávat početné signifikantní vazby mezi závislou proměnnou (intenzita etnopolitické mobilizace - IEPM) a jednotlivými vysvětlujícími faktory. Tento předpoklad se v podstatě potvrdil, když v párové korelaci koeficienty (Spearmanův) pouze v několika případech přesahují hodnotu 0,5 při hladině významnosti 0,01 (viz tabulka 6.4.1). Nejsilněji je etnopolitická mobilizace ovlivněna etnickými traumaty (jak faktorem nezávislosti – NEZ - 0,84, tak etnickými konflikty v minulosti – KONF - 0,71), což je v souladu s obecným přesvědčením i závěry historizujících analýz, které vysvětlují příčiny současného kavkazského nacionalismu a etnických konfliktů „zakonzervováním“ událostí po první světové válce či stalinskými deportacemi ve 40. letech. Již z prostého pohledu na údaje v databázi je zřejmé, že nejzásadnější požadavky na teritoriální či politickou změnu pocházely od národů, které v minulosti prošly obdobím suverenity či nějakou negativní etnopolitickou zkušeností.

Tabulka 6.4.1. Nejsilnější korelace závislé a vybraných nezávislých proměnných

		POLZ	KONF	MU70	MUTN	DN70	ZRUS	ETFR
IEPM	Correl.Coeff.	0,84	0,71	0,58	0,51	0,47	-0,44	0,17
	Sig. (2-tailed)	0,00	0,00	0,03	0,06	0,09	0,12	0,57
	N	14	14	14	14	14	14	14

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

Historická traumata se stala součástí národní identity, ale teprve až v prostředí společenské liberalizace za Gorbačovovy vlády (tedy u třetí až čtvrté generace pamětníků zmíněných událostí) byla umožněna jejich veřejná diskuze a reflexe. Možná právě tento časový odstup a vzpomínky na „zlatý věk“ nezávislosti či staré křivdy a pocit nové generace

splatit dluh předkům spustil ohromnou vlnu nacionalismu ve společnosti a její mobilizaci pro vyplnění národního zájmu.

Z dalších proměnných se dále dá akceptovat význam celkové míry urbanizace (MU70) a míry urbanizace titulárního etnika - MUTN (korelační koeficienty 0,58 a 0,51). Tyto faktory tak alespoň částečně potvrzují vliv modernizace na politickou mobilizaci v etnicky heterogenním prostředí. V urbánním prostředí dochází k intenzivnějším kontaktům a soutěžení mezi jednotlivými skupinami, přičemž vzhledem k regionálním specifikům je zřejmé, že politická mobilizace titulárních národů je ovlivněna nejen kontaktem s ruskou populací a její kulturou (tedy regionálně nejsilnější urbánní skupinou), ale i druhou etnickou (neruskou, případně titulární) skupinou.

V případě signifikance druhého nejpočetnějšího etnika či druhého titulárního národa (DN70) se očekávala vyšší váha (0,47), neboť právě neruské skupiny a jejich zájmy se staly hlavními vyzyvateli titulárnímu nacionalismu. I tak se ale částečně potvrdila hypotéza o vlivu etnické polarizace na etnopolitickou mobilizaci. Naopak samotná etnická fragmentace (ETFR) nemá na etnopolitickou mobilizaci žádný vliv (0,17). Slabší korelace je dána rozložením variability nezávislé proměnné (například nízké hodnoty v Arménii či Ázerbájdžánu versus vysoké v Abchazsko) a pochopitelně různými etnickými vztahy v jednotlivých entitách. Ty mohou být ovlivněny například různou historickou zkušeností způsobující, že v mnoha případech (zejména na Severním Kavkaze, ale také například ve vlastní Gruzii) napětí mezi dvěma autochtonními národy (zatím) nepřerostlo v otevřený konflikt (Tesař 2007).

Etnické napětí může efektivně tlumit též třetí strana, například Rusové, což je náznakem potvrzeno faktorem změny míry rusifikace (ZRUS) v intercensálním období (-0,44). Nicméně samotná přítomnost Rusů (-0,30) či míra rusifikace (-0,18) etnopolitickou mobilizaci významně neovlivňují. Je to pravděpodobně dáno ambivalentním a regionálně nejednotným vztahem Kavkazanů k Rusům a sovětské (ruské) politice. Na jedné straně je jejich přítomnost považována za zdroj politické stability a ekonomické prosperity (Abchazsko, Arménie, Dagestán), na straně druhé jsou vnímáni jako nezvaní kolonizátoři (Gruzie, Čečensko), v mnoha případech je vztah položen někde mezi tyto extrémy.

Zajímavé je, že se v párové korelaci se závislou proměnnou výrazněji neprosadily změny ve struktuře společnosti (jak etnicko-kulturní, tak socioekonomické) v období mezi censy 1970 a 1989. Nejvýznamnějším vývojovým faktorem byla zmíněná změna míry rusifikace (-0,44), která tak pouze naznačuje význam rozšíření ruštiny a ruské kultury

v kavkazském prostředí pro akomodaci etnického napětí. Ostatní faktory charakterizující vývojové tendence jsou nesignifikantní. Rozhodně to není způsobeno absencí vývoje, neboť společenských změn za zkoumané období je statisticky podchycen dostatek. Problém zřejmě bude ve složitosti kavkazské společnosti, její etnické i socioekonomické heterogenitě, kdy jeden proces (například úbytek Rusů) mohl mít různé konsekvence na dvou místech. O tom více v regionální analýze.

6.4.2 Analýza vztahů mezi nezávislými proměnnými

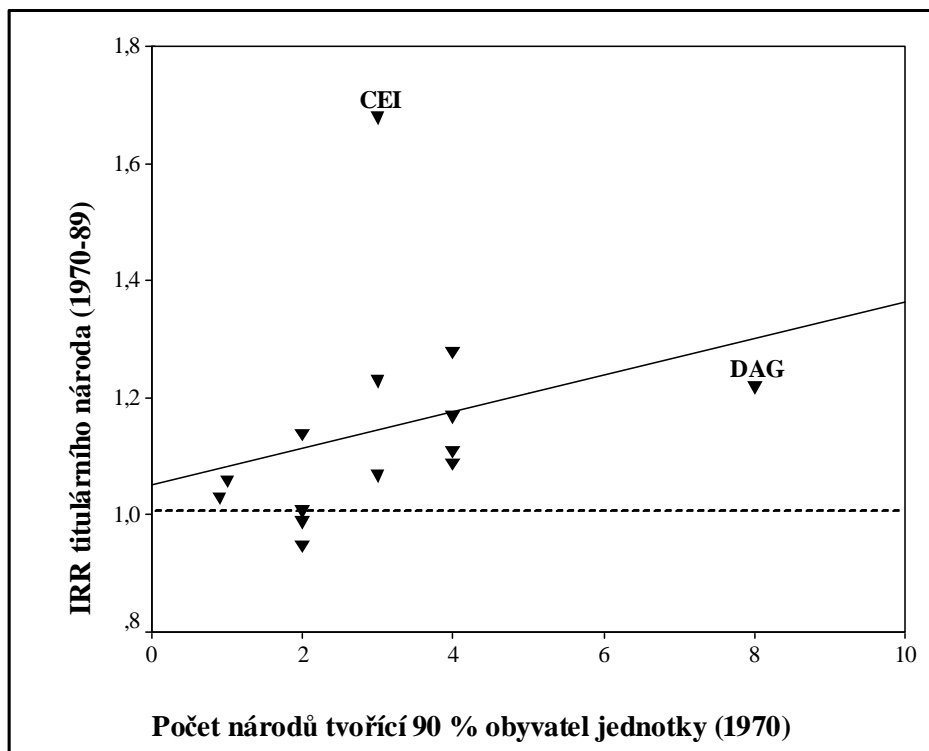
Z výsledků párové korelace vybraných charakteristik (dále používaných jako nezávislé vysvětlující proměnné) lze statisticky verifikovat řadu souvislostí mezi demografickými a sociálními jevy. Předně je možné posoudit mezietnické vztahy prostřednictvím vývoje etnické struktury s důrazem na sledování významu ruského elementu. Dále je ověřován vztah mezi urbanizačním procesem a etnickou strukturou, zejména pak očekávaná korelace ruské menšiny a míry urbanizace, a dále vliv přítomnosti Rusů na urbanizaci ostatních národů.

Párové korelace se prováděly stejně jako v případě analýzy závislé proměnné prostřednictvím Spearmanova koeficientu při hladině významnosti 0,01 či 0,05.

6.4.2.1 Vztah mezi etnickou fragmentací, titulárním národem a ostatními skupinami

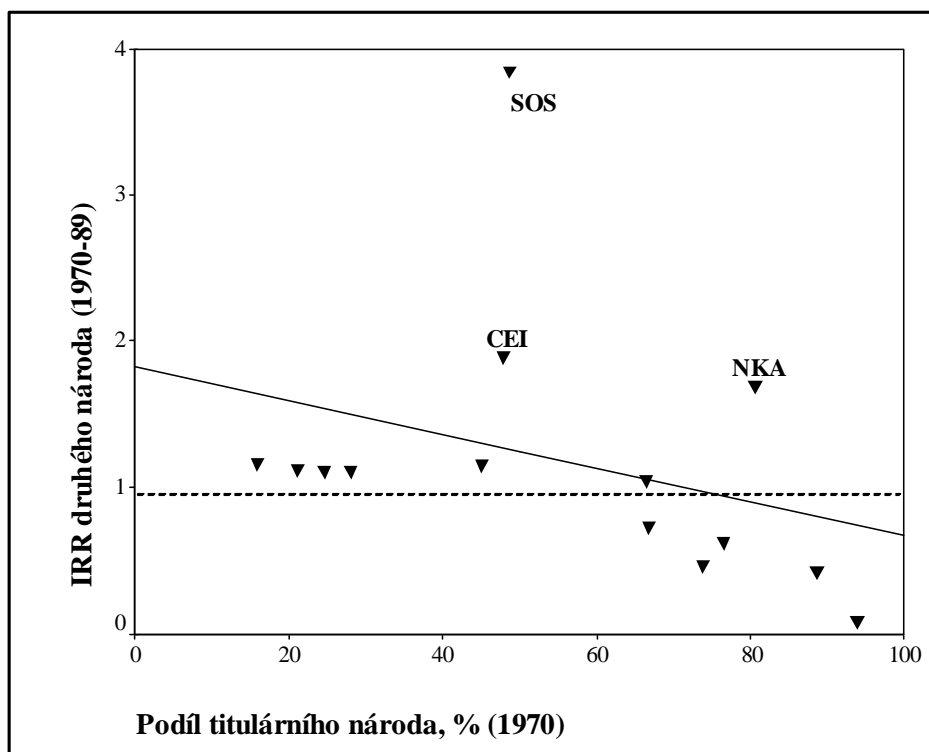
Z logiky věci je zřejmé, že čím více je v entitě zastoupen titulární národ (TN), tím je etnická fragmentace nižší (korelační koeficient -0,66), a čím vyšší podíl druhého národa (DN) či Rusů (RU), tím se etnická fragmentace zvyšuje (0,50, resp. 0,51). Z hlediska vývoje etnické struktury měla etnická fragmentace pozitivní vliv na relativní růst titulárního národa (RITN) (0,64). Bude to patrně důsledek politicko-ekonomického i psychologického vlivu samotné existence titulární jednotky, která přirozeně koncentruje „domácí“ národ. Ten je pak zvýhodňován v rámci etnické soutěže (místa ve školách, pracovní uplatnění), čímž se dále zvyšuje efekt dostředivého migračního pohybu. Dále může být konkurenčním prostředím více stimulován k vyšší reprodukci, neboť ostatní národy jsou vnímány jako ohrožení jeho výsadního postavení v entitě (Lake a Rothchild, 1998). Tento jev dále nepřímo podporuje také zjištěná negativní korelace mezi podílem titulární skupiny (TN70) a indexem změny druhého etnika (RIDN) (-0,57), tedy čím silnější bylo postavení hlavního etnika, tím více sláblo postavení konkurenční skupiny v letech mezi censy (nebo také opačně). Zajímavé je, že tento vztah neplatil mezi titulárním národem a Rusy (jen -0,34), jejichž postavení ve společnosti

Obrázek 6.4.2.1 Párová korelace etnické fragmentace a vývoje titulárního národa

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

Obrázek 6.4.2.1-1 Párová korelace podílu titulárního a vývoje druhého národa

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

bylo zřejmě více ovlivněno politicky, protože bylo podporováno centrálně řízenými migracemi.

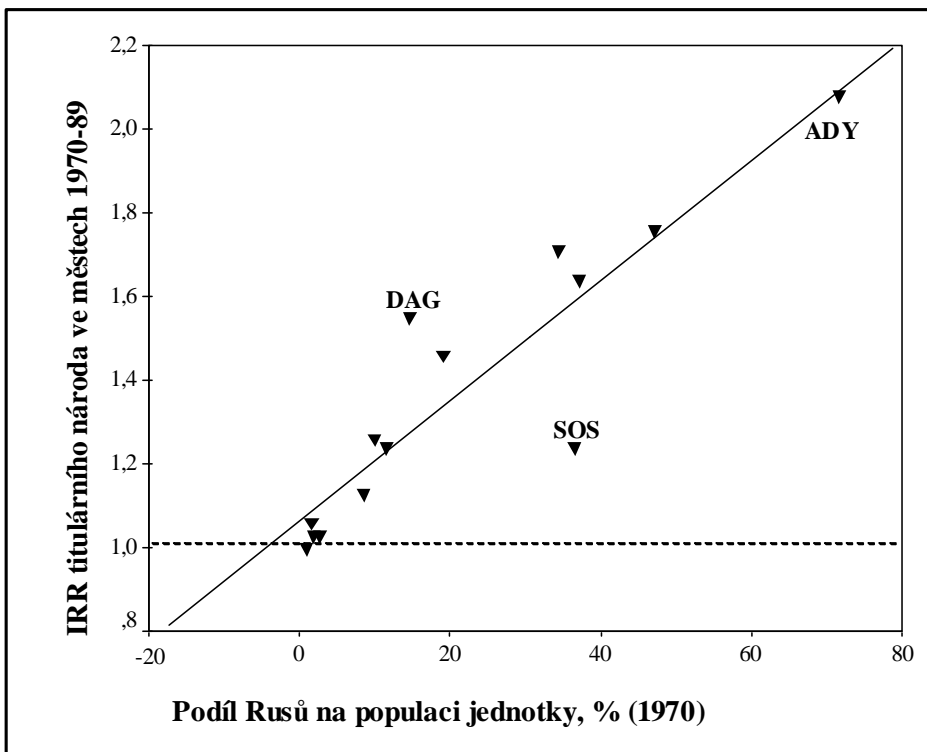
Nicméně podíl Rusů na etnické struktuře se v druhé polovině 20. století postupně snižoval (od 70. letech i absolutně), dle korelační analýzy nejvíce v závislosti na relativní změně velikosti titulární skupiny (-0,55). To může být dáno proměnou specifické role a postavení Rusů v kavkazské společnosti, kde se stali díky řízené imigraci všudypřítomnou složkou populace již od dob počátku kolonizace regionu a především pak v souvislosti s masivní industrializací a sovětizací ekonomiky. V posledních dekádách (a zejména v druhé polovině 80.let) si však privilegované společenské postavení nárokoval titulární národ, který se ve své domovské jednotce snažil o vyšší kontrolu politické a ekonomické moci, čemuž přirozeně pomáhal příznivý demografický vývoj a později také celosvazové politicko-ekonomické reformy vedoucí ke korenizaci (dosazování vedoucích kádrů, kvóty ve školách, apod.). Postavení a vliv Rusů jako ekonomicky modernizačního a politicky tmelícího prvku sovětské společnosti se tak na Kavkaze (a nejen tam) postupně erodovaly, což vyvolávalo (a zpětně dále podporovalo) jejich emigraci do etnicky ruských regionů (Kaiser 1994, Litera at al, 1997).

6.4.2.2 Vztah mezi mírou urbanizace, podílem Rusů a ostatních skupin

Nejvíce urbanizovanou skupinou v celém kavkazském regionu představují Rusové, jejichž imigrace a přítomnost se staly katalyzátorem procesu urbanizace a potažmo modernizace celé kavkazské společnosti. To například dokládá signifikantní pozitivní korelace mezi změnou jejich počtu (RIRU) a změnou míry urbanizace jednotek (ZMU) (0,6). Podíl Rusů v rámci entity na počátku sledovaného období (RU70) také významně ovlivnil vývoj etnické struktury měst, a to jak růst podílu titulární skupiny ve městech (RITNU) (0,91), tak podílu druhého nejpočetnějšího národa (RIDNU) (0,63). Krom toho je statisticky doložen vysoce signifikantní vztah mezi relativním vývojem Rusů a vývojem míry urbanizovanosti titulární populace (ZMUTN) v intercensálním období (0,75).

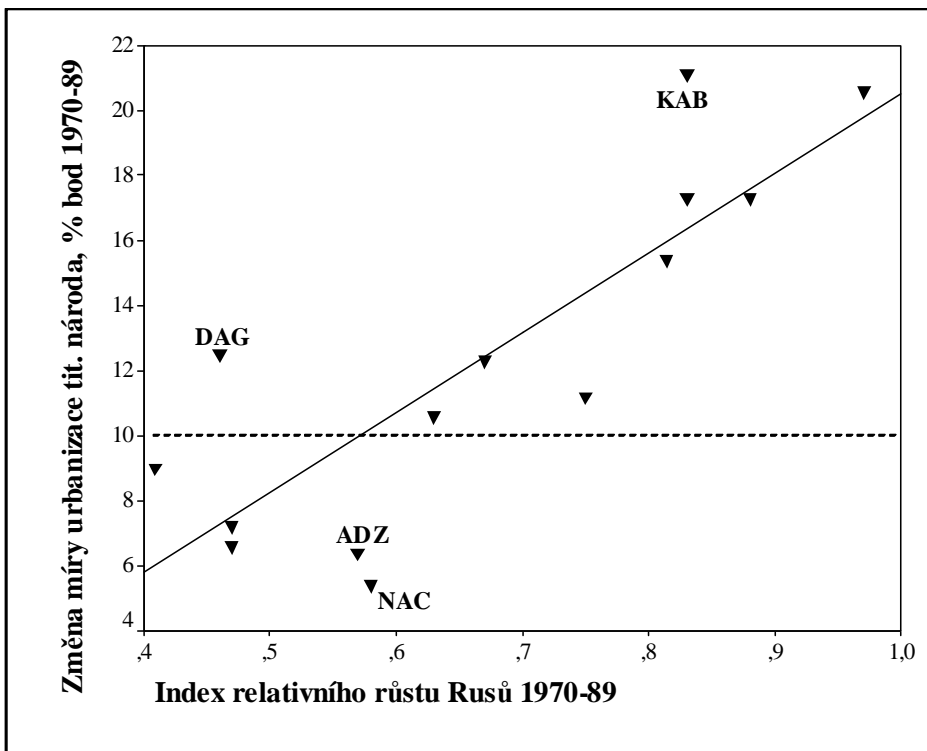
Takto jednoduše empiricky popsané vztahy mezi urbanizací, Rusy a ostatními komunitami je pochopitelně nutné vidět v širších souvislostech. Až na výjimky (etnické – Arméni, geografické – Tbilisi, Baku) byla kavkazská společnost vždy tradičně rurální a města se začala více rozvíjet a modernizovat až v důsledku sovětské politiky a zvláště pak centrálně řízené ekonomiky (Pipes 1997). Řízený urbanizační proces motivovaný jak z ekonomických (industrializace), tak také politicko-ideologických (proletarizace) důvodů v první fázi souvisel

Obrázek 6.4.2.2-1 Párová korelace podílu Rusů a vývoje titulárního národa ve městech

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

Obrázek 6.4.2.2-2 Párová korelace vývoje podílu Rusů a urbanizace titulárního národa

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

především s masivní imigrací ruské populace jakožto modernizačního činitele. Teprve v důsledku celkového ekonomického rozvoje začala intenzivnější urbanizace autochtonních národů, které početně doplňovaly a časem i nahrazovaly ruské dělníky i úředníky (Kaiser 1994). To bylo částečně v souladu s oficiální politikou, zároveň se ale vlivem intenzivních meziethnických kontaktů, a tím i etnické soutěže o ekonomické zdroje a moc, začínal více projevovat lokální (rodový) patriotismus či nepotismus titulárních národů. To dále stimulovalo migraci místních do měst a naopak začal postupný proces emigrace alochtonních skupin (Hajda a Beissinger 1990, Goldenberg 1994). Aspekt soutěživosti se projevoval také v demografickém vývoji. Když v důsledku urbanizace a obecně vyšší porodnosti začaly mít ve městech převahu titulární národy, působil demografický tlak na vyšší emigraci Rusů. Jinak proces etnické titularizace měst (urbanizace titulární skupiny) stále pokračuje, ještě konce 80. let nebylo nic neobvyklého, že titulární skupiny tvořily v městech menšinu (zejména na Severním Kavkaze).

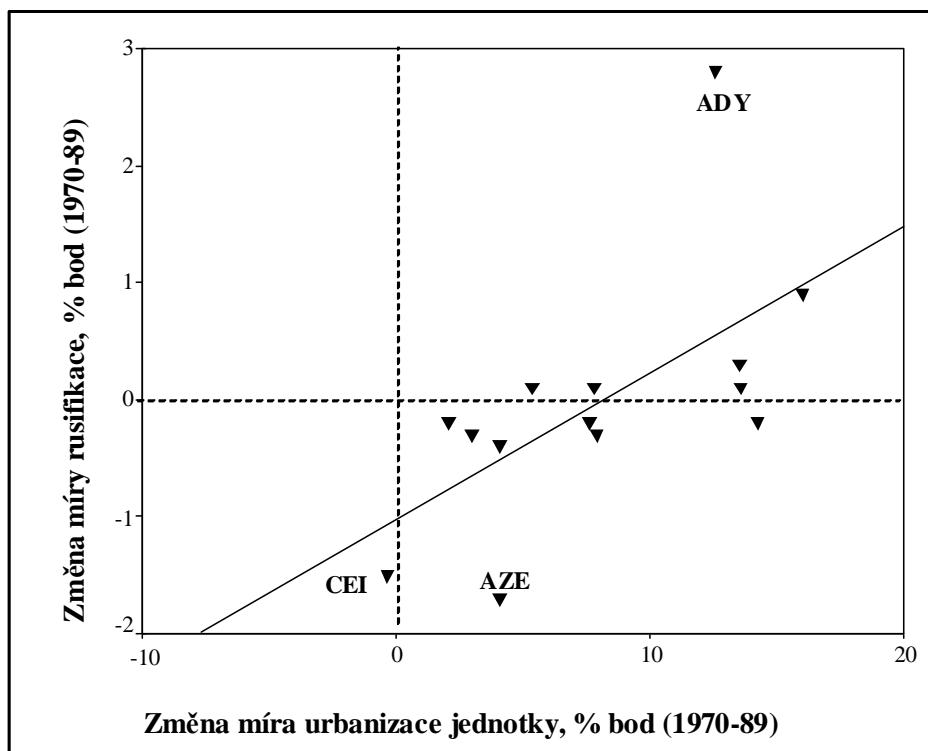
I přes výše popsané hodnocení je nutné konstatovat, že korelace mezi podílem Rusů ve společnosti a celkovou mírou urbanizace entit je ve skutečnosti zanedbatelná (0,11). Nejvýznamněji tak celkovou míru urbanizace ovlivňuje míra urbanizace titulárního národa (0,79), což je pochopitelně dáno statistickou dominancí titulárních skupin ve většině entit.

6.4.2.3 Vztah mezi mírou rusifikace, podílem Rusů a ostatními skupinami

Již v předešlých výzkumech (Dostál, Knippenberg 1979, Dostál 1993) doložená pozitivní korelace mezi podílem obyvatelstva ruské národnosti (RU) a mírou rusifikace (RUS - tj. přijetí ruštiny jako rodného jazyka) se potvrdila i v tomto měření. Čím více je přítomno Rusů v jednotce, tím vyšší úroveň asimilace s ruskou kulturou (0,80) a naopak, čím silněji je zastoupen titulární národ (zejména ve městech), tím je míra rusifikace slabší (-0,73). Platí to také ve vývoji, čím více rostlo zastoupení titulárního národa, tím se více snižovala míra rusifikace (ZRUS) (-0,58).

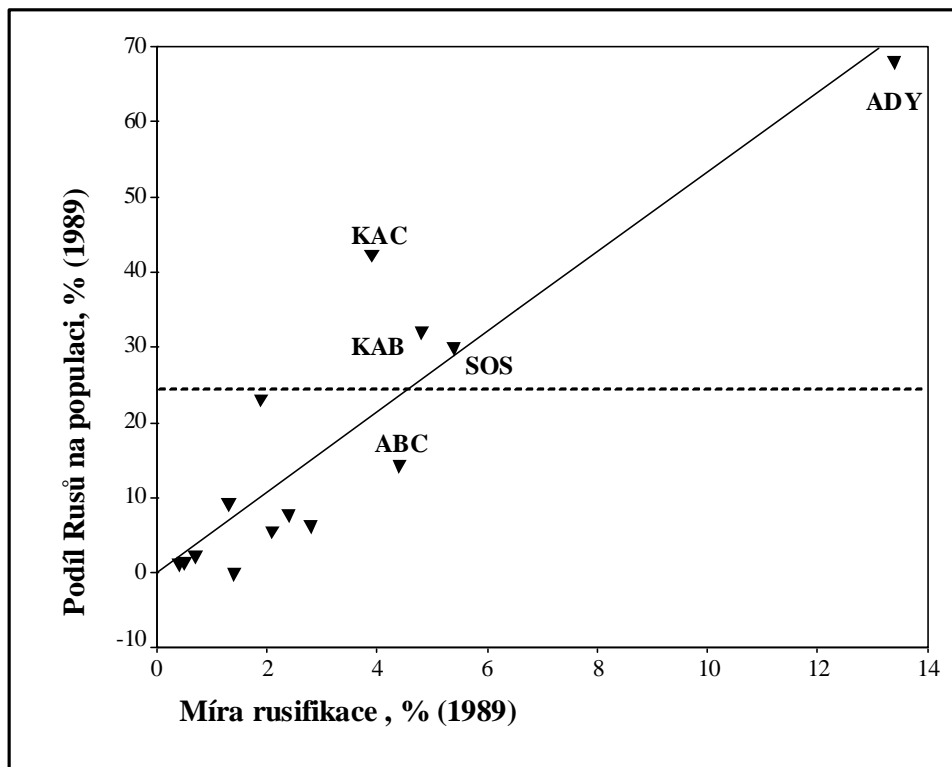
Rusifikace byla dále pozitivně ovlivněna mírou urbanizace. Čím více stoupal podíl obyvatel ve městech, tím více se zvyšovala míra rusifikace (0,76). I přes deklarovanou podporu kulturnímu vývoji jednotlivých sovětských národů včetně jejich jazyků (v některých případech teprve ve 30. letech vznikala psaná podoba jazyka), byla ruština od počátku sovětské politiky protěžovaná, což bylo dáno jejím postavením jako jazyka dorozumívacího, tedy lingua franca. V tomto aspektu je ale nutné podotknout, že ideologický i ekonomický význam ruštiny a ruské kultury byl mnohem širší. Předně ruština byla jazykem nejen

Obrázek 6.4.2.3-1 Párová korelace změny urbanizace a změny rusifikace

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

Obrázek 6.4.2.3-2 Párová korelace míry rusifikace a podílu Rusů

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

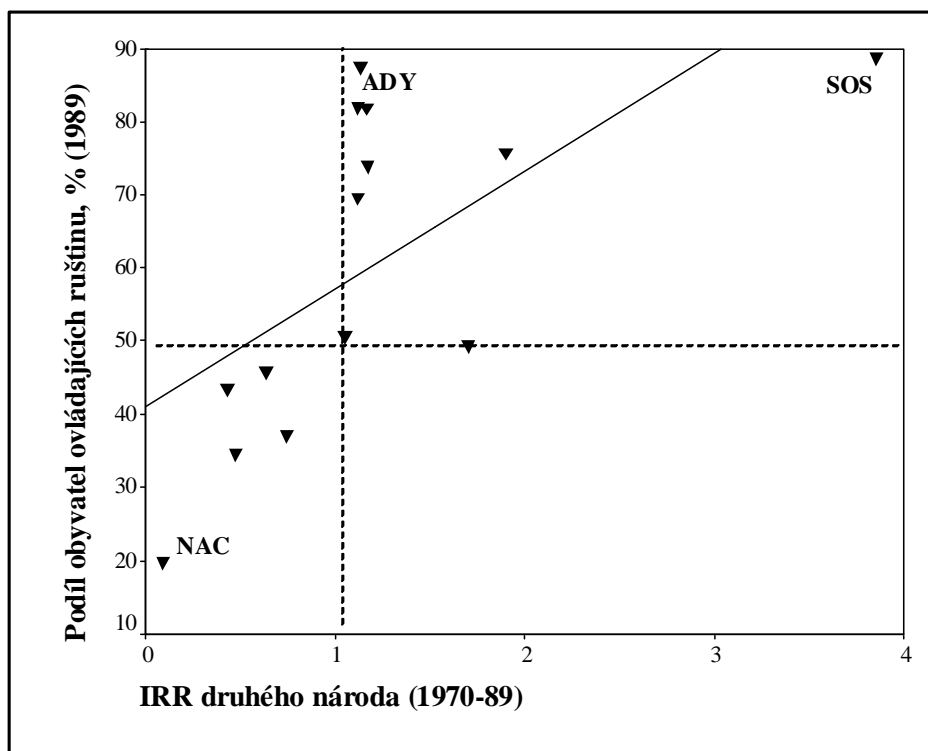
nejpočetnějšího národa říše, ale tento národ se považoval za kulturně vyspělejší než ostatní a svojí imperiální politikou v ruských periferiích věřil v jistý mesianismus (Tishkov 1996). Používání ruštiny a rusifikace se tak měly stát známkou kulturního pokroku a vyspělosti, hranicí mezi starou tradiční feudální a novou moderní sovětskou společností. Šířily se hlavně prostřednictvím vyššího vzdělání, které bylo s výjimkou Arménie a Gruzie celé v ruštině, povinné vojenské služby a také industrializace, kterou zajišťovali především ruští či rusky hovořící odborníci. Proto je rusifikace spojená hlavně s městským prostředím a ekonomickou a politickou dominancí Rusů, zejména v období první poloviny existence sovětského impéria (Kaiser 1996).

V pozdějších letech (například zde sledovaném mezicensálním období) se míra rusifikace snižovala v závislosti na rostoucí síle titulárního národa a jeho požadavcích na posílení kulturních práv a ochranu národních hodnot (studium v rodném jazyce, kvóty na vyšší vzdělání). Paradoxně to souvisí s postupující mírou urbanizace autochtonních skupin a jejich vzdělanosti (viz kapitola 4.4.2). Posilováním demografické síly a intenzivními mezikulturními kontakty ve městech roste národní uvědomění, což může vést k odmítnutí cizího kulturního vzorce a renesanci národních (nebo folklórních) hodnot (Gellner 1993, 2002).

6.4.2.4 Vztah mezi znalostí cizích jazyků a etnickou strukturou

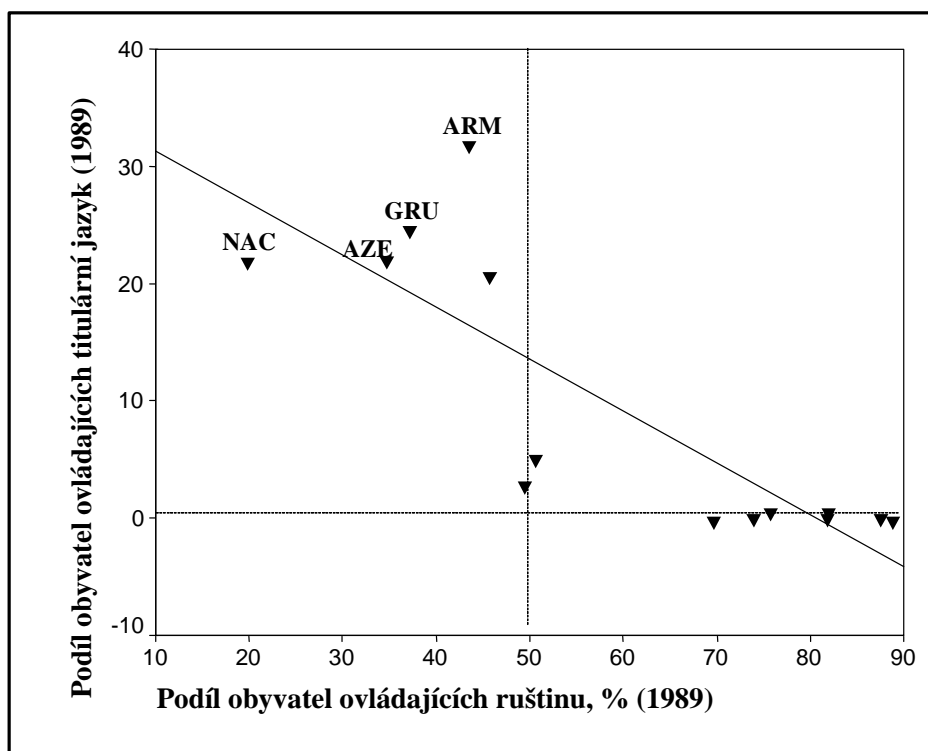
Kromě hodnocení míry rusifikace lze za významný indikátor etnických vztahů považovat rozšíření jazyků mimo rodilé mluvčí. Statisticky signifikantní se jeví zejména znalost a užívání ruštiny (JRU) (nikoliv jako rodného jazyka) mezi neruskými národy v etnicky heterogenním prostředí, tedy používání ruštiny jako lingua franca (okolnosti již byly zmíněny v předchozím odstavci). Pozitivní korelace se projevuje pochopitelně vůči podílu Rusů a především pak ve vztahu k druhému titulárnímu či nejpočetnějšímu národu, respektive jeho intercensální změně (0,79). Čím více tedy přibývalo netitulární populace, tím byla ruština více potřeba. Negativní korelaci naopak vykazuje znalost ruštiny k podílu hlavního titulárního národa, respektive jeho urbanizované části. To potvrzuje domněnku, že v národnostně smíšeném prostředí se jednotlivé autochtonní skupiny až na výjimky neučily jazyky vzájemně, ale dorozumívaly se prostřednictvím univerzální ruštiny. To bylo způsobeno jistě praktickými důvody, například jazyk druhého národa se narozdíl od ruštiny nevyučoval ve škole, rusky se dalo domluvit na úřadech, v zaměstnání i při soukromém kontaktu s neruskými mluvčími.

Obrázek 6.4.2.4-1 Párová korelace vývoje druhého národa a znalosti ruštiny

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

Obrázek 6.4.2.4-2 Párová korelace míry znalosti ruštiny a titulárního jazyka

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

Znalost titulárního jazyka (JTN) byla častější v jednotkách, kde více dominoval titulární národ více (hlavně ve městech, 0,75), naopak negativně na jeho užívání působila znalost ruštiny (-0,83). To by odpovídalo předchozí domněnce, že při intenzivnějších sociálních kontaktech různých skupin se používal jiný než autochtonní jazyk, v případě kavkazských měst to byla ruština.

K problematice znalosti a užívání autochtonních jazyků, respektive statistických údajů podchycujících situaci, existuje podezření, že ignorování jazyka (potažmo kultury) sousedního národa může být také záměrné. Roli hraje například vzájemná historická animozita, případně znalost cizího jazyka existuje, ale nebyla prezentována při sčítání. Příkladem je rozšíření arménštiny a azerštiny v Náhorním Karabachu, kde census vykazoval řádově mnohem nižší znalosti, než je tomu v sousední Arménii, nebo vlastním Ázerbájdžánu (Tishkov 1996, de Waal 2003). I přesto, že faktor znalosti jazyků nejeví silnější signifikanci k etnopolitické mobilizaci, je zřejmé, že schopnost vzájemně se dorozumět přímo bez pomoci třetího jazyka nemá pouze symbolický význam, ale skýtá také praktické výhody ekonomické i politické. Pomáhá navázání obchodních kontaktů, odbourává vzájemnou nedůvěru, snižuje riziko informačního selhání (Brown 1996). Při pokračující emigraci Rusů, snížení míry rusifikace a obecně znalosti ruštiny pochopitelně nastane v kavkazské multikulturní společnosti praktický problém při vzájemné komunikaci.

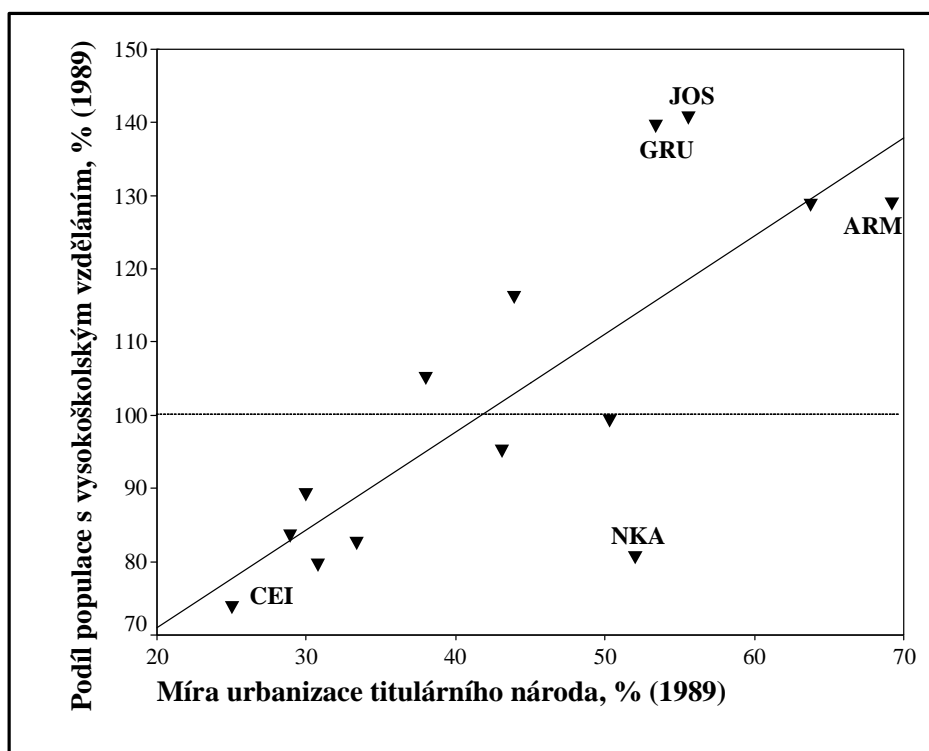
6.4.2.5 Vztah mezi etnickou příslušností a vzdělanostní strukturou

Navzdory očekávání, že přítomnost Rusů jako modernizačního činitele bude souviset s vyšší vzdělaností, se statisticky projevil pravý opak. Signifikantní pozitivní korelace vychází mezi podílem obyvatel se základním vzděláním (ZV) a podílem populace ruské národnosti (0,58) a poměrně silně koreluje také vztah mezi podílem Rusů a střední odbornou vzdělaností (SSV, tedy technicky zaměřené vzděláním, 0,60). Naopak negativní závislost nižší vzdělanost vykazuje ve vztahu k titulárnímu národu (-0,66). Dále, míra středoškolského obecného vzděláním (SOV) silně koreluje s podílem titulární populace (0,81) a negativně s podílem Rusů (-0,77) a míra vysokoškolského vzděláním (VV) s urbanizovanou titulární populací (0,78).

Z toho plyne poněkud překvapivý závěr, že Rusové navzdory vysoké míře urbanizace představovali na Kavkaze méně vzdělanou či odborně vyučenou populaci, a to zejména ve srovnání s urbanizovanou částí titulárních národů. Vysvětlením je systém kvót na střední a

vyšší vzdělání, které bylo primárně určeno právě autochtonním skupinám a především příslušníkům titulárních skupin. Tato národní elita pak nejenže nahrazovala ruskou inteligenci ve terciární či kvartérní sféře, ale stala se i základnou etnopolitické mobilizace v době společensko-ekonomických změn (Kaiser 1994).

Obrázek 6.4.2.5-1 Párová korelace míry urbanizace a podílu vysokoškoláků

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

6.5 Regresní analýzy závislé a vysvětlujících proměnných

V párové korelační analýze byly odhaleny některé korelace mezi nezávislými vysvětlujícími proměnnými a jejich vztah k závislé proměnné, tedy intenzitě etnopolitické mobilizace. Nicméně posuzování vzájemných korelací a vlivu jednotlivých faktorů na závislou proměnnou je nutno vnímat jako pouze vstupní či orientační analýzu. Jednak je nutné počítat s možností falešných korelací a jednak jsou kauzální vztahy spojené s etnopolitickou mobilizací společnosti potažmo etnickými konflikty mnohem více strukturované. Přesto mají výsledky korelačních analýz pro další postup nemalý význam, protože dopředu označují možné signifikantní proměnné a znalost jejich vzájemných vazeb usnadní jak výběr

proměnných do regresní rovnice, tak následnou interpretaci statistických výsledků do roviny společenských souvislostí.

Vzhledem k celkovému rozsahu souboru proměnných a požadavku zvolené metody regresní analýzy (mnohonásobná lineární s metodou enter) na vstup menšího počtu proměnných je učiněno několik pokusů (vybrány k posouzení jsou pouze statisticky relevantní). U každého je snahou dodržet určitou logiku výběru, tj. aby z každé kategorie proměnných byl zastoupen alespoň jeden prediktor, přičemž je brán ohled na to, aby proměnné spolu nekorelovaly. Cílem je pokusit se najít „ideální“ skupinu faktorů vysvětlujících intenzitu etnopolitické mobilizace a potvrdit předchozí výsledky z párové korelační analýzy, totiž význam jednotlivých vstupních faktorů. Ve výsledku jsou podstatné zejména (1) koeficienty determinace (R^2) a míra signifikance, které hodnotí vhodnost zvoleného modelu (výběru proměnných) pro explanaci závislé proměnné, tedy intenzitu etnopolitické mobilizace a (2) dále standardizované β koeficienty, jež posuzují explanační význam jednotlivých nezávislých proměnných použitých v daném modelu.

6.5.1 Regresní model 1

V prvním modelu figurují proměnné, které ve vstupní korelační analýze vykazovaly nejvyšší hodnoty korelačních koeficientů. Z historických faktorů je to počet konfliktů v minulosti a změny v politické organizaci (v korelaci nejvýznamnější proměnné), z etnicko-kulturních faktorů změna podílu Rusů na populaci mezi roky 1970-89³⁰ a podíl druhého etnika, ze socio-ekonomických faktorů míry urbanizace jednotky v roce 1970.

Ze statistických údajů vyplývá, že model jako celek má dostatečně silnou explanační hodnotu (koeficient determinace 90 %) i signifikanci. Z jednotlivých faktorů má nejvyšší váhu počet etnických konfliktů a traumat, čímž se de facto potvrdilo, že v kavkazské společnosti jsou historické (primordiální) reminiscence dominantním politickým tématem. Silnou vypovídací schopnost má faktor „podíl druhého národa v roce 1970“, jenž v podstatě označuje polarizaci prostředí mezi dvěma autochtonními národy. Čím silnější je zastoupení druhého národa, tím se ve společnosti odehrávají intenzivnější kontakty a tím také roste

³⁰ Změna míry rusifikace, která v párové korelaci dosahovala vyššího korelačního koeficientu, byla nahrazena změnou podílu Rusů, protože míra rusifikace i její změna byly ve většině kavkazských jednotek velmi nízké. Změna podílu Rusů, která se změnou míry rusifikace úzce koreluje, má více variabilní regionální rozložení a je lépe interpretovatelná.

pravděpodobnost konfliktu. Význam historických faktorů podtrhuje proměnná zachycující změny hranic či statusu v minulosti, což zdůrazňuje teritoriální aspekt nacionalismu.

Tabulka 6.5.1 Vybrané výsledky regresní analýzy 1

Model Summary									
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change
1	,955 ^a	,912	,856	,44	,912	16,497	5	8	,000

a. Predictors: (Constant), RIRU, DN70, MU70, KONF, POLZ

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	,531	,821		,648	,535
	DN70	4,234E-02	,014	,397	3,057	,016
	MU70	2,591E-02	,016	,236	1,637	,140
	KONF	,854	,213	,542	4,004	,004
	POLZ	,647	,402	,292	1,610	,146
	RIRU	-,957	,748	-,150	-1,280	,236

a. Dependent Variable: IEPM

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

Slabší pozici v rámci této skupiny prediktorů vykazuje „modernizační“ faktor míry urbanizace, přesto však potvrzuje, že etnopolitická mobilizace pro svůj průběh vyžadovala urbánní prostředí. Změna podílu Rusů má dokumentovat vliv přítomnosti (respektive její proměny) této skupiny na rozvoj nacionalismu. Cílem centrální sovětizační politiky bylo prostřednictvím řízené migrace kontrolovat nacionální vášně, samotná existence ruské komunity mohla na jedné straně pomoci tlumit animozitu znesvářených autochtonních národů, na straně druhé mohla být příčinou protiruského nacionalismu. Nicméně v tomto modelu faktor přítomnosti Rusů vykazuje nižší explanační koeficient.

6.5.2 Regresní model 2

Z prvního modelu je jasné, že historické prediktory mají nejsilnější explanační hodnotu a je z nich třeba vycházet. Otázkou je, jak se změny hodnoty regrese, nahradí-li se statické proměnné (charakterizující stav společnosti na počátku sledovaného období) vývojovými.

Do druhého modelu jsou tedy vedle historických faktorů zapojeny vývoj podílu druhého národa a změna urbanizace entity. Místo změny podílu Rusů je zvolen ukazatel jejich zastoupení na konci 80. let, s cílem posoudit, zda jejich počet mohl hrát roli při akomodaci národnostních sporů.

Tabulka 6.5.2 Vybrané výsledky regresní analýzy 2

Model Summary									
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change
1	,906 ^a	,820	,708	,62	,820	7,306	5	8	,007

a. Predictors: (Constant), RU89, KONF, ZMU, RIDN, POLZ

Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1,341	,490		2,738	,026
	KONF	,512	,288	,325	1,777	,113
	POLZ	1,527	,487	,688	3,136	,014
	RIDN	-1,28E-02	,229	-,010	-,056	,957
	ZMU	2,455E-02	,039	,111	,636	,543
	RU89	-6,72E-03	,011	-,115	-,632	,545

a. Dependent Variable: IEPM

Zdroj: Census 1970, 1989, vlastní výpočty

Tento model vykazuje nižší koeficient determinace i signifikance než předchozí, přesto má stále dostatečnou vypovídací schopnost. Nicméně při posouzení explanační hodnoty proměnných se ukazuje, že celý model je postaven pouze na síle historických faktorů, význam ostatních je zcela marginální.

Z toho vyplývají důležitá zjištění. Signifikantní je podíl druhého národa, ale nikoliv změna jeho podílu. To znamená, že v některých entitách jeho podíl rostl a tato skutečnost se následně mohla stát katalyzátorem politické mobilizace titulárního národa, v jiných naopak klesal, což mohlo vyvolat reakci samotné skupiny z obav před marginalizací a diskriminací.

V případě změny míry urbanizace je pochopitelné, že samotný proces destabilizuje společnost a může vyvolat i národnostní pnutí uvnitř měst. V případě Kavkazska, vzhledem k počátečním velmi nízkým hodnotám, došlo během 70. a 80. let k extenzivnímu růstu měst napříč celým regionem, bez ohledu na národnostní aspekt. Ve městech se sice různé národnostní skupiny prolínaly a konkurovaly si, ale zároveň přetrvávaly i silné (rodové) vazby přistěhovalých na původní venkovské lokality³¹. Tím pádem je evidentní, že důležitější než samotná změna urbanizace byla pro politickou mobilizaci již existující a stabilní městská (střední) třída v dané entitě (a zvláště u titulárního národa). Hodnoty vypovídající o významu ruského elementu v národnostních problémech jsou u obou modelů podobně nízké, přesto je vhodné jim věnovat pozornost. Snižující se podíl Rusů ve všech kavkazských jednotkách může být (kromě přirozeného úbytku) důsledkem rostoucího nacionalismu, přičemž Rusové samotní nemuseli nutně být jeho příčinou. Negativní korelace indikátorů ruské přítomnosti (podíl, změna podílu, rusifikace, rusijanizace) hovoří spíše o akomodační roli, tj. tam, kde žilo více Rusů, případně tam, kde se podíly snižovaly pomaleji, byla intenzita etnopolitické mobilizace nižší.

6.6 Shrnutí

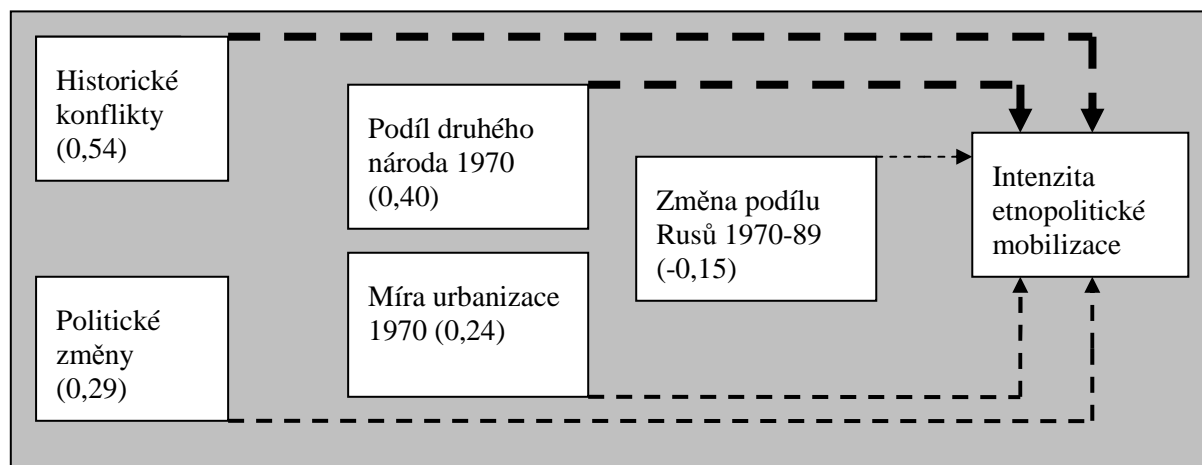
Cílem statistické analýzy bylo prostřednictvím vybraných metod zhodnotit vliv etnicko-kulturních, sociálně-ekonomických a historických faktorů na etnopolitickou mobilizaci kavkazské společnosti. Neméně důležitým výsledkem bylo odhalení a posouzení vzájemné korelace nezávislých proměnných, která by pomohla dokumentovat některé společenské jevy.

Metodou párové korelační analýzy byly vybrány nejvíce signifikantní proměnné ve vztahu k závislé a ty byly následně testovány v mnohonásobné lineární regresi. Oněmi proměnnými se staly: etnické konflikty a traumatické události z minulosti, podíl druhého etnika v roce 1970, změny v politické organizaci prostoru, míra urbanizace v roce 1970 a

³¹ Jako vhodný přírůstek může posloužit gruzínská urbanizace v 19. století, kde tradiční rodové vazby dlouho překrývaly proces národnostní konsolidace a etnopolitické mobilizace (Suny 1994).

změna podílu Rusů v intercensálním období. Soubor těchto pěti faktorů dostatečně vysvětluje podíl rozptylu závislé proměnné a je k ní také dostatečně signifikantní.

Obrázek 6.4.2.5 Schéma nejvýznamnějších faktorů etnopolitické mobilizace

Zdroj: vlastní

(1) V rámci tohoto souboru má nejsilnější vypovídací hodnotu faktor etnických konfliktů a traumatických událostí z minulosti, což potvrzuje domněnku řady odborníků a též vstupní hypotézu tohoto výzkumu, že etnopolitická mobilizace kavkazských národů v 80. letech byla založena na historických resentimentech několik desetiletí potlačovaných sovětskou represivní politikou, avšak stále hluboce zakořeněných v paměti národů. Jedná se jak o traumata pocházejících z etnických konfliktů z konce druhého desetiletí 20. století, tak o etnická traumata spojená s deportací celého národa během druhé světové války. Sílu vlivu historie v společensko-politických procesech kavkazských národů během Gorbačovovy reformy podtrhuje význam faktoru změn v politické organizaci prostoru po vzniku Sovětského svazu.

(2) Významný a často citovaný faktor etnických konfliktů je etnická polarizace, která je zde suplována podílem druhého nejpočetnějšího autochtonního etnika neruského původu. I když v párové korelaci se závislou proměnnou nedosahuje velké signifikance, v rámci souboru faktorů je jeho vypovídací hodnota silná. Bude to jistě nepřímou souviset i s historickými událostmi, neboť řada etnických traumat vznikla mezi dvěma autochtonními skupinami uvnitř jedné entity.

(3) Podíl druhého etnika, respektive jeho intercensální změna, má silnou pozitivní korelaci s používáním ruštiny jako dorozumívacího jazyka (naopak podíl titulárního etnika má silnou negativní korelaci). Tyto vztahy dokumentují význam přítomnosti Rusů a rozšíření ruského jazyka pro vzájemnou komunikaci kavkazských národů. Samotné používání ruštiny se sice statisticky nezdá být relevantní pro akomodaci konfliktů, nicméně úzce souvisí s mírou rusifikace (přijetí ruštiny jako rodného jazyka) a podílem Rusů.

(4) Právě faktor změny v zastoupení populace ruské národnosti v období mezi roky 1970 a 1989 se ukázal být relevantním členem souboru proměnných vysvětlujících etnopolitickou mobilizaci. Důležité také je, že za změnou míry rusifikace a podílem Rusů stojí jiná proměnná, a to změna počtu titulárního národa. Jinými slovy, růstem populace titulárních skupin se zmenšovala ruská populace a snižovala se míra rusifikace společnosti, tedy faktory do jisté míry ovlivňující etnopolitickou mobilizaci. Tím se nepřímo potvrdila jedna ze vstupních hypotéz o vlivu jazyka a akulturace na etnopolitickou mobilizaci.

(5) Z modernizačních či socioekonomických faktorů má nejsilnější vliv míra urbanizace entit na počátku zkoumaného období v roce 1970. Opět se potvrzuje jedna ze vstupních hypotéz, že v městském prostředí dochází k nacionalizaci společnosti snadněji. Největší vliv na míru urbanizace přitom má míra urbanizace titulárního etnika, z čehož vyplývá, že hlavně právě tato skupina stojí za etnonacionalizací společnosti. Díky znalosti korelačních vztahů lze konstatovat, že její charakteristikou je vyšší vzdělanost než u zbytku populace a v rámci měst zaměstnání v terciéru.

Výše popsané závěry pochopitelně nelze přeceňovat, přesto je na jejich základě možné popsat imaginární entitu, kde by snadněji mělo dojít k etnopolitické mobilizaci společnosti s následným vývojem do stádia ozbrojeného konfliktu.

(a) Daná entita v minulosti zažila politické změny v prostorové organizaci (změny hranic či statusu), které byly výsledkem centrálního, tedy vnuceného, rozhodnutí.

(b) Etnická struktura entity se v roce 1970 skládala z jednoho dominantního titulárního a jednoho menšinového autochtonního národa (s podílem na celkové populaci minimálně 10 %), jejichž vztah je zatížen historickým traumatem.

(c) Daná entita byla v roce 1970 urbanizovaná mírou kolem 50 %, což je nejvíce ovlivněno urbanizovanou složkou titulárního národa, jenž má v městském prostředí vysokou míru vzdělanosti.

(d) Etnické složení entity dále doplňuje ruská menšina, jejíž podíl a tím také vliv na etnické vztahy i celkovou modernizaci entity postupně slábnou.

V rámci zkoumaného regionu se tomuto modelu nejvíce přibližují Ázerbájdžán a Gruzie, ostatní se v jednotlivostech liší. Náhorní Karabach, Čečensko-Inguško a Abchazsko měly nižší míru urbanizace titulárního národa, v Jižní Osetii rostlo zastoupení Rusů, v Severní Osetii a Arménii byl nízký podíl druhého národa. Další regionální diference a specifika jsou analyzovány v následující kapitole.

7 Regionální analýza vybraných faktorů etnopolitické mobilizace

V předchozí kapitole byly vybrané historické, etnokulturní a socioekonomické charakteristiky kavkazských entit testovány ve statistických modelech, které pomohly odhalit jak jejich vzájemnou kauzalitu, tak především určité pravidelnosti společenských jevů determinující etnopolitickou mobilizaci. Přesto, že statistické výsledky již byly podrobeny elementárnímu kvalitativnímu výzkumu, zbývá zde nemalý interpretační prostor pro analýzu a explanaci kavkazských mikroregionálních specifik. Vzhledem k tomu, že historickými faktory se zabývaly předchozí kapitoly, je následující analýza zaměřena hlavně na geografickou distribuci a vývoj kulturních a socioekonomických charakteristik. Kromě hodnocení těchto specifik bude pozornost zaměřena též na hledání určitých dichotomních pravidelností v aspektu geografickém (Severní vs. Jižní Kavkaz), politickém (svazové republiky vs. autonomní republiky) a kulturním (muslimové vs. křesťané).

7.1 Regionální analýza národnostních a jazykových charakteristik

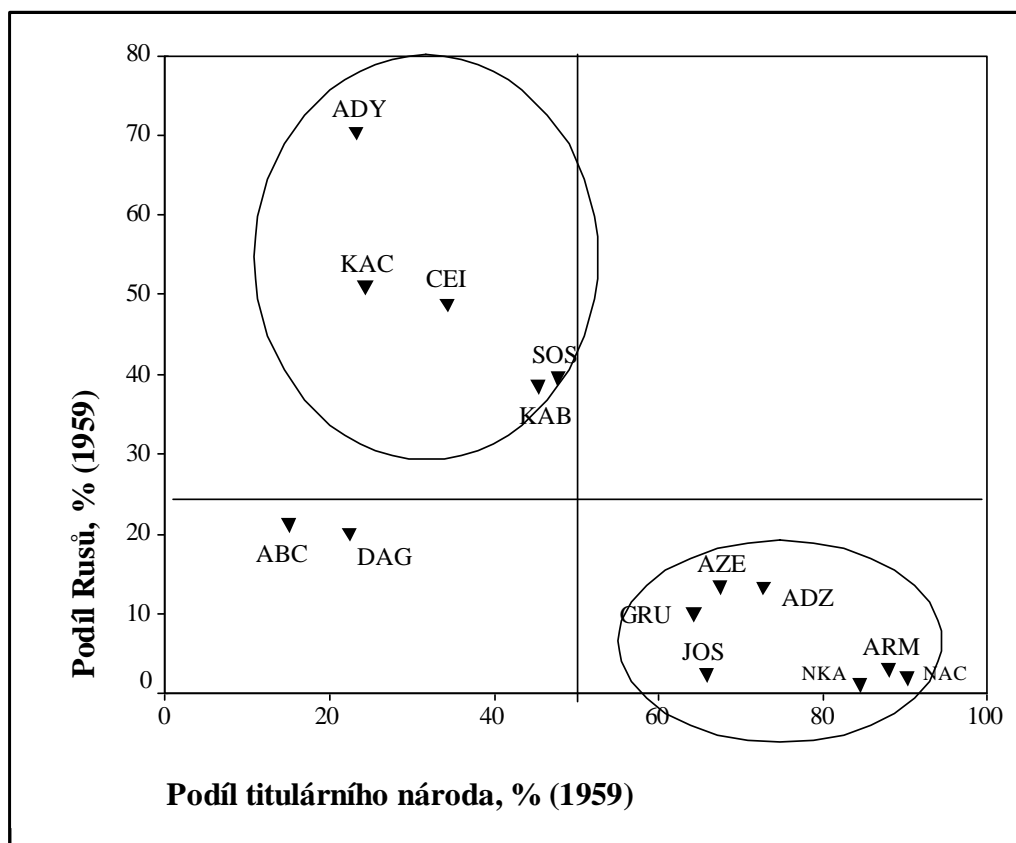
7.1.1 Etnická struktura kavkazského regionu v roce 1959³² a její specifika

Na podkladě výsledků prvního poválečného censu lze směrem k etnické struktuře kavkazského regionu konstatovat dvě obecná tvrzení. Míra etnické titulární homogenity kavkazských politických jednotek měla obrovskou variabilitu a ve všech případech byla přítomna větší či menší ruská diaspora.

Detailní pohled na údaje a národnostní mapu odhaluje, že rozložení zmíněných charakteristik je v podstatě vysvětlitelné na základě geografické expozice vůči Rusku (viz obr. 7.1.1). Zatímco jihokavkazské jednotky se vyznačovaly mírou homogenity mezi 65 – 90 % (výjimku představuje tradičně kosmopolitní Abchazsko) a zastoupením populace ruské národnosti pod 15 % (opět vyjma Abchazska), severní region byl charakterizován nízkým podílem titulárních skupin (pod 50 %) a naopak výraznou více jak třetinovou přítomností Rusů (kromě Dagestánu).

³² Pro názornější a hlubší vhléd do demografického vývoje kavkazských entit, je pro tuto část analýzy zvoleno období mezi roky 1959 a 1989, tedy prvního poválečného a posledního sovětského censu.

Obrázek 7.1.1 Titulární homogenita a podíl Rusů v entitách, 1959

Zdroj: census 1959, 1989

Tento etnický vzorec má historické kořeny a souvisí s předchozí ruskou a sovětskou kolonizací Kavkazu (viz kapitola 4). Ta proběhla snadněji v jižní části regionu, kdežto na Severním Kavkaze kladly místní národy dlouhodobý odpor, v jehož důsledku došlo ke genocidě řady skupin a vylidnění oblastí, následně osídlené ruským (kozáckým) obyvatelstvem. Následná sovětská politika pak sehrála svoji roli v několika ohledech. Při delimitaci administrativních celků byly jednotlivé národy hranicemi rozdělovány, nebo naopak spojovány s odlišnými skupinami, a k tradičně kavkazským (horským) územím byly připojeny také rovinaté stepní kraje osídlené zejména Rusy (Cornell 2001).

Dále, centrální komunistické orgány se dlouhodobě snažily o sovětizaci periferních neruských regionů společenskou modernizací. Tento proces v sobě zahrnoval kromě industrializace a urbanizace také řízené migrace převážně ruský hovořící slovanské populace, která se měla stát impulzem pro postupnou rusifikaci kulturně rozmanitých národů (Kaiser 1994). V neposlední řadě se do etnické struktury konce 50. let signifikantně promítly stalinské deportace, neboť značná část příslušníků vysídlených národů (především severokavkazských) v době sčítání stále pobývala v středoasijském vyhnanství.

Vysokou etnickou homogenitu (téměř 90%) vykazovaly v době censu 1959 pouze Arménie a Nachičevansko. V Arménii to lze vysvětlit vlivem dřívějších násilných i dobrovolných přesunů Arménů z jejich historických lokalit (původně obývali regiony dosahující až ke Středozemnímu moři a sami Arméni považují dnešní stát za pouhý relikt tzv. Velké Arménie) a emigrací nearménských skupin (především Turků/Azerů a Kurdů) během etnických konfliktů v letech 1918 - 20.

Nachičevansko, byť tradičně azerský region, získalo etnický silně homogenní charakter také v důsledku arménsko – azerských (tureckých) konfliktů na konci druhé dekády a následné emigrace Arménů do domovské jednotky či Náhorního Karabachu. Etnická homogenita obou jednotek je tak de facto výsledkem jednoho procesu.

Ostatní federální subjekty vykazovaly vcelku nízkou míru titulární homogenity i značně rozmanitou strukturu a pro přehlednost je vhodné je rozdělit do tří skupin: (1) entity s jedním většinovým titulárním národem a jednou výraznější menšinou, která může být jak autochtonní, tak alochtonní; (2) entity, kde titulární národ početně tvoří menšinu; (3) entity tvořené dvěma či více titulárními skupinami a případně dalšími národy.

Do první skupiny spadá Náhorní Karabach (titulární Arméni a menšinoví Azerové), Jižní Osetie (titulární Osetové a menšinoví Gruzíni) a Severní Osetie (titulární Osetové, menšinoví Rusové). V druhé skupině se objevuje Adygsko (titulární Adygové, avšak většinoví Rusové) a Abchazsko (titulární Abchazové, avšak dominantní Gruzíni, plus další početné národy včetně Rusů či Arménů). Do třetí skupiny dvou a více titulárních entit lze zařadit Karačajsko-Čerkesko (většinoví Rusové, kdežto titulární Karačajci a Čerkesové), Kabardsko- Balkarsko (titulární Kabardžané a Balkaři, početní Rusové), Čečensko-Ingušsko (titulární Čečeni a Ingušové, téměř většinoví Rusové) a etnicky nejsložitější Dagestán (Avaři, Dargové, Kumykové, Lezgové, plus dalších deset titulárních skupin).

Nejnižších hodnot míry homogenity v rámci celého Kavkazu dosahovaly Abchazsko (především v důsledku pro titulární národ fatálně nepříznivého migračního vývoje zejména během ruské kolonizace), Adygsko (důsledkem konfliktů a emigrace během ruské kolonizace a následně pro Adygy nevyhovující delimitací hranic jejich entity, kdy bylo připojeno rozsáhlé území s ruským osídlením), Karačajsko-Čerkesko (vlivem deportací Karačajců do Střední Asie) a Dagestán (díky tradičnímu multietnickému charakteru).

Co se týče vztahu míry autonomního postavení entity a míry etnické homogenity, tak statut svazové republiky nebo autonomní republiky (oblasti) nehrál příliš velkou roli. Arménie

sice patřila do skupiny homogenních celků, ale zbylé dvě svazové republiky (Ázerbájdžán a Gruzie) měly podíl titulárního národa pod 70 % (i po odečtení autonomních jednotek) a lze je charakterizovat spíše jako multikulturní než národní entity. Je to pochopitelně dáno historickým (předsovětským) vývojem, ale i sovětská národnostní politika zanechala výrazné stopy. V Ázerbájdžánu je touto stopou například více jak stotisícová komunita Arménů koncentrovaná v autonomní oblasti Náhorní Karabach oficiálně ustanovená a Azerům předaná Stalinem ve 20. letech. Většina ázerbájdžánských Arménů (téměř tři čtvrtiny) však tradičně žila na Apšeronském poloostrově (Baku, Sumgait). Právě tato oblast a zvláště Baku měly pověst nejkosmopolitnějšího místa na Kavkaze, když kromě početných Arménů zde žila silná komunita Rusů i Židů, což bylo mimo jiné výsledkem „ropné horečky“ z druhé poloviny 19. století (Swietochowski 1995).

Také Gruzie spadá dle statistických dat do kategorie etnicky heterogenních států. Zajímavé je, že o pozici druhého nejpočetnějšího národa se zde vcelku vyrovnaně dělily dvě skupiny: Arméni (region Džavachie a Tbilisi) a Rusové (větší města, černomořské pobřeží), ve vlastní Gruzii etnickou mozaiku ještě doplňovali Azerové, Osetové (region Dolní Kartli) a Řekové (Džavachie). V důsledku stalinských deportací pak etnická struktura zchudla přibližně o 100 tisíc „meschetských“ Turků (viz kapitola 4.4.1).

Co se týče rozložení a významu ruské diaspory, tak ze všech kavkazských jednotek mělo nejvyšší podíl ruské populace Adygsko (již zmíněný případ připojení rozsáhlých Rusy osídlených území Krasnodarského kraje), zhruba poloviční podíl Rusů na celkové populaci bylo dále zaznamenáno v Karačajsko- Čerkesku a Čečensko- Ingušsku (v důsledku carské kolonizace a v době censu stále patrné deportace titulárních národů). Na Jižním Kavkaze mělo vyšší podíl Rusů Abchazsko (vzhledem k příhodným klimatickým podmínkám dlouhodobě oblíbená a hlavně prominentní migrační destinace) a Ázerbájdžán, v jehož případě hrála roli již zmíněná strategická těžba ropy (v této době byl stále ještě nejdůležitějším ropným producentem pro celý SSSR).

Naopak nejmenší zastoupení Rusů měly jednotky Nachičevansko, Náhorní Karabach, Jižní Osetie, které lze souhrnně charakterizovat jako periferní, ekonomicky méně vyvinuté, a tudíž historickou migrací Rusů málo poznamenané.

7.1.2 Vývoj etnické struktury mezi roky 1959- 89

Po druhé světové válce lze zaznamenat dva paralelní procesy determinující etnickou strukturu regionu, a to politicky a ekonomicky řízenou migraci a přirozený demografický vývoj. Migrační proces zintenzívněl zejména v 60. letech v souvislosti s revizí Chruščovovy decentralizační a „korenizační“ politiky (viz kapitola 4), která byla nahrazena asimilačními tlaky (politika „slijanie“, neboli rusifikace). Navzdory ideově politickým cílům (formování sovětského občana) byla migrace motivována také ekonomickými důvody (přetlak či nedostatek pracovních sil), nicméně integrační a asimilační efekty tohoto procesu byly více než vítané (Kaiser 1994). V duchu koncepce ekonomické migrace a sovětizace pokračoval také Brežněv, i když preferoval spíše postupnou integraci sovětských národů (politika „sblizenie“, čili rusijanizace) a netlačil tolik na migraci. Sovětizační politika a zejména víra v její úspěch při potlačování nacionalizace kavkazských entit přetrvávala u komunistického vedení až do 80. let a značně ovlivnila také Gorbačovův postoj k této problematice, což se projevilo jeho neschopností vypořádat se s propuknuvšími etnickými spory (Lewis a Rowland 1979).

Proti oficiální migrační politice však působily jiné procesy, jejichž důsledkem byl celkový zvrat ve vývoji etnické struktury v neprospěch sovětizačních (rusifikačních) snah. Ten byl doprovázený relativním úbytkem populace ruské národnosti, což bylo zapříčiněno dvěma hlavními faktory.

Za prvé se na struktuře projevil vliv repatriace Stalinem deportovaných národů (oficiálně od roku 1957), které se postupně začaly vracet ze Střední Asie a dotčené regiony tak opět získávaly zpět svůj národnostní (často multietnický) charakter. To se týká zejména Čečensko-Ingušska.

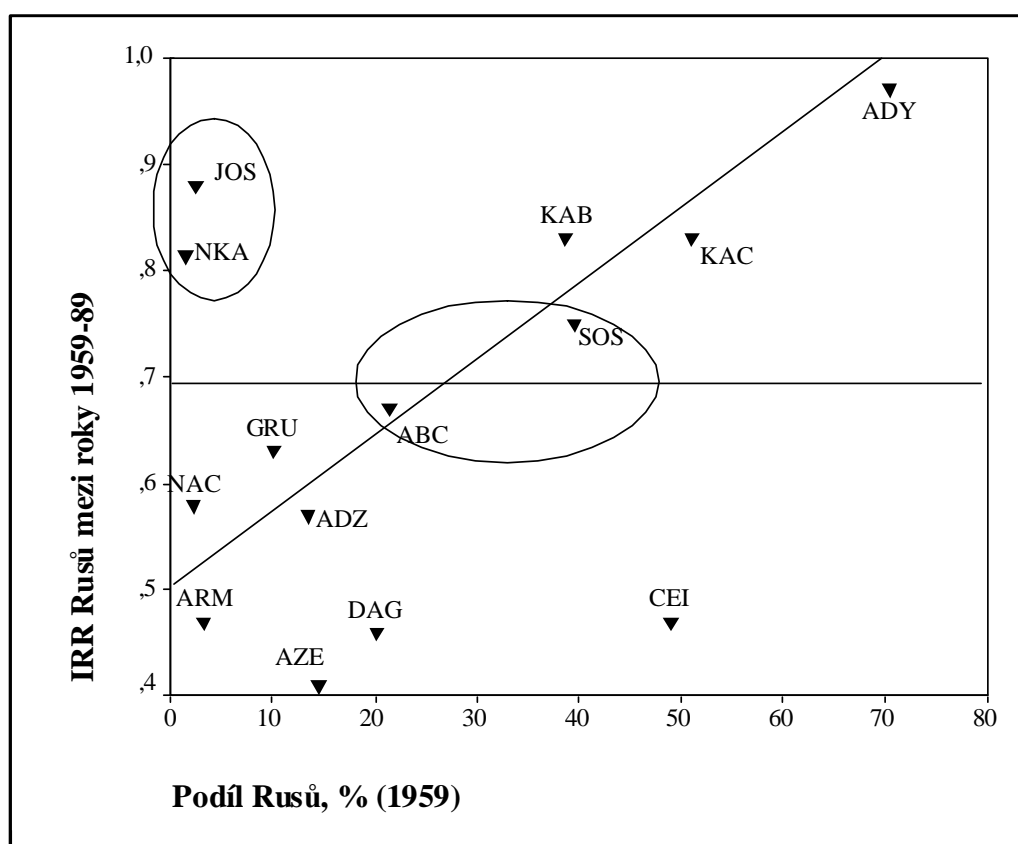
Za druhé, od 60. let se začalo výrazně projevovat rozdílné tempo ve vývoji přirozené měny mezi kavkazskými a slovanskými národy (a také mezi křesťanskými a muslimskými). Například průměrná míra plodnosti Rusů na Kavkaze (v době censu 1989) dosahovala 1,5, míra plodnosti křesťanských Kavkazanů (Gruzínů, Arménů, Osetů či Abchazů) nepřesahovala 2,0, kdežto muslimským národům neklesla pod 2,1 (nejméně Adygové – 2,1, nejvíce Čečeni, Lezgové, Dargové – 2,8). Tyto diference v zásadě vysvětlují fakt, proč se na Kavkaze relativní podíl Rusů všude trvale snižoval po celé období mezi lety 1959 – 89, ačkoliv absolutní počet až do konce 60. let rostl (vyjma Gruzie, Jižní Osetie a Dagestánu, kde již klesal i v tomto období). Jak ukázala statistická analýza, hlavním faktorem determinujícím

intenzitu jejich úbytku byl podíl titulárního národa na celkové populaci na počátku měřeného období.

7.1.2.1 Faktor Rusů ve vývoji etnické struktury

Při pohledu obrázek 7.1.2 je patrná i jistá souvislost mezi zastoupením Rusů v roce 1959 a jeho změnou do roku 1989. To dokládají především severokavkazské entity Adygsko, Karačajsko- Čerkesko, Kabardsko- Balkarsko na jedné straně a například Nachičevansko a Arménie na straně druhé.

Obrázek 7.1.2-1 Podíl Rusů v entitách (1959) a jejich vývoj ve vztahu k celkové populaci

Zdroj: census 1959, 1989

Vysvětlení trendu titulární homogenizace a úbytku Rusů nabízí „neoficiální korenizace“ lokální ekonomiky i politiky (tj. nacionalizace) v průběhu 60. a 70. let podpořená přirozeným demografickým růstem, na což netitulární skupiny, včetně Rusů, reagovaly dobrovolnou emigrací do okolních „ruských“ regionů, hlavně Stavropolského a Krasnodarského kraje (Tishkov 1996). To samozřejmě přispívalo k další homogenizaci (titularizaci) jednotek.

Naopak v místech, kde byla rusky mluvící komunita početně (ale také ekonomicky i politicky) silnější, byl pokles pomalejší.

Výjimku závislosti mezi relativním úbytkem a nízkým podílem na celkové populaci představují autonomní oblasti Náhorní Karabach a Jižní Osetie. Zde bylo zastoupení Rusů v roce 1959 velmi nízké, jednalo se hlavně o smíšené sňatky, případně odborný personál, a k výraznější emigraci nedocházelo. Opačný případ zastupuje Čečensko- Inguško s poměrně vyšším podílem Rusů. Zde jsou však tradičně silné protiruské resentimenty než u jiných národů a výsledkem byl také relativně vyšší úbytek.

Nejvýraznější úbytek Rusů ze všech jednotek pak zaznamenal Ázerbájdžán, což bylo zaviněno zejména ekonomickými potížemi této republiky v 70. – 80. letech, související s poklesem těžby a také ceny ropy (Swietochowski 1995).

Zmíněný obrázek (7.1.2) implikuje ještě jednu důležitou informaci, a sice že pomalejší úbytek Rusů je zaznamenán v jednotkách s nižším autonomním statutem a s evidentní etnickou (autochtonní) polarizací. Karačajsko- Čerkesko, Kabardsko- Balkarsko, Severní i Jižní Osetie a Náhorní Karabach (částečně se tomuto modelu přibližuje také Abchazsko) jsou entity s různým podílem Rusů, ale zároveň také s různě silným zastoupením jiného „domácího“ konkurenčního národa, který představoval pro titulární skupinu konkurenci, ohrožující výsadní ekonomické, politické a kulturní postavení. Proto se zde primárně vyvinul spíše „šovinistický“ nacionalismus, na rozdíl od „velkého protiruského“, jenž je typický pro titulární národy svazových republik (a Čečensko –Inguško).

Prakticky ve všech uvedených případech se jedná o kulturně odlišné skupiny (kavkazsko- turkické, muslimsko- křesťanské) často zatížené historickými traumaty. Ruská či rusky mluvící komunita tak mimo jiné mohla představovat jakýsi tlumič mezietnických vášní a zároveň garanta politické stability, ruština pak nezbytný dorozumívací prostředek. Ve vybraných případech samozřejmě existuje celá řada nuancí. Například ne příliš ideální vztahy mezi ruskými Kozáky a západokavkazskými národy zatížené historickými traumaty, na druhou stranu jsou známy o úroveň pozitivnější vztahy Osetů k Rusům. Celkově vzato, kromě Čečensko –Inguška se v nižších autonomních jednotkách Rusové nestali hlavním impulzem etnopolitické mobilizace (Baar 2005, Souleimanov 2007).

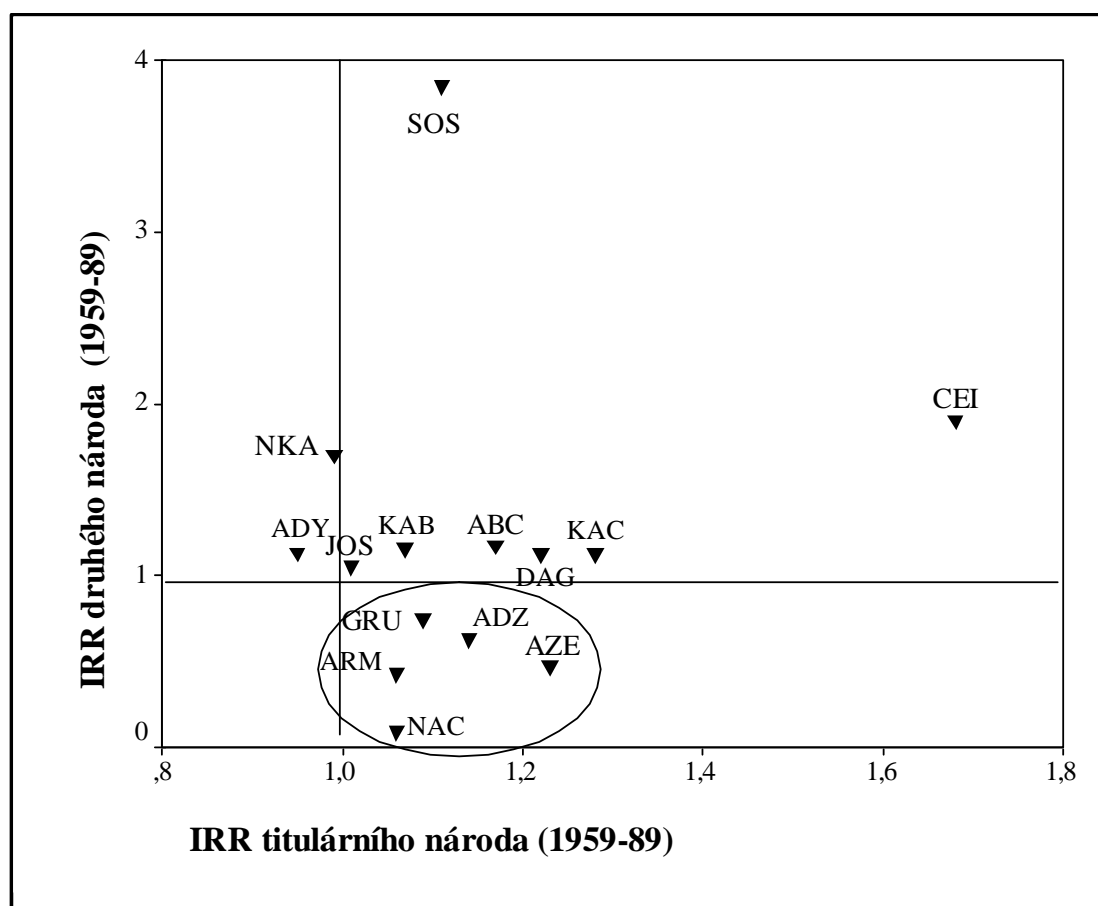
Tuto hypotézu koneckonců podporuje i statistická analýza, která udává negativní signifikanci významu Rusů (prostřednictvím změny jejich podílu a mírou rusifikace) na případný konflikt. V národnostně (autochtony) polarizovaných jednotkách proběhl etnický

konflikt tam, kde bylo Rusů méně (Jižní Osetie, Náhorní Karabach), nebo kde ve sledovaném období ubývali rychleji, tj. Severní Osetie a Abchazsko (viz obr. 7.1.2).

7.1.2.2 Faktor druhého národa ve vývoji etnické struktury

Kromě vývoje podílu Rusů na celkové populaci daných kavkazských entit je pochopitelně zajímavé sledovat vzájemný vývoj titulárního a druhého národa, protože právě podíl druhé konkurenční skupiny (tj. etnická polarizace) byl korelační analýzou odhalen jako částečně signifikantní faktor. Navíc se prokázala negativní korelace mezi podílem titulárního národa na počátku sledovaného období a relativním vývojem druhého národa v rámci tohoto období. Každopádně objasnění vztahu mezi dvěma autochtonními národy v pohledu demografického vývoje může pomoci vysvětlit některé okolnosti jejich etnopolitické mobilizace.

Obrázek 7.1.2-2 Vývoj podílu titulárního a druhého národa mezi lety 1959 - 89

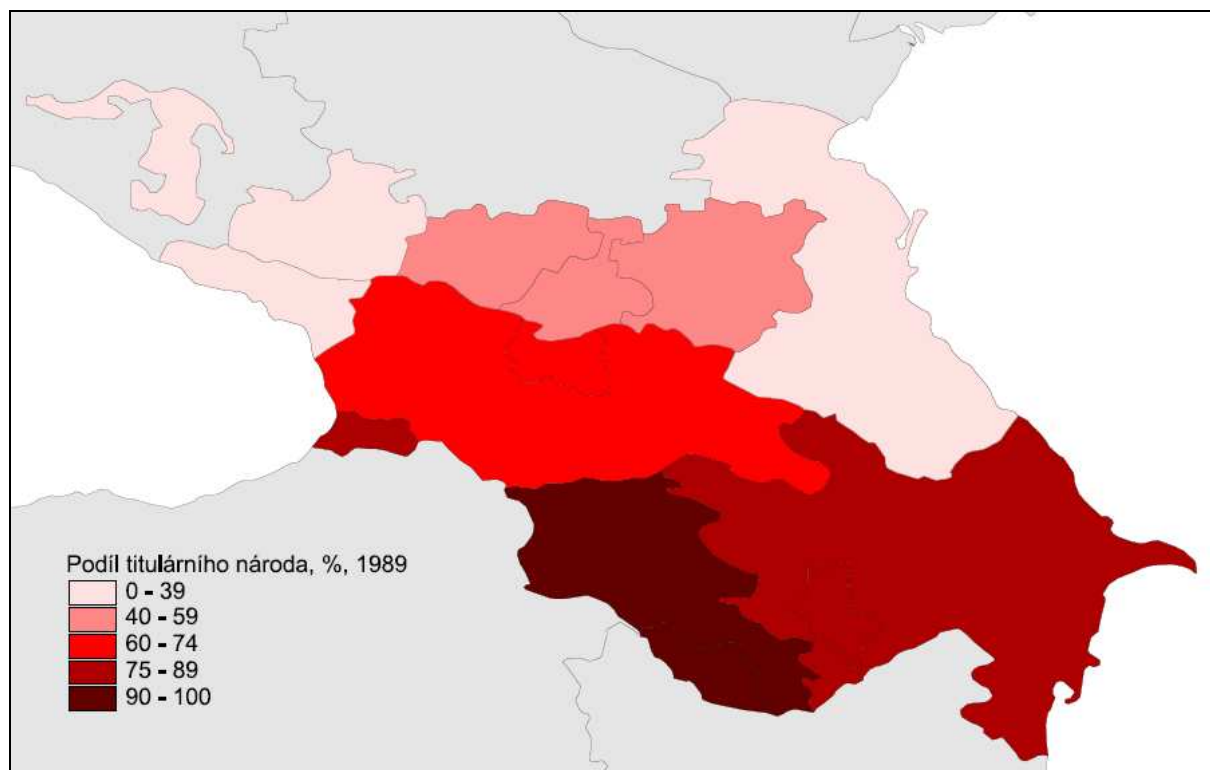
Zdroj: census 1959, 1989

V této souvislosti obrázek 7.1.2 dokumentuje několik podstatných skutečností. Za prvé potvrzuje domněnku, že jihokavkazské svazové republiky se v uvedeném období etnicky homogenizovaly (druhý národ snižoval svůj podíl), jak to naznačila v předchozích odstavcích analýza vývoje ruské komunity. Relativní růst titulární skupiny v rámci svazových jednotek byl přitom nejrychlejší v Ázerbájdžánu, což indikuje reprodukční rozdíly mezi křesťanskými a muslimskými národy. Právě v těchto republikách byl v průběhu měřených tří dekád v reakci na rusijanizační tlaky zaznamenán značný nárůst mobilizačních nálad zaměřených na obranu kulturních hodnot, zejména pak jazyka. Nacionalizace společnosti ve výsledku vytvářela tlak na „gruzinizaci“, „armenizaci“ či „azerizaci“ menšin, které následně raději volily emigraci. Vzhledem ke znalostem specifik etnického složení Gruzie, Arménie a Ázerbájdžánu je možné odhadnout, že se to týkalo především Arménů, a to jak v průběhu celého období, tak zvláště koncem 80. let s nárůstem etnického napětí kolem karabašského problému (to koneckonců potvrzuje i vývoj etnické koncentrace, viz 7.1.3).

Za druhé, zdaleka nejrychlejší tempo homogenizace (titularizace) jednotky je zřetelné v případě Čečensko-Inguška, tedy jev snadno vysvětlitelný procesem repatriace dvou autochtonních národů na domovské území. Vzhledem k početní převaze Čečenů nad Inguši byl také jejich relativní růst silnější. Návrat vyhnanců z exilu stojí dále za jiným extrémem zachyceným v grafu, tj. obrovským relativním (i absolutním) růstem Ingušů v rámci Severní Osetie (kromě migrace nutno zmínit také faktor vyšší fertility Ingušů – 2,7 oproti Osetům 1,9). Tento příklad je vhodné analogicky spojit s vývojem v Náhorním Karabachu (i zde byl růst podílu Azerů na úkor Arménů, kteří relativně ztráceli, založen na silné imigraci a vyšším přirozeném přírůstku – míra plodnosti Azerů činila 2,5, kdežto u Arménů 2,2). U těchto jednotek lze jednoznačně říci, že nepříznivý demografický vývoj titulárních národů stál za jejich etnopolitickou mobilizací a následným konfliktem.

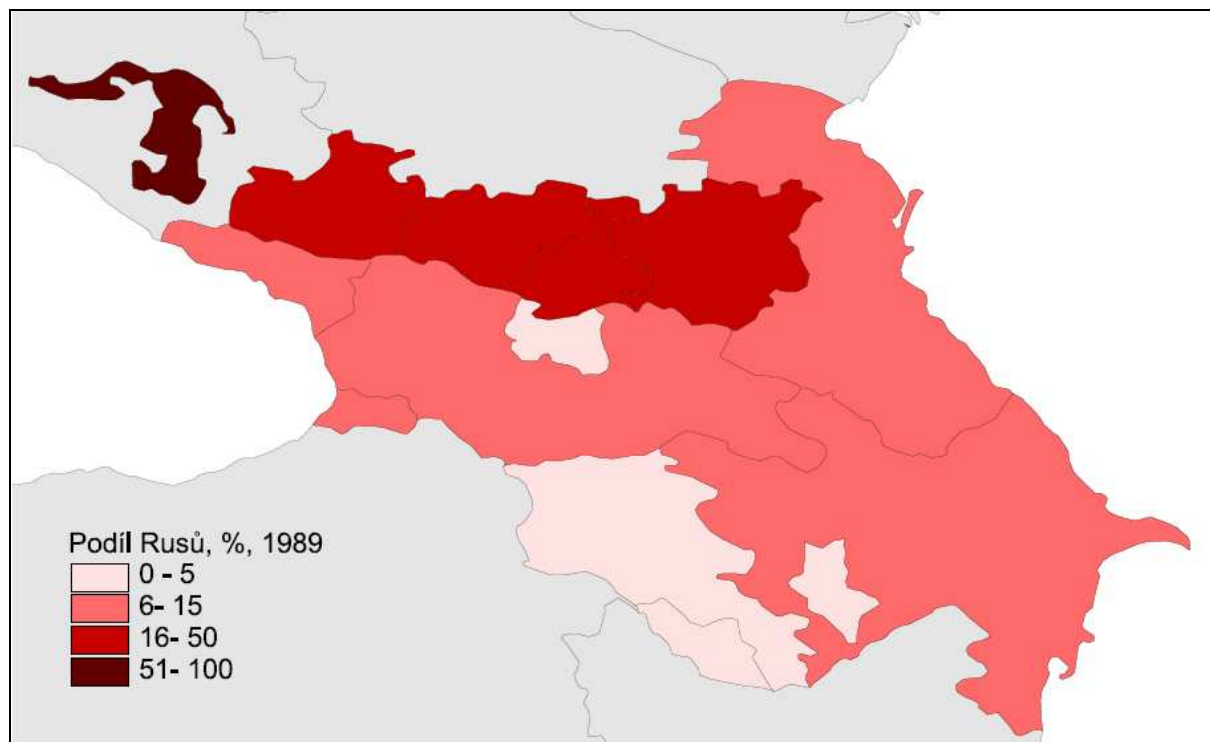
Ve zbylých dvou jihokavkazských entitách, kde později proběhl etnický konflikt (Jižní Osetie a Abchazsko), byl demografický „souboj“ dvou konkurenčních skupin vcelku vyrovnaný. Nacionalismus a etnopolitickou mobilizaci je zde záhodno přičítat spíše dlouhodobému prosazování gruzinizace v kulturní či ekonomické sféře, protože Gruzíni představovali titulární (a politicky dominantní) skupinu v administrativně nadřazené jednotce. Zásadní rozdíl však spočívá v postavení příslušných titulárních skupin, když Abchazové na svém teritoriu tvořili menšinu, Osetové dvoutřetinovou většinu. V prvním případě byla mobilizace primárně motivována snahou přežít, v druhém případě hrály více roli politicko-ekonomické imperativy (Nodia 1998).

Obrázek 7.1.2-3 Podíl titulárního národa v kavkazských jednotkách, 1989 (%)

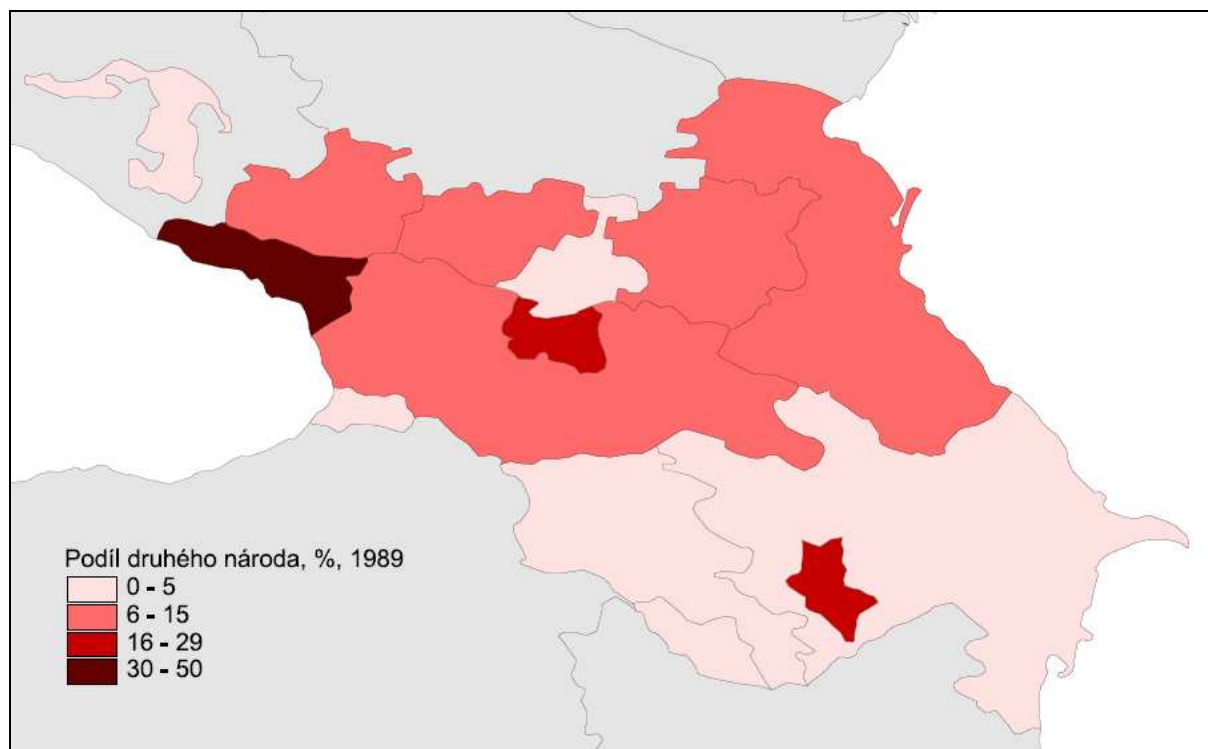
Zdroj: Census 1989

Obrázek 7.1.2-4 Podíl Rusů na populaci jednotek, 1989 (%)

Zdroj: Census 1989

Obrázek 7.1.2-5 Podíl druhého národa na celkové populaci jednotek, 1989 (%)

Zdroj: Census 1989

Z dalších extrémních hodnot měřených ukazatelů graf dokumentuje nepříznivý vývoj podílu autochtonních Adygů, přičemž je zajímavé, že nikoliv ve prospěch Rusů, ale Ukrajinců a Arménů (tedy druhého a třetího neruského etnika). Vzhledem k absolutnímu růstu všech skupin a obecně vyšší plodnosti Kavkazanů (2,1 oproti ruské fertilitě 1,7) je zjevným faktorem vývoje imigrace alochtonních skupin do Adygska a emigrace Adygů (to potvrzuje analýza etnické koncentrace, viz kapitola 7.1.3.). Největší úbytek druhého etnika (Arménů) je evidován v Nachičevansku, což je vzhledem k poloze a historickému vývoji analogií procesům v Arménii a Ázerbájdžánu (migrace Arménů a Azerů do domovských teritorií).

7.1.2.3 Souhrn vývoje etnické struktury

Porovná-li etnická struktura kavkazských jednotek v roce 1959 a 1989, lze dospět k následujícím závěrům. Celkově došlo k etnické (titulární) homogenizaci regionu, vyjma dvou celků: Adygska a Náhorního Karabachu. Zatímco u prvně jmenovaného došlo později k etnopolitické mobilizaci Adygů sledující záchranu vlastního národa marginalizovaného mezi slovanským živlem, avšak bez vážnějších politických následků (tj. ozbrojeného konfliktu), v druhém případě etnopolitická mobilizace Arménů reagující na postupnou

„azerizaci“ jejich enklávy přerostla v konflikt dvou států doprovázený etnickými čistkami a dodnes nevyřešenou humanitární krizí.

Nejintenzivněji proces etnické homogenizace (titularizace) probíhal pochopitelně tam, kam se ze Střední Asie vracely Stalinem deportované národy – Čečensko-Inguško a Karačajsko-Čerkesko, krom těchto případů se nejvíce homogenizoval Ázerbájdžán a Dagestán (přirozeným růstem titulárních národů a emigrací menšin). V prvně jmenované entitě se vztah navrativších se Čečenů s místní komunitou Rusů zhoršoval (i pod tíhou historických zkušeností) až vyvrcholil dvěma konflikty v 90. letech (byť ze strany Rusů se jednalo o geopoliticky či geoekonomicky motivovaný spor).

Pozice druhého národa byla nejvíce posílena v Severní Osetii v důsledku repatriace vysídlenců, byť titulární národ v průběhu dekad posílil v nadpoloviční podíl. Po návratu Ingušové začali vznášet požadavky na změnu vedení hranic a postupně došlo k etnopolitické mobilizaci obou zainteresovaných stran, která vedla v krátký, leč krvavý konflikt. Výrazně rostl početní význam druhého národa také v Náhorním Karabachu (viz výše) a Čečensko-Ingušku (zde na úkor Rusů a jiných alochtonních skupin). Postavení druhých národů bylo vystaveno velkému tlaku zvláště v Arménii, Ázerbájdžánu a Nachičevansku, v důsledku čehož se snižoval jejich podíl a zároveň rostly národnostní tenze.

Nejviditelnějším efektem národnostního vývoje celého kavkazského regionu byl relativní i absolutní úbytek populace ruské národnosti, největší v Ázerbájdžánu, Dagestánu, Čečensko-Ingušku (demografickým tlakem muslimských společností a také protiruskými resentimenty), nejmenší pak v Adygsku.

7.1.3 Koncentrace etnických skupin a její vývoj

Jiná charakteristika zachycená v censech a dobře ilustrující vývoj etnické struktury je míra koncentrace národů v domovských (titulárních) jednotkách, tedy procento populace dané skupiny žijící na území vlastní administrativní jednotky (statistické údaje zahrnují stav pouze v hranicích SSSR).

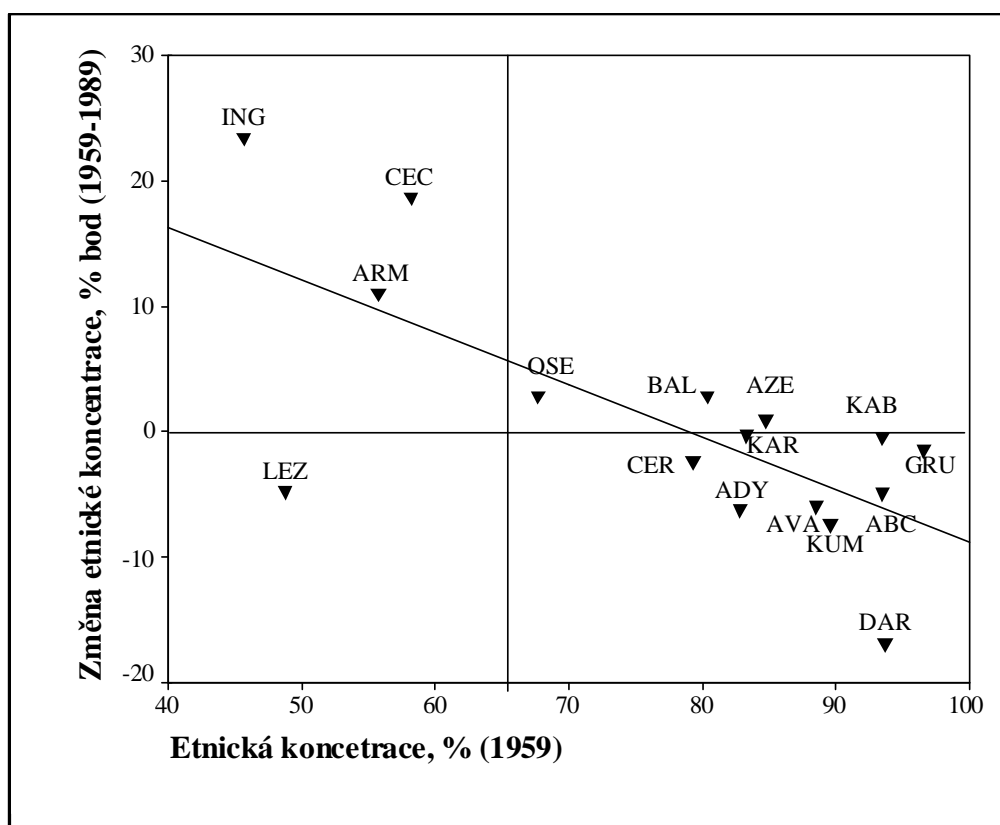
Podobně jako míra etnické (titulární) homogenity, byla míra koncentrace ovlivněna migračním vývojem během carské kolonizace a v prvních dvaceti letech Sovětského svazu, administrativní reformou (ustanovení titulárních národů), delimitací hranic a nakonec stalinskými deportacemi během světové války. Vypovídá však také o úrovni společenského vývoje daného národa, protože u více koncentrovaných skupin lze tušit nízkou míru sociální

mobility způsobené například nižší mírou urbanizace či nižším ekonomickým statutem jejich příslušníků (Kaiser 1994). Sledování vývoje tohoto indikátoru spolu se započtením přirozené měny tak navíc pomůže odhalit migrační a modernizační tendence jednotlivých národů.

Významným faktorem posilujícím míru koncentrace by mezi jinými měla být samotná existence „domovských“ titulárních jednotek, jež z objektivního (možnost snazší realizace jedinců v kulturně známém prostředí) i subjektivního (území jako součást vlastní identity) hlediska působí jako migrační pull efekt na členy příslušného národa. Z tohoto pohledu by teoreticky mělo být národní teritorium zahrnující pokud možno většinu členů národa, cílem etnopolitické mobilizace (Gellner 1993).

Rozptyl měřeného ukazatele u 16 sledovaných národů (viz obrázek 7.1.3) je dle výsledků censu 1959 (neměří se u diaspory Rusů ani Ukrajinců) značně široký. Nejnižší míru koncentrace (do 60 %) vykazovali Lezgové, Ingušové, Čečeni a Arméni. U prvně jmenovaných to bylo v důsledku necitlivé delimitace hranic mezi Ázerbájdžánem a Dagestánem (necelá polovina Lezgů žila v Dagestánu, který je brán jako jejich domovské teritorium, dalších asi 40 % v Ázerbájdžánu), u dalších dvou nuceným vysídlením do stepí Kazachstánu.

Obrázek 7.1.3 Etnická koncentrace a její vývoj mezi lety 1959 - 89

Zdroj: census 1959, 1989

Arméni jsou národem s nejrozptýlenější diasporou jak v rámci Sovětského svazu (nejen sousední Ázerbájdžán či Gruzie, ale prakticky všechny ostatní svazové i autonomní republiky), tak celého světa (USA, Francie, Blízký východ). Odhadem žije mimo hranice Arménie téměř polovina národa, což je výsledek nepříznivého historického vývoje (genocidy) na jejich původním území ve východní Anatolii, ale také tradičním sklonem Arménů k obchodu a urbanizovanosti, který je motivoval migrovat za lepším (Šaginjan 2001, Redgate 2003).

Značnou geografickou dekoncentraci lze registrovat také u Osetů, přestože míra etnické koncentrace je v tomto případě počítána jako součet příslušníků žijících jak v Jižní, tak Severní Osetii (další členové národa jsou roztroušeni hlavně na území vlastní Gruzie).

Naopak nejvyšší míru etnické koncentrace (okolo 90 % a více) vykazovali Gruzíni, Abchazové, Kabard'ané, Kumykové, Dargové a Avarové. U Gruzínů je to v zásadě dáno historickým vývojem – existencí územně stabilních státních útvarů v minulosti a schopností uhájit historické hranice v době jejich delimitace (spekuluje se o vlivu Stalina, gruzínského rodáka, v tu dobu komisaře pro národnostní otázky). Gruzie navíc patřila k ekonomicky vyspělým regionům (v rámci SSSR), a tak migrace Gruzínů za prací probíhaly až do 60. let hlavně uvnitř jednotky formou urbanizace průmyslových center, jako například Tbilisi, Kutaisi, Rustavi nebo Poti (Suny 1994).

Také u Abchazů se dá spekulovat, že jejich vyšší koncentrace na vlastním teritoriu bude ovlivněna příznivým socioekonomickým vývojem jednotky, což dohromady v kombinaci s příjemnými klimatickými podmínkami vytvářelo silný migrační „pull efekt“ (ostatně jejich slabý podíl na celkové populaci byl mimo jiné způsoben dlouhodobou imigrací jiných etnik). U zmíněných severokavkazských národů je důvodem vysoké míry koncentrace spíše jejich tradičně rurální, a tedy územně statický charakter (jak ostatně potvrzuje analýza v kapitole 7.2.), který na rozdíl od sousedních národů nebyl koncem 50. let ještě narušen.

7.1.3.1 Vývoj etnické koncentrace

Co se týká vývoje míry koncentrace od roku 1959 do konce 80. let, opravdu významné změny se odehrály jen v několika případech, navíc většina z nich až od 70. let. Výsledky prvního poválečného censu byly ještě v případě některých národů ovlivněny jejich zpožděnou repatriací z vyhnanství ve Střední Asii (u Čečenů a Ingušů), a proto zde celkové kladné saldo vykazuje největší nárůst ze všech měřených entit (totéž lze říci o případu Balkarů). Podstatné

ale je, že tento růst se zastavil počátkem 70. let a poté se znaménko opět otočilo (o příčinách bude zmínka níže).

Zajímavějším jevem je dlouhodobý proces územní koncentrace Arménů. Výchozí podmínky pro statisticky signifikantní růst míry koncentrace tohoto národa byly ideální (obrovská geografická disperze), nicméně nejednalo se jako v předchozím případě o násilné vyhnanství v pravém slova smyslu. Přesto se dařilo lákat do domovské entity tisíce soukmenovců, a to nejen z ostatních částí Sovětského svazu, ale také například z Blízkého východu. Hlavním stimulem k návratu se zdá být faktor existence vlastního národního teritoria (byť třeba národní symbol - hora Ararat zůstala nepřístupná za železnou oponou), ale pravdou je, že Arménie v poválečných letech zažívala rychlý ekonomický rozvoj, což jistě při rozhodovacím procesu působilo jako silný pull efekt. Významnou roli zde sehrála aktivní zahraniční diaspora, která kromě finanční podpory vzdálené vlasti organizovala repatriaci jejich příslušníků (čemuž se sovětský režim překvapivě nebránil). Koncem 80. let pak návrat do vlasti urychlily etnické nepokoje v Sumgaitu a Baku předcházející karabašskému konfliktu. Souhrnně řečeno, příchod příslušníků arménského národa do domovské entity byl vydatně podpořen myšlenkou národní svébytnosti a politické autonomie a zároveň migrace do „země zaslíbené“ (paralela s osudem Židů je zde na místě) toto etnonacionální a teritoriální cítění dále prohlubovala. Imigrační koncentrační proces připravil živnou půdu pro masivní etnopolitickou mobilizaci v 80. letech mimo jiné tím, že do společnosti přinášel politicky a kulturně názorovou pluralitu, z níž se postupně rekrutoval opoziční proud (Walker 1990, Goldenberg 1994, Šaginjan 2001).

Naopak u několika dalších národů obrázek 7.1.3 odhaluje poměrně zřetelný dekoncentrační trend způsobený emigrací z domovských entit. Nejvýraznější změnu zaznamenali Dargové, Kumykové, Avaři a Adygové, tedy především skupiny vykazující na počátku sledovaného období nejvyšší hodnoty míry koncentrace. Za prvé je dekoncentrační proces v těchto případech záhodno dát do souvislosti s celkovým populačním vývojem a s titulární homogenizací příslušných jednotek, které se v uvedeném období zvyšovaly, což jednoznačně ukazuje na vysoké přirozené populační přírůstky těchto národů.

Za druhé tento vývoj ukazuje na významný socioekonomický problém, jenž sovětský režim musel v 70. - 80. letech řešit nejen v Dagestánu, ale i u výše zmíněných Čečenů a Ingušů (a například ve Střední Asii), a sice prudký nárůst mladé produktivní síly a nedostatek místních pracovních příležitostí. Jelikož v komunistické společnosti se oficiálně nesměla vyskytovat nezaměstnanost, řešil to režim umělou přezaměstnaností (čímž srážel již tak

špatnou efektivitu ekonomiky) a dále možností sezónní pracovní migrace. Právě v této době vznikly početné komunity „Kavkazanů“ v Moskvě, Sankt Petěrburgu/Leningradě, v Stavropolském a Krasnojarském kraji a v dalších významných centrech vlastního Ruska (Cornell 2001).

Migrační proces pochopitelně dále souvisel se společenskou modernizací, především rozvojem v oblasti středního a vyššího vzdělání, protože absolventi zvláště speciálních oborů byli nuceni hledat uplatnění mimo domovská teritoria. Z podobných důvodů je mírný pokles míry koncentrace patrný také u Abchazů (do vlastní Gruzie a Ruska) a Lezgů, kteří tím více zvýraznili svůj územní rozptyl (do vlastního Ruska a Turkmenistánu). Otázkou zůstává, zda se tento vývoj u Lezgů později neprojevil na slabší odezvě při etnopolitické mobilizaci s cílem politicky sloučit hranicemi rozdělené komunity.

Kromě výše zmíněných, vykazují vysokou míru územního rozptylu stále Arméni (více méně tradiční jev), Ingušové (kromě Čečensko-Inguška znovu osídlili odebrané území Příběžského rajónu v Severní Osetii a téměř 10 % z nich ještě zůstávalo ve Střední Asii) a Osetové. Na konci 80. let tak zůstali z původní skupiny národů s vysokou mírou etnické koncentrace (nad 90 %) pouze Gruzínci a Kabardžané.

7.1.3.2 Souhrn významu míry etnické koncentrace

Význam územní koncentrace jako faktoru etnopolitického vývoje daného národa je však přinejmenším sporný a nejednoznačný. Teoreticky lze předpokládat, že se členové hranicemi rozděleného národa budou snažit udržet národní identitu a sounáležitost formou společné akce a přetínají-li hranice jejich původní teritorium, bude touto akcí úsilí o jeho sjednocení. Dále by existence vlastní politické (titulární) jednotky měla fungovat jako dostředivá síla a díky výhodám, jež titulární statut skýtá, se předpokládá zvýšení územní koncentrace daného národa.

Kromě případu Arménů, kdy podpora imigrace ze strany diaspory vedla k zvýšení územní koncentrace a ve svém důsledku také částečně ovlivnila následné události kolem Náhorního Karabachu, se snad dají považovat za jiné příklady kauzálního vztahu (de)koncentrace národa a jeho politické mobilizace pouze kauzy Osetů a Ingušů. Rozmístění prvně jmenovaných ve dvou autonomních celcích později vedlo ke snaze o spojení (byť k tomu byli de facto vyprovokováni gruzínským nacionalismem), nicméně zbytek národa (téměř třetina) žijící na území vlastní Gruzie se k přestěhování ani k politické akci příliš

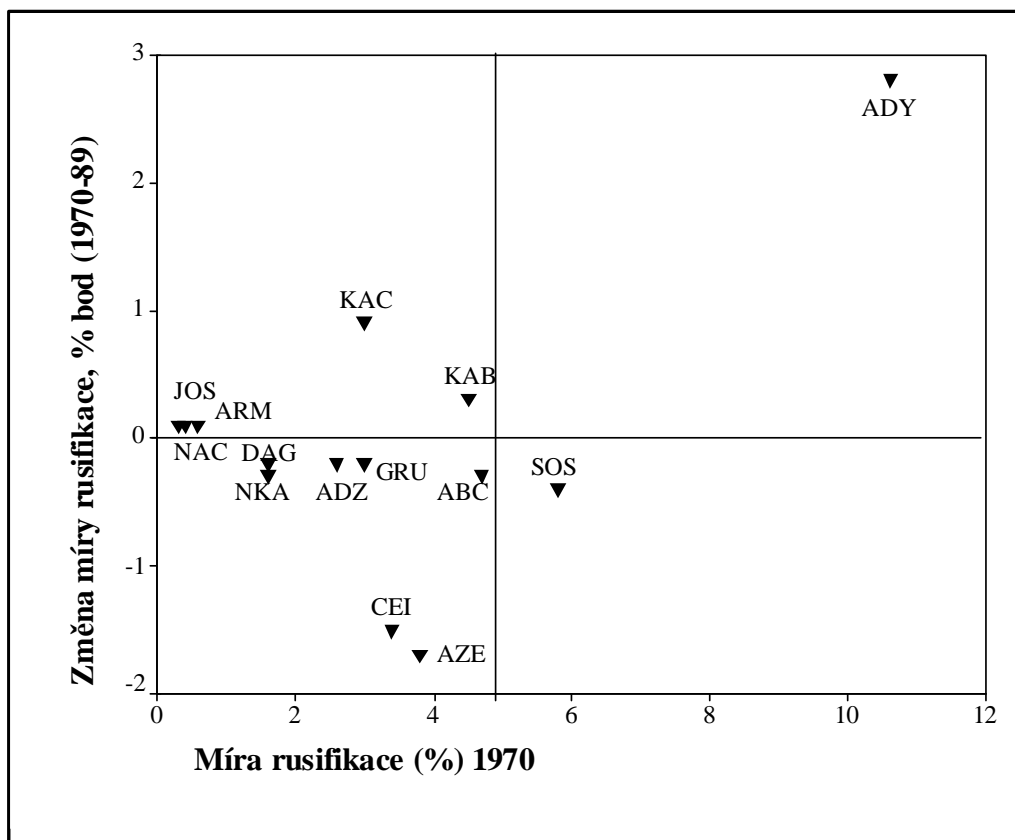
ne měl. Ingušové se zase společně mobilizovali úsilím o sjednocení teritoria rozděleného Stalinem, ale zároveň docházelo k jejich dekoncentraci. V tomto kontextu by měl být připomenut ještě osud Azerů, národa již více než 150 let rozděleného do dvou politických celků, tedy Ruska (Sovětského svazu) a Íránu, kde se koncem 80. let očekávala vlna zvýšeného národního sentimentu a etnopolitické mobilizace s cílem sjednocení. Proti předpokladům se tak ale nestalo především z důvodu značných kulturních, ekonomických i politických rozdílů, které se mezi jednotlivými komunitami časem vyvinuly (Swietochowski 1995).

7.1.4 Regionální diference v míře rusifikace a rusijanizace a užívání dalších jazyků

Jak bylo v statistické analýze zjištěno, míra rusijanizace (používání ruštiny) a rusifikace (přijetí ruštiny jako rodného jazyka) kavkazských národů svoji kauzalitu k etnopolitické mobilizaci potvrdily spíše vlnitě a v následujících řádcích bude vysvětleno proč. Náznak korelace se projevil u změny v míře rusifikace (v regresi zastoupené změnou podílu Rusů), ale tento jev je nutno brát s rezervou. Volba rodného jazyka je volbou identity a je v čase proměnná, což v případě ruštiny může být ovlivněno všeobecnou náladou ve společnosti nejen vůči Rusům, jakožto politicky a ekonomicky dominantnímu národu v tomto regionu, ale i celkově vůči sovětskému systému (Anderson a Silver 1990). Růst míry rusifikace (čili asimilace) měl dle oficiální sovětské politiky indikovat pokračující modernizační a integrační proces národa související se zvyšující se vzdělaností, urbanizací a sociálním statutem (Dostál 1979). Ve skutečnosti však frustrace z ekonomického a politického vývoje a obavy z trvalé ztráty kulturní identity vedly kavkazské národy k jejímu odmítnutí (Tishkov 1996).

Míra rusifikace kavkazských národů proto nebyla koncem 60. let nijak významná (viz obrázek 7.1.4). Z hlediska rozdílu mezi severem a jihem regionu byla obecně vyšší na severu, což koresponduje s korelací mezi zastoupením Rusů a ostatních alochtonních skupin (Ukrajinců, Arménů, viz kapitoly 4.4.1. a 4.4.2.). Z toho důvodu mělo zdaleka nejvíce rusifikovaných obyvatel pochopitelně Adygsko, pětiprocentní hranici překonala ještě Severní Osetie. Ze svazových republik byla rusifikace rozšířenější v Ázerbájdžánu, což mohlo být díky etnicky smíšenému industriálnímu regionu na Apšeronském poloostrově. Také v Gruzii vykazují vyšší míru rusifikace regiony s vyšším podílem Rusů a dalších národů, zároveň ekonomicky vyspělejších (Abchazsko, ve vlastní Gruzii zejména Tbilisi).

Obrázek 7.1.4-1 Míra rusifikace a její změna mezi lety 1970 - 89

Zdroj: census 1970, 1989

V rámci jednotlivých entit pak byly rusifikovány především menšiny, titulárních národů (či jiných autochtonních skupin) se týkala minimálně. Nejsnadněji ruštinu přijímali Ukrajinci (jako slovanský národ), dále Arméni (v Gruzii, vlastním Ázerbájdžánu, v severokavkazských jednotkách), Řekové (v Gruzii) a Osetové (mimo Osetie). Přestože se ruština jako lingua franca běžně rozšířila mezi neruskou populaci (viz dále), v severokavkazských entitách byla dokonce vyučovacím jazykem od základní školy, většina kavkazské autochtonní populace zůstala vůči rusifikaci rezistentní, což v zásadě podtrhl vývoj tohoto indikátoru v období mezi roky 1970 – 89.

Příčiny minimálního úspěchu v rusifikaci Kavkazu je třeba hledat v samé podstatě významu národní identity, ale též ve vlivu sovětského federativního systému a národnostní politiky nahrávající zejména titulárním národům. Objektívni i subjektivní pouta spojující členy jednoho národa se ukazují mít trvalejší charakter na území domovského teritoria (zvláště v kavkazském prostředí). Snaha o dominanci cizího jazyka a kultury je na daném území vnímána jako ohrožení identity a vyvolává přirozenou mobilizaci a odmítání (zvláště jedná-li se o kulturu dobyvatele). Snadněji pak ruštinu přijímají jedinci (imigranti)

z nepůvodních národů, protože je jednak přerušena emocionální vazba s jejich domovským územím, zvyky, sousedy apod. a jednak se kolektivním přijutím a užíváním ruštiny vytváří protiváha (obrana) dominantní titulární kultury (Anderson a Silver 1990).

Proti rusifikaci dále úspěšně působila instituce titulární autonomní jednotky a s tím související „korenizační“ politika. V důsledku tak vytvářela výborné podmínky pro další ekonomický i kulturní rozvoj domácího národa (Burg 1990, Simon 1991, Coppieters 2001, okolnosti etnického nepotismu a klientelismu viz kapitoly 4.4.2). Celé generace Kavkazanů tak odmítaly i přes pokračující rusifikační (sovětizační) politiku vzdát se identity předků, protože k tomu prostě neměly důvod, navíc v řadě entit (hlavně severokavkazských) naopak dochází k hlubší národní konsolidaci a nárůstu nacionálního smýšlení. Přesto byl v intercensálním období v některých případech zaznamenán růst rusifikace, a to především v Adygsku, ale také v Karačajsko-Čerkesku či Kabardsko-Balkarsku (dominantní ruská přítomnost). Naopak nejvýrazněji klesla míra rusifikace v Ázerbájdžánu a v Čečensko-Ingušsku, což souvisí s masivní emigrací Rusů (i ostatních etnik) během tohoto období (hlavně z ekonomických příčin), ale také s obrovským porodním boomem titulárních národů a celkovou etnickou homogenizací (tedy procesy posilujícími národní identitu). U ostatních jednotek míra klesala, avšak změny byly vcelku zanedbatelné.

7.1.4.1 Vývoj míry rusijanizace

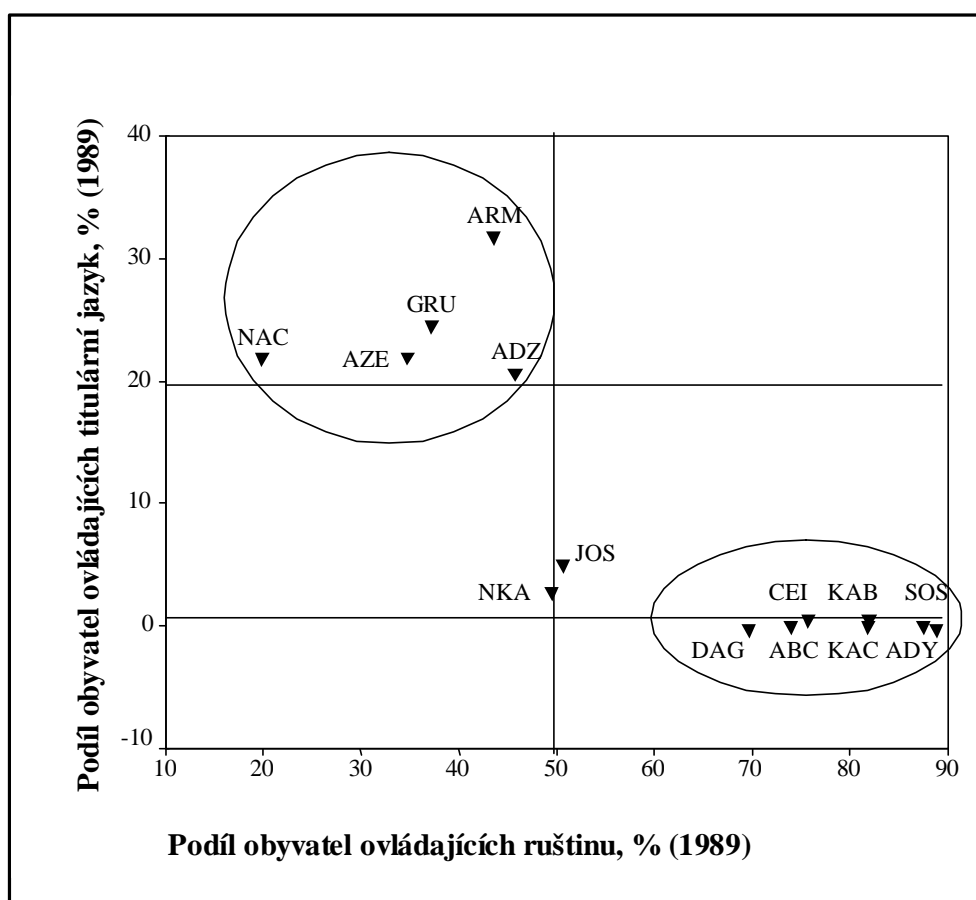
Porovnájí-li se údaje o míře rusifikace obyvatel s indikátorem zahrnujícím populaci aktivně používající ruštinu jako dorozumívací prostředek (první nebo druhý jazyk), dojde se k podobné geografické distribuci, nicméně výsledky jsou již lépe interpretovatelné. Ruština byla obecně výrazně více rozšířená na Severním Kavkaze, v jednotkách etnicky rozmanitých (Abchazsko, Dagestán) a s větším podílem Rusů (Adygsko, Severní Osetie, Karačajsko-Čerkesko, Kabardsko-Balkarsko). Důležitý je také vliv etnické polarizace, což se týká výše uvedených jednotek a navíc zde vynikají Jižní Osetie a Náhorní Karabach, které sice na více rusijanizovanou skupinu severokavkazských entit ztrácí přes dvacet procentních bodů, ale jejichž etnická struktura je téměř prosta Rusů. Pochopitelným vysvětlením tohoto jevu je využití ruštiny při vzájemné komunikaci, protože znalosti jazyka svých sousedů byly značně omezené (viz níže).

Při mikropohledu na jednotlivé skupiny uvnitř jednotek byla ruština mnohem více ve známosti u menšin, které se raději učily rusky než jazyk titulárního národa, titulární národ zase, vzhledem k svému postavení, neměl motivaci tolik používat ruštinu. Výjimkou jsou

Arméni v Arménii a Náhorním Karabachu (souvisí to s obecně vysokou vzdělaností tohoto národa i jejich ekonomickou aktivitou), Abchazové v Abchazsku a Osetové v Jižní Osetii, kteří znají rusky lépe než s nimi žijící menšiny. Zde hrála roli dlouhodobá snaha centrální tbiliské vlády gruzinifikovat tyto regiony, čemuž se zmíněné národy bránily volbou ruštiny jako druhého jazyka. V případě Abchazů je navíc podstatné, že sami byli v postavení menšiny.

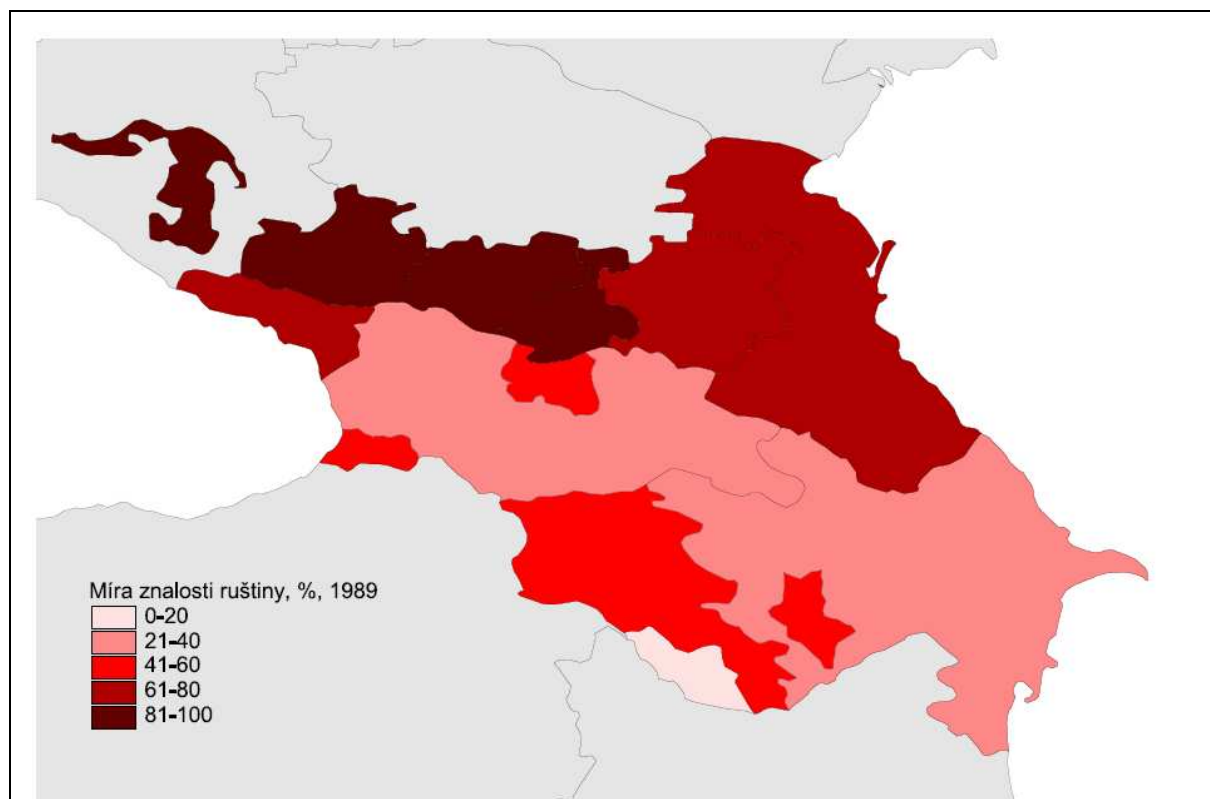
Obrázek 7.1.4 navíc dokumentuje důležitý fakt, a to vcelku nízkou znalost ruštiny ve svazových republikách (pod 50 %), což se týkalo zejména titulárních národů. Bylo to pochopitelně ovlivněno postavením jazyka titulárního národa, jakožto jazyka oficiálního (pro Adžarsko a Nachičevansko to platí také), a tím i snahou o jeho širší využití mezi menšinami. U nich byla znalost ruštiny sice běžná, ale zdaleka ne do takové míry, jako na úrovni autonomních jednotek. Například více jak 60 % populace daného národa nevedlo jakoukoliv znalost ruštiny v případě Azerů v Gruzii a Arménii, Lezgů v Ázerbájdžánu, Osetů v Gruzii,

Obrázek 7.1.4-2 Znalost ruštiny a titulárních jazyků mimo rodilé mluvčí, 1989

Zdroj: census 1970, 1989

Obrázek 7.1.4-3 Podíl obyvatel jednotek (kromě Rusů), kteří se domluví rusky, 1989 (%)

Zdroj: Census 1989

Ježidů v Arménii. Může to být dáno buď obecně nižší sociálně-ekonomickou úrovní konkrétní komunity (Azerové), nebo vysokou mírou adaptability s titulární kulturou (Lezgové, Ježidé, Osetové), případně obojím.

7.1.4.2 Vývoj znalosti titulárních jazyků mimo rodilé mluvčí

Právě asimilace s titulárním (případně s druhým) jazykem a kulturou je dalším zajímavým aspektem mezietnických vztahů. Z obrázku 7.1.4 je patrné, že se potvrzuje předchozí tvrzení o postavení titulárních jazyků ve třech svazových republikách, kde více než 20 % populace z netitulárních národů uvedlo znalost hlavního úředního jazyka. Nejvyšší míru znalostí titulární řeči vykazují Ježidi/Kurdové (tři čtvrtiny z nich ovládají arménštinu, nebo azerštinu), Lezgové (více jak polovina zná azersky), Osetové a Abchazové ve vlastní Gruzii či Adžarsku (přes 50 % se domluví gruzínsky). Naopak v administrativně nižších entitách, kde se prosazovala ruština, se ukázala míra znalosti titulárního jazyka jako velmi malá a v některých případech je počet obyvatel hovořící daným jazykem dokonce nižší, než je členů příslušného národa (tzn. že někteří lidé neovládají jazyk svého národa, například abchazštinu,

adygštinu, kabardštinu, karačajštinu, osetštinu). Vesměs se to týká severokavkazských jazyků a entit (výjimku představuje Abchazsko), kde se dominantní stala ruština, takže pomínou-li se mezietské sňatky, jazyk svých kavkazských sousedů se zde ke škodě všech učil pouze zanedbatelný počet lidí.

V jihokavkazských nižších autonomních jednotkách byla míra znalosti titulárních jazyků poněkud vyšší než na severu, přesto se jejich všeobecná znalost nestala běžnou záležitostí. Například pouze necelých sedm procent Gruzínů se domluvilo v Jižní Osetii osetsky, zhruba dvě procenta Azerů v Náhorním Karabachu arménsky (zde se navíc míra znalosti v měřeném mezidobí snížila, což mohlo být buď v důsledku imigrace Azerů, nebo jako důsledek narůstajícího etnického napětí, kdy obě strany odmítaly přiznat jakoukoliv vzájemnou spřízněnost). Gruzíni v Abchazsku řeč titulárního národa ignorovali zcela.

Zajímavé je také opačné srovnání, tedy míra znalosti druhého jazyka u titulárních národů. Statisticky zaznamenání hodný je pouze příklad Osetů v Jižní Osetii, kde kolem šestiny Osetů ovládalo gruzínštinu. Vysvětlením je důsledek vlivu gruzinizace, ale zřejmě také možnost ekonomické migrace do vlastní Gruzie, kde tento jazyk potřebovali k běžné komunikaci. Symptomatický je také postoj karabašských Arménů k azerštině, když při censu v roce 1970 přiznalo znalost azerštiny 3 % Arménů, při posledním sčítání nikdo. Potvrdily se tak zhoršující se etnické vztahy v této lokalitě. Statistickou signifikanci mezi znalostmi (osvojením) jazyků jednotlivých skupin a etnopolitickou mobilizací se sice nepodařilo prokázat, přesto je zřejmé, že vzájemná kulturní ignorance musí mít v důsledku vliv na vzájemné pochopení a důvěru.

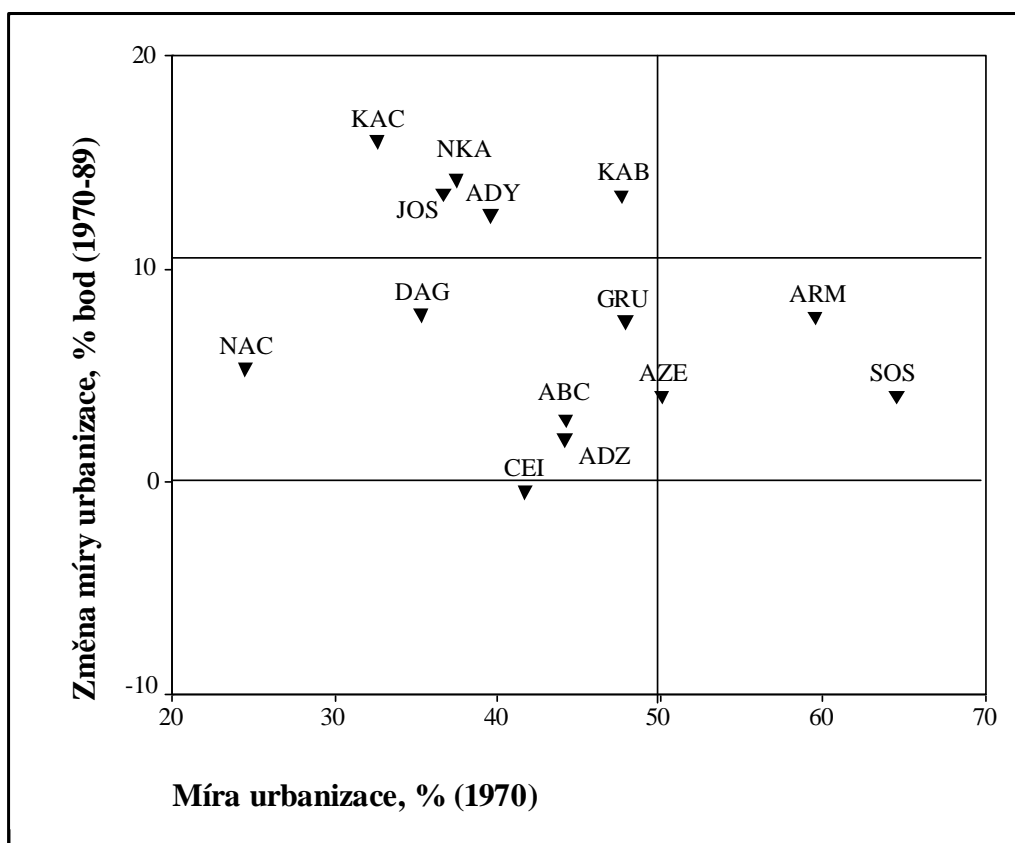
7.2 Regionální analýza sociálně-ekonomických charakteristik

Sociálně-ekonomické charakteristiky, statisticky analyzované v předchozí kapitole, vykazují vcelku významnou míru vzájemné (logické) souvislosti. Je to proto, že jsou výsledkem jednoho procesu v kontextu této práce pojmenovaném jako modernizace společnosti. Změny v urbanizaci dané entity souvisí se zvyšující se gramotností populace (střední a vyšší vzdělanost). Přestože se nepodařilo statisticky prokázat hlubší kauzalitu mezi etnopolitickou mobilizací a modernizací společnosti, zaslouží si modernizační indikátory hlubší regionální analýzu, protože je mimo jiné očekáván značný rozdíl jednak mezi Severním a Jižním Kavkazem, jednak mezi národy uvnitř jednotlivých entit.

7.2.1 Míra urbanizace na počátku sledovaného období

Celková míra urbanizace kavkazského regionu koncem 60. let byla na poměrně nízké úrovni a prakticky nebyly patrné rozdíly mezi severními a jižními entitami. Pouze v Arménii a Severní Osetii žila více jak polovina obyvatel ve městech, na padesátiprocentní hranici dosáhl ještě Ázerbájdžán. Ve zbylých jednotkách převažovala venkovská populace, přičemž urbanizace se pohybovala v intervalu mezi 30 – 50 %, a to včetně Gruzie, kde se nachází Tbilisi, jedno z nejdůležitějších ekonomických a kulturních center celého regionu. Nejvíce venkovské populace pak žilo v Nachičevansku, zde tvořila více jak tři čtvrtiny společnosti.

Obrázek 7.2.1-1 Míra urbanizace entit a její změna mezi lety 1970 - 89

Zdroj: census 1970, 1989

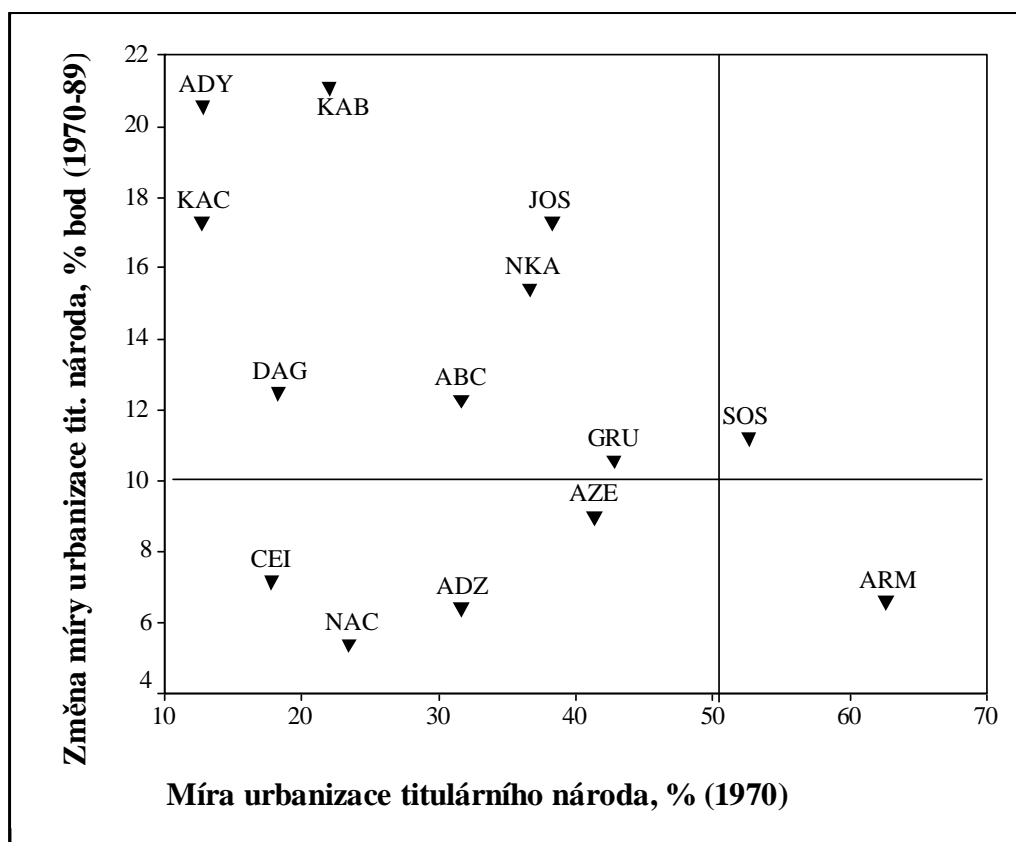
Tento stav ve srovnání se zbytkem Sovětského svazu (průměrná míra urbanizace v SSSR byla 56 %, v RSFSR 62 %) poukazuje na podprůměrnou socioekonomickou úroveň této oblasti, měřeno skrze optiku sovětské komunistické ideologie. Ta spojovala míru urbanizace s úrovní industrializace, tedy s vyšším zastoupením proletariátu ve společnosti. Z hlediska národnostní politiky pak počítali sovětskí vůdci s městským prostředím jako

s inkubátorem sovětské nacionální identity (Simon 1991, Kaiser 1994). Zaostalost regionu nevyplývá pouze ze sovětských norem, také v modernistických teoriích míra urbanizace indikuje vyšší životní standard vyjádřený přístupem ke vzdělání, zdravotní péči a dalším sociálním službám, ale také například možností kulturního vyžití (Deutch 1953). Dá se proto odvodit, že kavkazský region až na výjimky zaostával i v těchto oblastech.

7.2.1.1 Míra urbanizace jednotlivých národů

Při podrobnějším zkoumání národnostní struktury měst (a statistická analýza to potvrdila) vychází najevo, že tento stav ovlivňuje zejména urbanizovanost titulárního národa. Nejvíce urbanizovaným kavkazským autochtonním národem jsou Arméni, což je podmíněno historickými faktory, například tradicí osídlení ve městech (obchodem a řemesly jako dominantní ekonomickou aktivitou), migracemi (dobrovolnými i nucenými) a jinými politickými událostmi (časté konflikty se sousedními národy, vyhnanství, genocidy). K více

Obrázek 7.2.1-2 Míra urbanizace titulárních národů a její vývoj mezi lety 1970 - 89

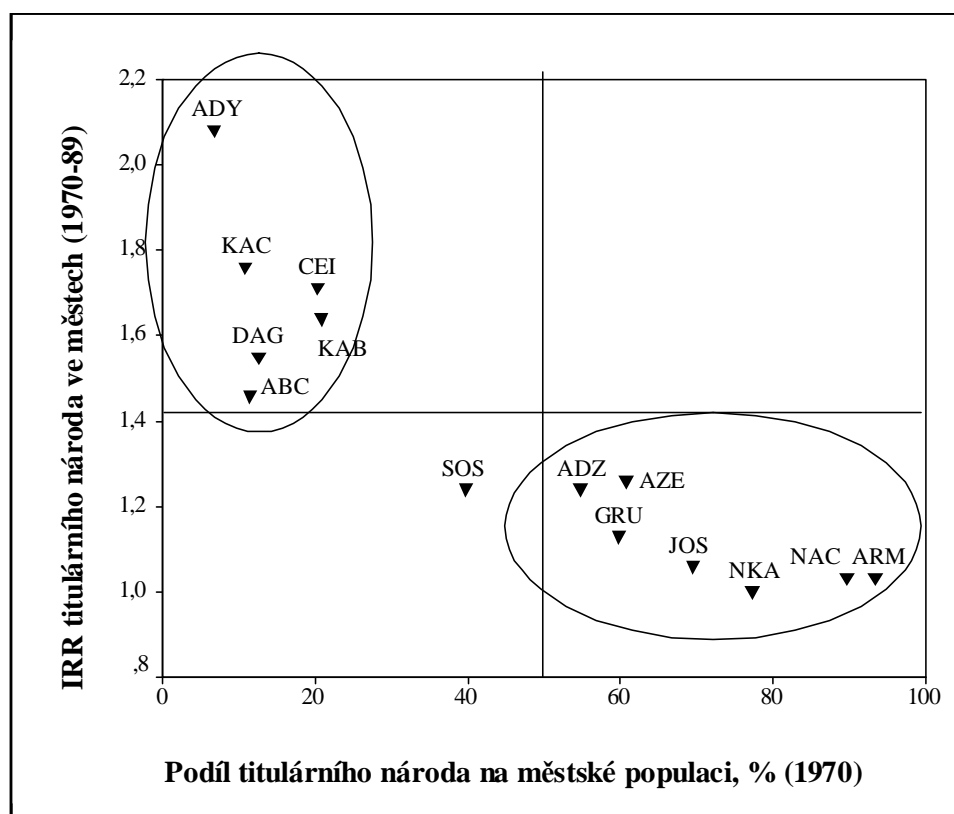

Zdroj: census 1970, 1989

urbanizovaným národům patří také Severoosetové (více než 50 %), ačkoliv celková míra urbanizace jednotky je v případě Severní Osetie značně vyšší než u samotného národa.

Jiné národy (tedy ani Gruzínci, ani Azerové) se dle výsledků censu 1970 k padesátiprocentní hranici nepřiblížily, některé naopak ve srovnání s urbanizací jednotky výrazně zaostávaly (míra urbanizace skupiny pod 20 %), jako například Kabard'ané, Balkaři, Karačajci, Čerkesové, Adygové, Čečeni, v Dagestánu Avaři, na Jižním Kavkaze gruzínští Azerové (viz obrázek 7.2.1-2). Toto poukazuje na statičnost a trvalost hodnot tradičního sídelního a tím i společenského systému, které i přes značnou snahu (kolektivizace venkova, deportace, industrializace, aj.) sovětská politika zatím nezlomila. Není samozřejmě překvapující, že mnohem urbanizovanější byly alochtonní národy (především Rusové), které představovaly modernizační (a společensky destabilizační, viz níže) prvek pro ekonomicky zaostalé oblasti.

Obrázek 7.2.1-3 Podíl titulárního národa ve městech (1970) a jeho vývoj

Zdroj: census 1970, 1989

Při pohledu významu titulárního národa na etnické složení kavkazských měst v roce 1970 (obrázek 7.2.1-3) je znát patrný rozdíl mezi jižním a severním regionem. Zatímco v jihokavkazských městech převažovaly (nad 50 %) titulární národy (kromě Abchazska), na Severním Kavkaze domácí skupiny tvořily přibližně pětinu (kromě Severní Osetie, kde byl jejich podíl 40 %) a v urbánním prostředí zde jasně dominovali Rusové. Je to pochopitelně ovlivněné celkovou národnostní strukturou populace, která je (jak již bylo dříve řečeno) více etnicky (titulárně) homogenní právě na jihu, ale také vyšším stupněm společenské modernizace jihokavkazských národů (industrializace zde začala dříve).

7.2.1.2 Vývoj míry urbanizace mezi roky 1970 - 89

V období mezi roky 1970 a 1989 se proces urbanizace dotkl víceméně všech kavkazských národů a entit s výjimkou Čečenska (viz obrázek 7.2.1-1). Nejvyšší růst (více jak 10 procentních bodů) lze zaznamenat u méně urbanizovaných celků (Karačajsko-Čerkesko, Jižní Osetie, Náhorní Karabach, Adygsko, dále i Kabardsko- Balkarsko), což bylo dáno nerozvinutostí měst (i entit) na počátku měřeného období a snahou sovětských orgánů o zlepšení celkového socioekonomického stavu regionu (Kaiser 1994). Velkou roli jistě sehrál i prudký demografický růst, kdy narůstající mladá ekonomicky aktivní populace byla nucena hledat možnosti obživy mimo sektor zemědělství a často i mimo rodný region (viz proces dekoncentrace, kapitola 7.1.3.).

Poměrně slabý růst míry urbanizace je patrný v Abchazsku (roli hraje rozvinutost sektoru cestovního ruchu a možnosti jeho realizace v sídlech venkovského typu na černomořském pobřeží i v horách) a Adžarsku, kde absence rozvoje byla dána periferní polohou u hranic s Tureckem (Suny 1994). Deurbanizační proces postihl Čečensko-Ingušsko, a to v důsledku masivní emigrace urbanizovaných Rusů, která nestihla být kompenzována urbanizací místních titulárních národů (o něco více zde byli urbanizovanější Ingušové).

Urbanizační proces se nicméně týkal všech autochtonních kavkazských národů bez výjimky, přičemž výraznější změny se opět staly u skupin na počátku nejméně urbanizovaných (viz obrázek 7.2.1-2). Růst o více než 15 procentních bodů zaznamenali Adygové, Karačajci, Čerkesové, Kabardžané, Balkaři, Lezgové (v Dagestánu), Jihoosetové a karabaští Arméni. Korelační analýza odhalila, že nejvýznamnějším faktorem změny urbanizace jednotky nebo autochtonních národů byla přítomnost Rusů, respektive vývoj jejich podílu. Tím je myšleno, že Rusové se stali jakýmsi katalyzátorem urbanizačního procesu (tj. rozvoje měst), ale pochopitelně to souvisí i s celkovým ekonomickým (industrializačním)

vývojem regionu a s již zmíněným demografickým vývojem autochtonní populace. To dobře koresponduje zejména se severokavkazskými entitami, na jihu to bylo vzhledem k nižšímu zastoupení Rusů více ovlivněno modernizací a mobilizací samotných titulárních skupin.

Předchozí závěry dále potvrzuje vývoj národnostní struktury měst, když nejrychleji rostl absolutní i relativní počet autochtonní populace ve městech Severního Kavkazu (viz obrázek 7.2.1-3). Nejrychleji se tu vzhledem k ostatním národnostním skupinám v příslušných jednotkách urbanizovali Adygové, Karačajci, Čerkesové, Kabardové, Balkaři, Čečeni, Avaři a Ingušové v Severní Osetii (index růstu 1,5 a více). Ve většině měst přitom nedocházelo ke snížení počtu obyvatel jiných národů, ba spíše naopak (výjimku představovali Rusové, kteří odcházeli z dagestánských a čečenských měst). Obecně tedy lze shrnout, že severokavkazská města rychle rostla díky přílivu titulární populace a zároveň se více národnostně promíchávala.

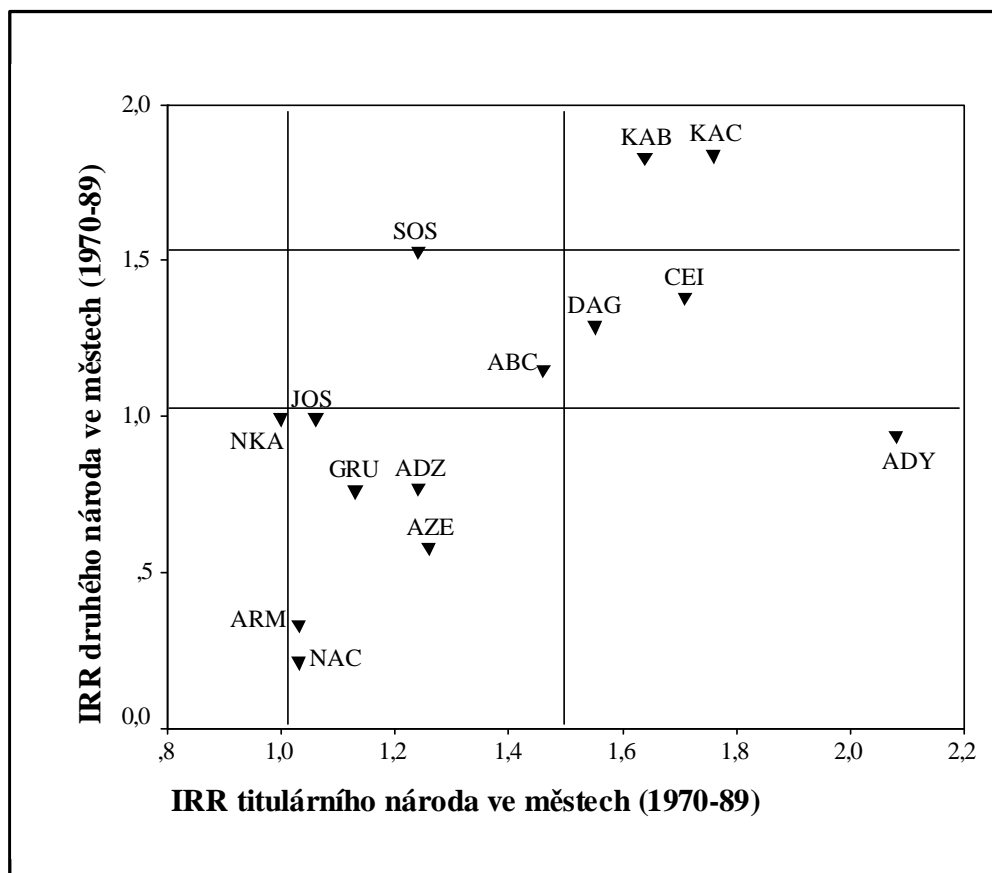
Na Jižním Kavkaze tak výrazný růst podílu titulárních národů ve městech v porovnání s ostatními zaznamenán nebyl (nejvyšší index růstu 1,46 u Abchazů), zato ostatních národů relativně spíše ubývalo. Platí to samozřejmě i v případě městských Rusů, ale index relativního růstu odhalil, že tempo jejich úbytku ve městech bylo značně pomalejší než v případě celé jednotky (znamená to, že Rusové utíkali více z venkova). V Náhorním Karabachu, Jižní Osetii a Nachičevansku dokonce počet Rusů ve městech mírně stoupl. Celkově tak města na jihu rostla a zároveň se homogenizovala ve prospěch titulárních národů.

Pro další etnopolitický vývoj entit je podstatný údaj o trendech vývoje zastoupení titulárního a druhého národa ve městech, neboť právě zde docházelo k intenzivnějším mezietským kontaktům a z nich vyplývající konkurenci. V tomto ohledu lze opět hodnotit zvláště severokavkazská a jihokavkazská města (viz obrázek 7.2.1-4). V prvním případě rostla jak titulární, tak druhá autochtonní skupina (s výjimkou Adygů, kde ji tvoří Ukrajinci), přičemž v Čečensko-Ingušsku a Dagestánu byl rychlejší (první) titulární národ, v Severní Osetii, Kabardsko-Balkarsku a Karačajsko-Čerkesku druhý titulární, případně druhý autochtonní národ (nejvýraznější rozdíl byl v Severní Osetii mezi Osety a Inguši).

Na Jižním Kavkaze pouze v Abchazsku rostl ve městech podíl obou skupin, výrazně rychleji však přibývalo Abchazů než Gruzínů, ve zbývajících jednotkách zůstával poměr přibližně stejný (Náhorní Karabach), nebo druhý národ relativně ztrácel (nejvýrazněji v Nachičevansku a Arménii – index růstu nižší než 0,5 – kde koncem 80. let již naplno probíhala etnopolitická mobilizace a z ní vyplývající národnostní napětí). V těchto případech vývoj etnické struktury ve městech kopíruje vývoj struktury v celé jednotce. Zvláštní výjimku

představuje Jižní Osetie, kde ze celou jednotku přibývalo více Gruzínů, ve městech však rychleji rostlo zastoupení Osetů (byť rozdíly nejsou nijak velké).

Obrázek 7.2.1-4 Vývoj titulárního a druhého národa ve městech mezi lety 1970-89

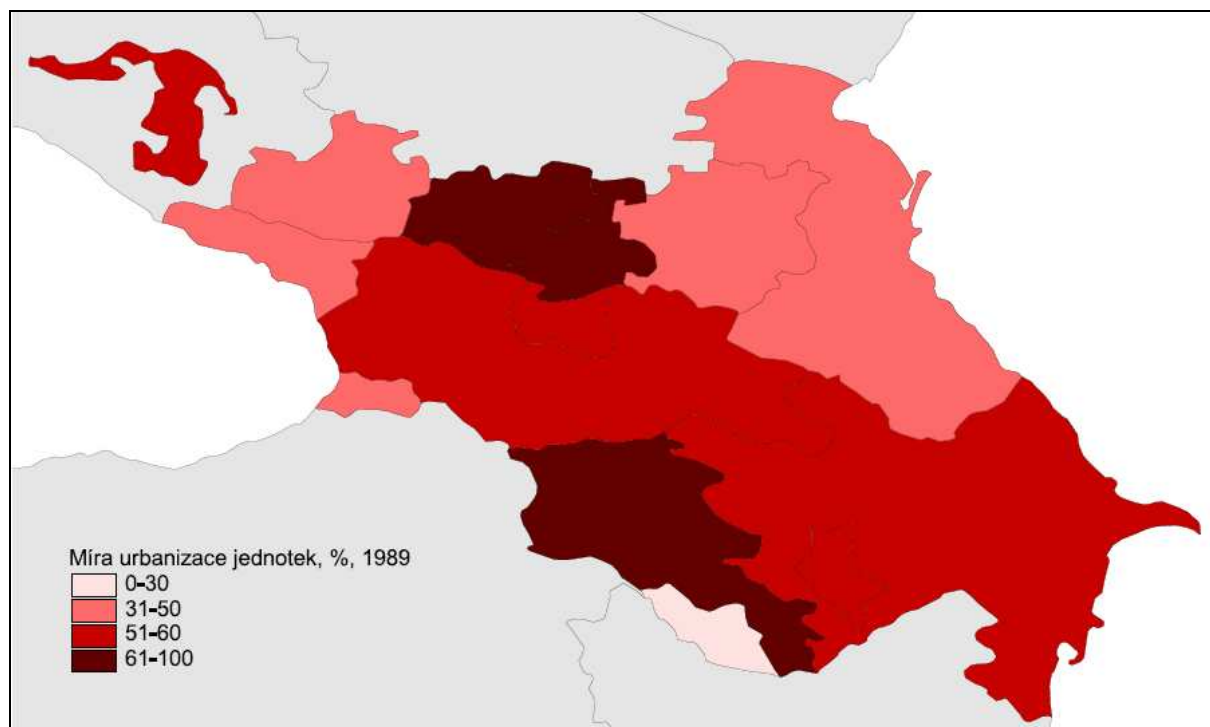

Zdroj: census 1970, 1989

7.2.1.3 Shrnutí vývoje urbanizačního procesu

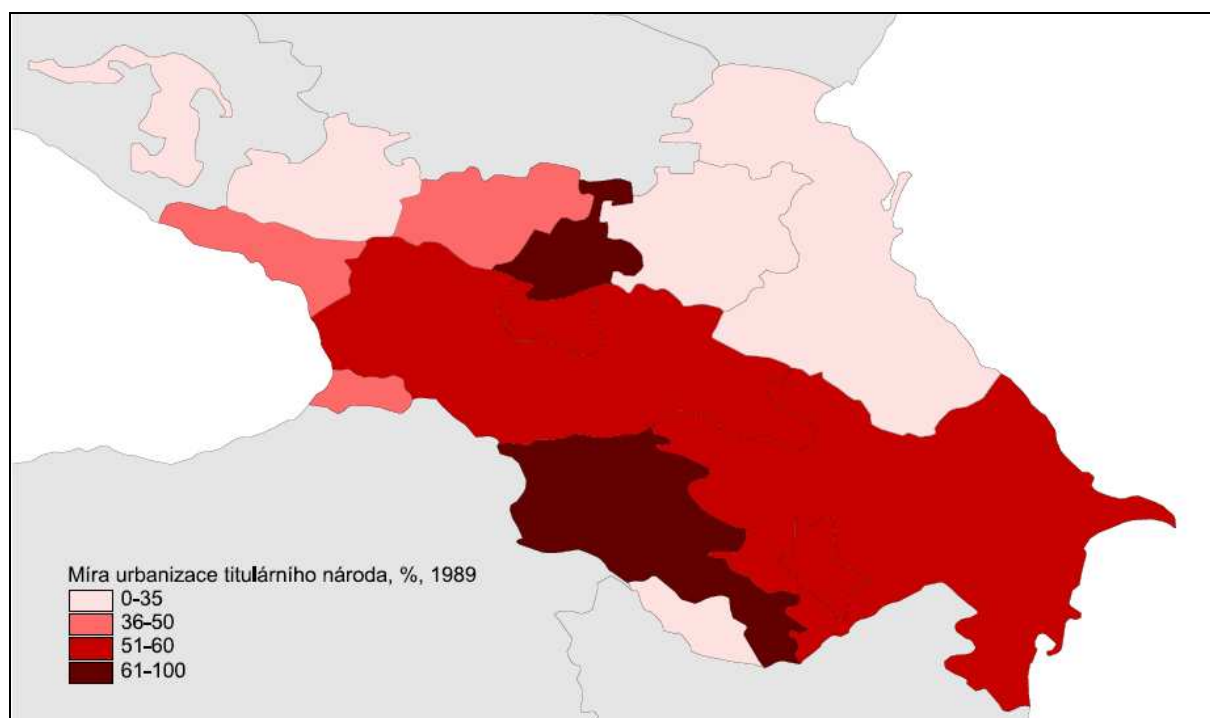
Při zvážení intenzity urbanizačního procesu (a koneckonců i prostým porovnáním míry urbanizace jednotek i titulárních národů v roce 1970 a 1989) lze dojít k závěru, že během dvaceti let prošel kavkazský region velmi zásadní sídelní i sociální proměnou. Rychlost urbanizace zde překonala celosvazový průměr a i když na konci 80. let pouze Arménie a Severní Osetie byly více urbanizované než samotný Sovětský svaz, více než polovina kavkazských entit figurovala nad padesátiprocentní hranicí.

Obrázek 7.2.1-5 Míra urbanizace jednotek, 1989 (%)

Zdroj: Census 1989

Obrázek 7.2.1.6 Míra urbanizace titulárního národa

Zdroj: Census 1989

Zásadní zjištění je, že k tomuto vývoji nejvíce přispěla urbanizace titulárních národů. Zároveň je však evidentní, že i přes intenzivní vývoj přetrvává diferenciaci mezi severokavkazskými a jihokavkazskými autochtonními národy, protože prvně zmíněné (kromě Severoosetů) stále zůstávaly primárně rurálními společnostmi. Na pozici nejméně urbanizované titulární skupiny se propadli Čečeni, což je dílem značně konzervativního a změnám rezistentního prostředí čečenské společnosti (Souleimanov 2007). Roli sehrála hluboká rusko-čečenská animozita bránící Čečenům migraci do měst (kde se cítili diskriminováni) a uchováující tak města převážně ruská a venkov čečenský (poměr se přesto mírně vyrovnával). Ale také ostatní severokavkazské skupiny si uchovávaly převážně venkovský charakter, byť došlo pod demografickým tlakem k zřetelným posunům v modernizaci. I přes patrnou severojižní dichotomii zůstal zdaleka nejméně urbanizovanou jednotkou jihokavkazské Nachičevansko. Lze předpokládat, že hlavním faktorem absence širšího socioekonomického vývoje se stala jednak periferní poloha této autonomní republiky vklíněná mezi Arménii, Írán a Turecko (pro Sovětský svaz tradiční rivalové) a jednak i ekonomická stagnace mateřské země (sovětské vedení prakticky přestalo investovat do další těžby ropy v Ázerbájdžánu) řešící primárně problémy na území vlastní republiky (Switochowski 1995).

Celkově lze shrnout vývoj kavkazských měst v uvedeném období jako dynamický a jejich proměnu jako zásadní. Dle komunistické ideologie měly tyto změny přivodit „melting pot“ efekt a tím žádanou internacionalizaci (sovětizaci) populace, k čemuž nedošlo. Jak poznamenává Kaiser, „urbanizace a nivelizace sociálních rozdílů mezi národy šly ruku v ruce s procesem jejich konsolidace a nárůstem nacionalismu“ (Kaiser 1994, s. 225). Statistická analýza ostatně prokázala, že v jednotkách s vyšší mírou urbanizace a více urbanizovanými titulárními národy vedla etnopolitická mobilizace k ozbrojenému konfliktu (vyjma Čečensko-Inguška).

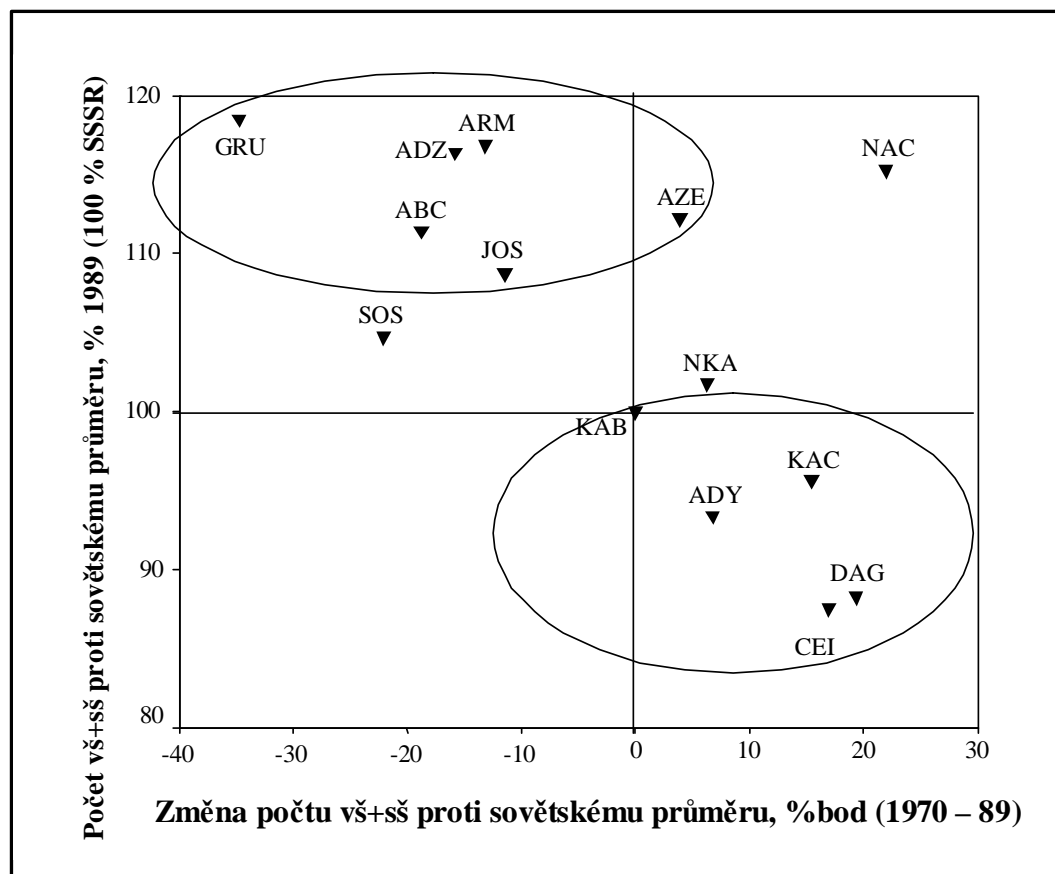
Dle modernistických teorií by právě v městském prostředí mělo docházet k primárním impulzům etnopolitické mobilizace a nerovnoměrný růst dvou konkurenčních skupin v městském prostředí měl být katalyzátorem. V případě Severní Osetie, Abchazska (rychlejší urbanizace druhého národa) a Jižní Osetie (rychlejší urbanizace titulárního národa) tomu tak skutečně mohlo být, v Náhorním Karabachu zůstal ve městech poměr konkurenčních skupin stejný a výrazně divergentní vývoj národnostní struktury je tak patrný pouze na venkově. Je však nutno přihlídnout k specifiku karabašského sídelního systému, když nejdůležitější města zde byla narozdíl od ostatních případů národnostně homogenní –

Stěpanakert byl arménský, Šuša azerská, naproti tomu města jako Suchumi, Vladikavkaz i Chinvali byla národnostně značně promíchaná.

7.2.2 Vzdělanostní struktura kavkazských entit

Zvyšování úrovně vzdělanosti (podíl vysokoškolsky a středoškolsky vzdělaných lidí) se stalo jedním z hlavních cílů sovětské politiky, jejímž smyslem bylo zvýšit socioekonomickou úroveň celé sovětské společnosti, srovnat rozdíly mezi regiony a národy a tím také podpořit integraci/sovětizaci národů (Simon 1991, Kaiser 1994). Ačkoliv byla úplná negramotnost i v periferních regionech koncem 60. let víceméně eliminována, zůstávaly mezi jednotlivými entitami v úrovni vzdělanosti vcelku propastné rozdíly³³.

Obrázek 7.2.2-1 Počet absolventů vysokých a středních škol

Zdroj: census 1970, 1989

³³ Jelikož je vzhledem ke změně metodiky měření vzdělanosti v censech 1970 a 1989 (v prvním případě se jedná o podíl z obyvatel starších 10 let, později se stejný indikátor počítal z populace starší 15 let) nemožné počítat koeficienty změny. Proto se vychází z údajů vztažených k sovětskému průměru.

Již při prvním pohledu na regionální rozdíly v úrovni vzdělanosti (ať již v roce 1970, nebo 1989) se nabízí výrazná polarizace sever versus jih (viz obrázek 7.2.2). Vůbec nejvzdělanější populací v regionu i rámci Sovětského svazu disponovala Gruzie, která ve srovnání s celosvazovým průměrem (úroveň 100 %) podílu absolvovaných středoškoláků a vysokoškoláků na populaci v roce 1970 dosahovala 153 procent, v počtu absolventů vysokých škol dokonce 174 procent (samotní Gruzínci dosahovali 200 procent průměru SSSR!). Silně nadprůměrně vzdělaná populace žila i v gruzínských autonomních regionech (Abchazsko, Jižní Osetie) a v Arménii. Na Severním Kavkaze se vzdělaností od ostatních výrazně odlišovala Severní Osetie, na úroveň sovětského průměru dosáhlo také Kabardsko-Balkarsko. Naopak nejméně vzdělané obyvatelstvo měly severokavkazské Čečensko-Inguško a Dagestán, z jihu pak Nachičevansko a Náhorní Karabach. Vysvětlením těchto diferencí je jednak tradice urbanizovanosti a vzdělanosti u Gruzínců, Arměnců i Osetů, jednak také dostatek vzdělávacích institucí v přirozených centrech regionů, tj. Tbilisi a Jerevanu na jihu, Vladikavkazu na severu Kavkazu (Kaiser 1994, Suny 1994).

V některých případech lze zaznamenat výrazné rozdíly v podílech středoškoláků a vysokoškoláků vztažených ke celosvazové úrovni, což se týká zejména Náhorního Karabachu a Nachičevanska. Zatímco střední školství zajišťovalo vcelku dostatek absolventů, vysokoškoláků bylo ve srovnání s ostatními celky velmi málo, což bylo způsobeno absencí univerzit v těchto celcích (založeny byly až koncem 60. let).

Z předchozí statistické analýzy vyplynulo, že na vyšším vzdělání se nejvíce podílí urbanizovaná část titulárního národa. Z detailního pohledu na jednotlivé entity v roce 1970 nicméně vyplývá, že tomu tak v předchozích dekadách úplně nebylo. Například v Ázerbájdžánu měli vyšší úroveň vzdělanosti než domácí národ Arměnci a Rusové, na Severním Kavkaze kromě Lezgů v Dagestánu a Adygů za průměrem zaostávaly všechny titulární národy. Smutný regionální primát pak drželi Čečeni, když podíl vysokoškoláků dosahoval koncem 60. let pouze 17 procent sovětské úrovně, u středoškoláků pak 30 procent (přetrvávající důsledek deportací a diskriminace ze strany sovětských úřadů, viz Souleimanov 2007).

V intercensálním období 1970 - 89 došlo k výraznému posunu ve vzdělanosti ve všech jednotkách i u jednotlivých národů a obecně lze tento proces charakterizovat jako nivelizační (Tishkov 1996). Z obrázku 7.2.2 je možné vyčíst, že vztaženo k celosvazovému průměru docházelo u jednotek s vyšší vzdělaností v roce 1970 ke ztrátě dominantního postavení, kdežto u entit dříve zaostávajících k pozitivnímu posunu ve struktuře vzdělanosti. Tento

proces lze také vyložit jako snahu centrálních orgánů o snížení socioekonomického deficitu periferních a málo rozvinutých entit prostřednictvím investic do vzdělání, avšak na úkor jiných oblastí (Kaiser 1994). Dokladem jsou například již zmíněné univerzity v Nachičevanu

Tabulka 7.2.2 Úroveň vzdělanosti národů uvnitř jednotek* (ve vztahu k sovětskému průměru)

	Rozdíl vř 1970	Rozdíl vř 1989	1970-89	Rozdíl vř+sř 1970	Rozdíl vř+sř 1989	1970-89
Arménie	135,7	129,1	-6,6	130,2	116,9	-13,2
Arméni	140,5	131,9	-8,6	132,6	118,2	-14,4
Azerové	45,2	48,4	3,2	58,3	97,6	39,3
Rusové	200,0	173,2	-26,8	181,0	124,4	-56,6
Ázerbajdžán	104,8	99,4	-5,4	108,3	112,2	3,9
Azerové	92,9	95,0	2,1	97,9	112,9	15,0
Rusové	147,6	147,5	-0,1	150,8	113,1	-37,7
Arméni	114,3	102,9	-11,4	121,1	108,6	-12,4
Lezgové	59,5	68,8	9,3	73,6	98,5	25,0
Gruzie	173,8	139,8	-34,0	153,3	118,5	-34,8
Gruzíni	200,0	154,0	-46,0	167,4	123,5	-43,8
Arméni	104,8	85,2	-19,5	118,6	107,2	-11,4
Rusové	164,3	150,7	-13,5	157,9	115,8	-42,0
Azerové	42,9	55,8	13,0	56,6	92,5	35,9
Osetové	97,6	102,3	4,7	104,1	103,5	-0,6
Abchazové	109,5	125,1	15,5	98,8	108,9	10,1
Adygsko	76,2	82,8	6,6	86,8	93,4	6,7
Adygové	88,1	118,8	30,7	94,6	110,1	15,5
Karačajsko-Čerkesko	78,6	89,4	10,8	80,2	95,6	15,4
Karačajci	76,2	108,0	31,8	69,8	101,7	31,8
Čerkesové	71,4	102,5	31,0	76,0	107,2	31,2
Kabardsko-Balkarsko	97,6	95,3	-2,3	100,0	100,0	0,0
Kabard'ané	61,9	87,5	25,6	80,2	102,1	22,0
Balkaři	69,0	110,2	41,1	69,0	100,9	31,9
Severní Osetie	131,0	128,9	-2,1	126,9	104,7	-22,1
Osetové	123,8	147,5	23,7	124,8	111,3	-13,5
Čečensko-Ingušsko	71,4	74,0	2,6	70,7	87,5	16,9
Čečeni	16,7	48,6	31,9	30,6	84,6	54,0
Ingušové	35,7	66,6	30,9	45,0	90,9	45,8
Dagestán	66,7	79,8	13,1	69,0	88,3	19,3
Avaři	42,9	69,5	26,7	50,8	89,0	38,1
Dargové	40,5	61,4	20,9	42,1	76,7	34,6
Kumykové	54,8	77,9	23,1	63,6	94,0	30,4
Lezgové	71,4	95,8	24,4	71,9	103,6	31,7

Zdroj: census 1970, 1989

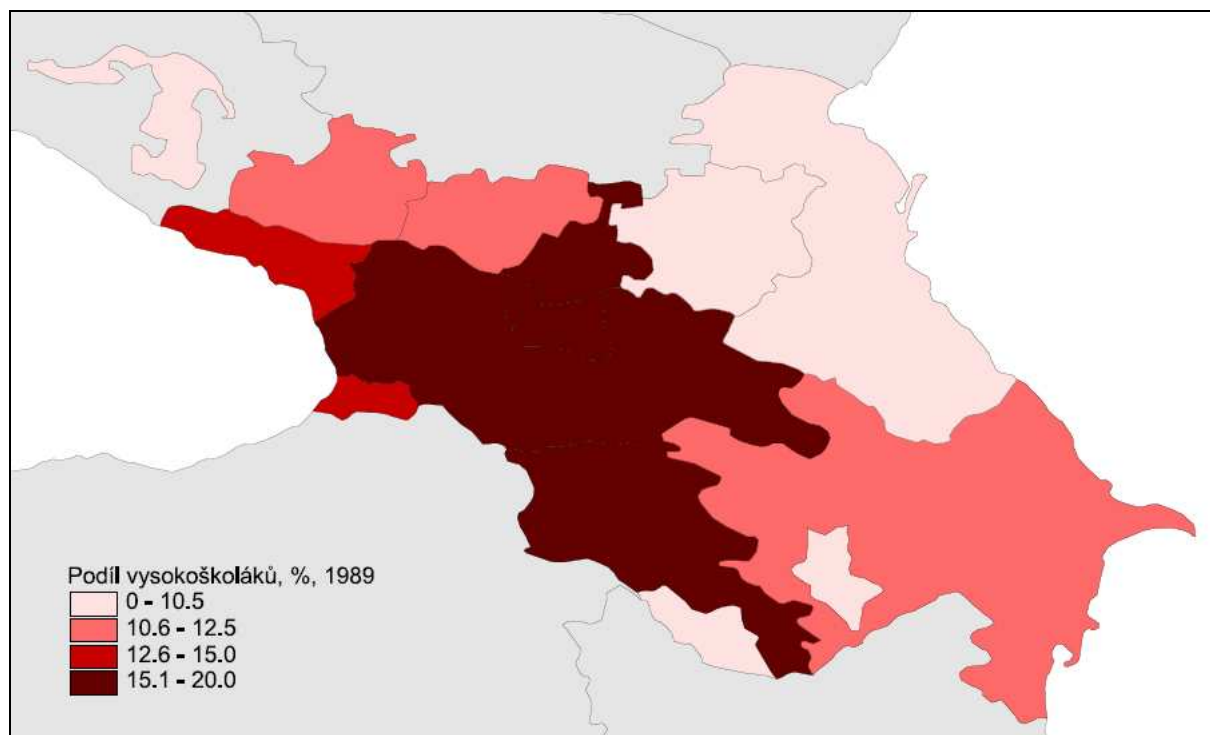
Pozn.: *uvedeny jsou pouze jednotky, u nichž byla vzdělanostní struktura národnostních skupin v censech zjišťována (republiková úroveň). U severokavkazských národů byly data zjišťovány na úrovni RSFSR. Vzhledem k vysoké míře etnické koncentrace těchto národů je lze považovat za reprezentativní pro úroveň příslušných autonomních jednotek.

a Stěpanakertu založené koncem 60. let. Největší růst podílu vysokoškoláků, vztaženo k sovětské úrovni, zaznamenaly celky Nachičevansko, Dagestán, Karačajsko-Čerkesko, naopak propad je evidentní v jihokavkazském regionu, zvláště pak v Gruzii a jejích

autonomních regionech. V případě kombinovaného ukazatele podílu středo- a vysokoškolských absolventů je výsledek podobný, více se pozitivní změny projevily v případě Čečensko-Inguška. I přes zmenšení rozdílů je ale v roce 1989 stále zcela patrný rozdíl mezi entitami v Severním a Jižním Kavkaze.

Co se dále za uvedené období radikálně změnilo, je vzdělanost titulárních skupin ve vztahu k průměru jednotky i celého Sovětského svazu. Oproti roku 1970 zůstávají pod průměrem podílu středo- a vysokoškoláků v populaci entity pouze Čečeni a Dargové, v případě vysokoškolské populace ještě Azerové, Kabardžané, Avaři a Kumykové (rozdíly již však nejsou tak propastné). Ostatní titulární národy se staly vzdělanějšími ve smyslu dosaženého stupně vzdělání než je průměr daných jednotek. Tento vývoj je vhodné dávat do souvislostí s korenizační politikou, přesněji s národnostními kvótami na středních a vysokých školách, které upřednostňovaly právě tyto skupiny před ostatními, zejména alochtoními národy (Simon 1991).

Obrázek 7.2.2-2 Podíl vysokoškoláků na populaci starší 15 let, 1989 (%)

Zdroj: Census 1989

Podrobnější statistické údaje přinášejí také zajímavý detail v aspektu vzdělanostních rozdílů mezi kavkazskými a turkickými (v lingvistickém slova smyslu) a křesťanskými a muslimskými národy. Více vysokoškoláků v rámci jednotky vykazují turkičtí Balkaři,

Karačajci, Kumykové (vlivem vyšší míry urbanizace), i když kombinovaný údaj o podílu středo- a vysokoškolských absolventů vychází ve prospěch kavkazských národů. V rámci celého Kavkazu pak větší podíl vysokoškoláků na populaci měly převážně křesťanské národy, což může být dáno delší tradicí jejich urbánního života i větší tendencí přijímat „západní“ (či alespoň ruské) idey a hodnoty (viz například rozšíření marxismu mezi gruzínskou a nacionalismu mezi arménskou inteligencí v 19. století).

Celkově byly snahy sovětských orgánů o edukační pozdvihnutí národů úspěšné, vždyť negramotnost (dříve velmi rozšířená zejména mezi autochtony ve Střední Asii a Dálném východě) zcela zmizela a také trend růstu podílu populace se středním a vyšším vzděláním byl evidentní u všech národů v každém intercensálním období (Kaiser 1994). Nicméně ve finále nepřinesla vyšší vzdělanost žádaný politický efekt, tedy internacionalizaci obyvatel (i přesto že až na výjimky byl celý vzdělávací systém v ruštině), spíše vedla k růstu nacionalismu a přispěla i k etnopolitické mobilizaci. Jedním z příčin neúspěchu se staly národnostní kvóty ve vzdělání (součást oficiální politiky korenizace), které byly primárně určeny titulárním skupinám a jež vedly k ekonomickému i politickému vzestupu národní inteligence a elit. Jak podotýká Kaiser, „tento systém pomohl k uchycení národnostního nepotismu, neboli korenizaci „zespoda“, vylučující příslušníky netitulárních skupin“ (Kaiser 1994, s. 235). Tím se na jednu stranu vytvořila skupina vyvolených, která se nechtěla vzdát svých výhod, na stranu druhou skupina nespokojených, která se stávající diskriminací nesouhlasila a usilovala o změnu.

Do první kategorie určitě lze zařadit například Gruzíny, jejichž tradičně vysoká úroveň vzdělanosti a z ní plynoucí výsada jakéhosi regionálního elitářství (spojená s ekonomickým i politickým profitem) se dostaly do ohrožení s relativně se zvyšující vzdělaností ostatních. Podíl vysokoškolsky vzdělaných Gruzínů na populaci ve srovnání s úrovní SSSR klesl z 200 na 154 procent, což je sice stále nejvyšší míra ze všech kavkazských národů (vyšší dosahovali pouze Rusové v Arménii), zároveň ale přibylo více vzdělaných Abchazů a Osetů, kteří začali Gruzínům konkurovat zejména v příslušných autonomních celcích. Naopak deficit vzdělanosti jako mobilizační faktor lze dokumentovat na příkladu Čečenů, kteří nejen v důsledku deportací, ale také následné diskriminace ze strany sovětských (čečenských) úřadů po celé sledované období v měřených indikátorech zaostávali a následné separatistické nálady byly touto diskriminací silně motivovány.

7.3 Shrnutí

Regionální analýza odhaluje obrovskou strukturální rozmanitost Kavkazska, což mimo jiné vysvětluje, proč bylo obtížné statisticky prokázat vliv konkrétních demografických a socioekonomických faktorů na etnopolitickou mobilizaci. Na jejím podkladě lze učinit určité dílčí závěry:

- (1) - Výrazná etnická polarizace (tedy významný podíl druhého národa a minimální zastoupení dalších menšin) se objevuje pouze v Náhorním Karabachu, Jižní Osetii a Adygsku.
 - V dalších případech lze registrovat etnickou polarizaci s přítomností početné třetí skupiny (Rusů) v Ázerbájdžánu, Kabardinsko-Balkarsku, Karačajsko-Čerkesku, Severní Osetii a Čečensko-Ingušsku.
 - V Adygsku a Čečensko-Ingušsku se etnická polarizace a následná mobilizace týkala čistě vztahu autochtonního národa a Rusů.
 - V Náhorním Karabachu, Jižní Osetii, vlastním Ázerbájdžánu a Severní Osetii lze považovat vliv existence početně signifikantního druhého (neruského) národa jako významný faktor etnopolitické mobilizace s následným konfliktem. V Čečensko-Ingušsku toto platí ve směru čečensko-ruské polarizace.
- (2) - Míra rusifikace je v kavkazském regionu mezi autochtonní populací spíše zanedbatelná (s výjimkou Adygska, což zde může vysvětlovat nízkou zainteresovanost titulárního národa v etnopolitické mobilizaci), a to se týká také intercensální změny.
 - Pouze v Ázerbájdžánu a Čečensko-Ingušsku došlo k výraznému propadu míry identifikace společnosti s ruským jazykem/kulturou v souvislosti s masivním exodem Rusů a v obou případech je možné najít případnou spojitost s následným konfliktem.
 - Ve vlastním Ázerbájdžánu mohl přispět odliv Rusů k destabilizaci azersko-arménských vztahů. Kritický v tomto aspektu se jeví zejména průmyslový region na Apšeronském poloostrově, kde Azerové, Arméni a Rusové žili v úzkém kontaktu, a tedy etnicky vysoce konkurenčním prostředí. Při vychýlení národnostních poměrů (emigrace Rusů od 70. let) došlo k vyostření vztahů, které se dále zhoršily karabašskými událostmi.
 - V Čečensko-Ingušsku odliv Rusů neznamenal jen posílení národnostní homogenity, ale také čečenského nacionalismu gradujícího k separatistickým cílům, na což ruské vedení později reagovalo konfrontační politikou. Čečeni si byli natolik sebejistí daným

vývojem, že po dvousetleté porobě ucítili šanci na svobodu a masivně podpořili další ze série protiruských povstání.

(3) - Míra urbanizace byla v roce 1970 ve většině případů na nízké úrovni, takže je možné hovořit přímo o socioekonomické zaostalosti regionu. Přesto nelze tento faktor opomenout, neboť právě v městech se později nejvíce projevovaly účinky etnopolitické mobilizace.

- Nejvíce to je patrné na příkladě Arménů jako nejvíce urbanizovaného kavkazského národa, jehož intelektuální elity po desetiletí společnosti připomínaly hlavní etnopolitické cíle (spojení s Náhorním Karabachem).

- V případě severoosetského konfliktu hrálo městské prostředí též hlavní roli, když se okrajové části Vladikavkazu staly útočištěm z exilu navrátilivších Ingušů, tedy události, proti které se titulární národ (mimochodem též velmi urbanizovaný) bránil mobilizací.

- I v dalších konfliktních případech je možné argumentovat urbanizačním faktorem, protože konflikty se vyskytly v entitách, ve kterých žily v rámci regionu nejvíce urbanizované titulární národy.

(4) V řadě aspektů se od sebe výrazně odlišují Severní a Jižní Kavkaz. Jižní region je etnicky (titulárně) více homogenní, má menší zastoupení Rusů v populaci a nižší míru rusijanizace (míru znalosti a užívání ruštiny), naproti tomu větší míru znalosti titulárních jazyků u netitulárních národů, dále má více urbanizované titulární národy s vyšší úrovní vzdělanosti (podíl obyvatel s ukončenou střední a vysokou školou).

(5) Administrativní statut jednotky měl význam ve směru rozšíření a užívání titulárního jazyka (arménštiny, gruzínštiny a azerštiny), neboť ve svazových republikách jimi více hovořily také národnostní menšiny (zřejmě v důsledku politické, ekonomické a kulturní dominance a asimilačních snah ze strany titulární skupiny). Signifikantní je také skutečnost, že ve všech svazových republikách druhý národ relativně i absolutně ztrácel svoji pozici pod demografickým i ekonomickým tlakem titulárního národa a naopak v nižších autonomních celcích byl zaznamenán pomalejší úbytek Rusů.

(6) Civilizačně-kulturní rozhraní, tedy polarizace křesťansko – muslimská, se projevily ve dvou aspektech. Jednak v demografickém vývoji, kdy od 60. let rychleji rostly muslimské národy, jednak v aspektu vzdělanosti, když křesťanské národy vykazovaly více absolventů vysokých škol (ačkoliv v posledních letech rychleji narůstaly počty muslimských vysokoškoláků).

(7) Z hlediska projevů strukturálních faktorů na etnopolitickou mobilizaci odkrývá analýza značnou podobnost dvou jednotek: Náhorního Karabachu a Jižní Osetie.

- U obou je zřetelná etnická polarizace, přičemž druhý národ představuje pětinný až třetinový podíl na populaci.
- Druhý národ je zároveň titulárním národem nadřízené jednotky (tj. příslušné svazové republiky) a ignoruje jazyk titulárního národa dané entity (arménštinu a osetštinu).
- Ruská menšina je početně marginální a tím také míra rusifikace (přesto se polovina populace rusky domluví).
- Titulární národy prošly v posledních dvaceti letech poměrně intenzivní urbanizací (městská populace nyní dosahují těsně nadpolovičního podílu).
- Jednotky mají podobnou strukturu vzdělanosti (v kombinovaném ukazateli podílu středo- a vysokoškolsky vzdělaných lidí).
- Titulární národy obou jednotek jsou z politicko-teritoriálního hlediska značně rozptýlené.

(8) V ostatních případech, kde se stala etnopolitická mobilizace předejrou ozbrojeného konfliktu, je nutno hledat rozdílné faktory dalšího vývoje dané specifickými socioekonomickými a demografickými podmínkami.

- Arménie měla nejvíce urbanizovanou a vzdělanou populaci, minimum Rusů i jiných národů, zásadní zde byla imigrace Arménů z exilu.

- Gruzie se vyznačovala vysokou mírou vzdělanosti (v průběhu posledních dekád stagnující), ze svazových republik nejnižší titulární homogenitou, vysokou mírou znalosti titulárního jazyka mezi negruzínskými národy (důsledek gruzinizace).

- V Ázerbájdžánu byl titulární národ méně urbanizovaný než průměr jeho vlastní entity a také méně vzdělaný, zato prošel rychlou etnickou (titulární) homogenizací v důsledku vysokého přirozeného přírůstku a emigrace menšin.

- V Abchazsku měl titulární národ zvlášť nepříznivé demografické postavení, neboť představoval necelou pětinu populace, přičemž jeho podíl se v poměru k hlavnímu konkurentovi, tedy Gruzínům neměnil. Podobně jako v případě Náhorního Karabachu či Jižní Osetie byl druhý národ zároveň titulární skupinou administrativně nadřízené jednotky a v Abchazsku vyvíjel tlak na akulturaci (gruzinizaci) ostatních národů. Ačkoliv měla entita sídelní systém rurálního charakteru, vyznačovala se vysokou mírou vzdělanosti populace, a to jak titulárního, tak ostatních národů.

- Severní Osetie zažila nejrychlejší růst podílu druhého národa ze všech jednotek (migrací i přirozeným přírůstkem), oba konkurenční národy (tj. Osetové a Ingušové) byly rozděleny do dvou politických entit, severoosetská společnost byla na Kavkaze nejvíce

urbanizovaná, po Adygsku nejvíce rusifikovaná i rusijanizovaná, a ve srovnání s průměrem velmi vzdělaná (vše pochopitelně hlavně díky Osetům).

- Čečensko-Ingušsko mělo nejrychleji rostoucí autochtonní populaci, nejrychleji ubývající ruskou menšinu, bylo nejméně urbanizované a nejméně vzdělané.

Z předchozích odstavců je zřejmé, že demografická a sociálněekonomická heterogenita kavkazské společnosti je příliš obrovská, aby bylo možno definitivně označit konkrétní skupinu indikátorů, které primárně determinovaly intenzitu etnopolitické mobilizace v celém regionu. Ze závěrů předchozí statistické analýzy lze souhlasit s vlivem druhého národa a v zásadě také s vlivem urbanizace. Většina ostatních faktorů má velkou regionální variabilitu a maximálně je možné hovořit o skupinách entit s jistou mírou podobnosti. Hlubší generalizaci tohoto aspektu se bude ještě věnovat samotný závěr výzkumu.

8 Analýza demografického a sociálně-ekonomického vývoje v 90. letech³⁴

Od roku 1988 do současnosti v kavkazském regionu proběhlo 6 ozbrojených konfliktů: arménsko-azerská válka o Náhorní Karabach, jihoosetský, abchazský konflikt a občanská válka (svržení prezidenta Gamsachurdii) v Gruzii, čečenský konflikt³⁵ a osetsko-ingušský konflikt v Severní Osetii. Jejich intenzivní ozbrojená stádia proběhla již v první polovině 90. let minulého století, ale konflikty dodnes zůstávají nevyřešeny. Výjimku představuje čečenský konflikt, jenž skončil vítězstvím ruských silových složek za cenu absolutní devastace území a národa. Společnou příčinou zmíněných konfliktů je nacionalismus, ve výsledku se však všechny etnické konflikty vlivem ruského zásahu geopolitizovaly a jejich konečnému vyřešení (mírová smlouva jako kompromis či úplné vojenské vítězství) tak mimo jiné brání mezinárodně politická situace, respektive v těchto případech, zájmy Ruské federace (vzorovým příkladem budiž současné dění v Abchazsku a Jižní Osetii).

Také ostatní části regionu, zatím nepostižené válečnými událostmi, byly (a stále jsou) svědkem trvalého napětí projevujícího se silnými protiruskými náladami, nárůstem radikálního islamismu i vzájemnou animozitou kavkazských národů. Je proto zřejmé, že nacionalismus zůstává stále přítomným jevem ovlivňujícím politikum této oblasti. Na rozdíl od proběhnuvších konfliktů, jejichž katalytické momenty spadají do období mocenského (geopolitického) vakua konce 80. let, se současné etnopolitické dění v regionu odehrává pod taktovkou ruské geopolitiky a geoekonomiky. Nicméně podobně jako v předchozích kapitolách, je i v této části geopolitická rovina sporů vynechána (byť její vliv zde není nijak marginalizován či vyvracen) a akcentovány jsou kulturně-geografické aspekty vývoje kavkazského regionu v 90. letech 20. století. Kapitola je koncipována jako komparativní statistická analýza vývoje populace a etnické struktury, přičemž cílem je zachytit jak všeobecné trendy, tak specifika jednotlivých entit. Předmětem zájmu je vývoj etnické struktury za období zhruba deseti let, sledovány jsou přitom zejména změny podílu titulárních a dalších významných skupin (především Rusů) na celkové populaci a dále je pozornost zaměřena na urbanizační proces (tedy statisticky signifikantní faktory předchozích konfliktů).

³⁴ Tato kapitola je postavena na článku „Změny etnické struktury v kavkazském regionu od konce 80. let: primární statistický rozbor“ publikovaném ve Sborníku České geografické společnosti, 2009, č.2, s. 130 – 144. Článek byl upraven a rozšířen, aby splňoval metodický i obsahový rámec celé dizertační práce.

³⁵ Od roku 1994 proběhly na území Čečenska dva konflikty, první mezi roky 1994 – 96, druhý od roku 1999 do cca 2009, kdy byly oficiálně staženy speciální oddíly Ruské armády. V podstatě se ale jednalo o konflikt jediný s krátkým mírovým intermezem, neboť obě periody měly společnou časoprostorovou příčinu - čečenský separatismus a ruský imperialismus.

Dokumentace, následný rozbor a explanace změn těchto indikátorů jsou pro další diskuzi velmi důležité, neboť tyto změny mohou být nejen samotným výsledkem konfliktů, ale také vlastní podstatou etnického napětí.

Výchozím bodem pro hodnocení je poslední sovětské sčítání, které proběhlo v lednu 1989, tedy v období těsně před rozpadem Sovětského svazu a vypuknutím většiny etnických konfliktů. Tyto události ve svém důsledku způsobily velké společenské změny a mimo jiné pohyby obyvatelstva jak uvnitř tak vně kavkazských republik a autonomních celků. Na základě tohoto elementárního postulátu lze formulovat čtyři podrobnější hypotézy o etnickém vývoji na Kavkaze:

V první řadě lze očekávat zesílení váhy titulárních etnik na úkor menšin v důsledku nacionalistických politik, a to především tam, kde proběhl či probíhá ozbrojený etnický konflikt.

Za druhé je očekáván znatelný úbytek obyvatel ruské národnosti a dalších slovanských skupin, jejichž přítomnost v oblasti byla pozůstatkem dlouhodobé snahy sovětské politiky o modernizaci (sovětizaci) neruských regionů prostřednictvím rusijanizace, potažmo rusifikace místních národů (viz Dostál a Knippenberg 1979, Dostál 1989, 1993).

Za třetí, úbytek ruského (slovanského) elementu na Kavkaze zřejmě negativně ovlivnil míru urbanizace entit, protože právě Rusové zde byli vlivem migrační politiky nejvíce urbanizovanou skupinou.

Za čtvrté, pravděpodobně došlo k celkovému úbytku populace způsobeným migracemi z konfliktních regionů a ekonomickými problémy z konfliktů a rozpadu Sovětského svazu vyplývajících.

8.1 Problematika statistické databáze

Po desintegraci Sovětského svazu v roce 1991 vzniklo nové politické uspořádání regionu, jehož nejvýraznější změnou se stalo vyhlášení nezávislosti jihokavkazských republik a vznik Ruské federace jakožto následníka RSFSR. Do jejího ústavního rámce byly začleněny všechny severokavkazské jednotky se statutem republiky, přičemž v roce 1992 došlo dále k rozdělení Čečensko-ingušské republiky na dvě národní entity. V jižní části kavkazského regionu byl vývoj politického uspořádání složitější. Náhorní Karabach, dříve autonomní oblast Ázerbájdžánu, deklaroval nezávislost (nikým neuznanou) a podobná situace se

odehrála v Gruzii: Abchazsko, de iure autonomní gruzínská republika a Jižní Osetie, původně autonomní oblast (jejíž statut byl vládou gruzínského prezidenta Gamsachurdii koncem roku 1990 zrušen), jsou nyní de facto nezávislé byť mezinárodním společenstvím neuznané republiky (v době psaní této práce došlo k uznání ze strany Ruské federace). Autonomní statut Adžarska v rámci Gruzie a Nachičevanska v rámci Ázerbájdžánu zůstal zachován.

Vývoj v 90. letech tak bude hodnocen u 13 kavkazských jednotek: Gruzie, Arménie, Ázerbájdžánu, Nachičevanska, Adžarska, Abchazska, Kabardsko-Balkarska, Severní Osetie, Čečensko-Inguška, Dagestánu, Náhorní Karabachu, Adygyska a Karačajsko-Čerkeska (Jižní Osetie nebyla v tomto případě zahrnuta kvůli absenci dat, viz PCGN 2007). Vývoj některých indikátorů je však hodnocen pouze u severokavkazských jednotek, protože příslušná specifická data nejsou dostupná.

Primárním statistickým podkladem pro hodnocení změn se staly výsledky censu obyvatelstva Sovětského svazu 1989 a censů konaných po jeho rozpadu: v Ázerbájdžánu v roce 1999, v Arménii v roce 2001, v severokavkazských republikách Ruské federace v roce 2002, v Gruzii v roce 2002, v Abchazsku v roce 2003 a v Náhorním Karabachu v roce 2005 (v Jižní Osetii se nové sčítání obyvatelstva nekonalo). Právě časová a metodická nejednotnost jednotlivých censů je hlavním problémem komparace regionálního vývoje mezi rokem 1989 a počátkem nového milénia. Vzhledem k značným finančním nárokům nutným k řádnému zajištění sčítání obyvatelstva a zároveň ekonomické a politické krizi, která postihly tuto oblast v 90. letech, došlo často bohužel k redukci objemu zjišťovaných dat, a to především na úroveň jednotlivých národností. Jisté shody, a tím i snadného hodnocení, bylo dosaženo při zjišťování národnostní struktury a míry urbanizace. Problém ale již nastává při posuzování míry rusifikace, případně rozšíření jazykových znalostí, o vzdělanostní struktuře ani nemluvě. Proto je meritem této kapitoly analýza a komparace vývoje národnostní struktury a míry urbanizace celého kavkazského regionu, hodnocení vývoje jazykového vybavení obyvatel je redukováno na severní region.

V několika níže zmíněných případech je však dále nutno přistupovat k censálním datům s jistou obezřetností, protože došlo ve zkoumaném období k výrazným územním změnám, navíc sčítání často probíhala za ztížených okolností.

Předně, hranice některých entit byly v uvedeném období z různých důvodů změněny, a tak bylo nutno přistoupit ke korekci dat, aby územní jednotky byly srovnatelné. V případě sčítání v Ruské federaci byla částečně zachována metodická kontinuita s předchozími ještě sovětskými censy, jeho struktura, dotazníky a až na výjimku také základní statistické jednotky

v kavkazském regionu byly v zásadě totožné. Případ Čečenska a Inguška, kde sčítání do roku 1989 probíhalo v jedné a v roce 2002 ve dvou entitách, se vyřeší sloučením dat, čímž se získá původní rozloha jednotky. Nicméně v případě Čečenska lze mít pochybnosti o spolehlivosti výsledků censu vzhledem ke dvěma konfliktům, které zde proběhly a informačnímu embargu, které ruská strana uvalila na nezávislé zdroje zejména v době tzv. druhé války, do které spadá období censu (viz Heleniak 2003, Yusupov 2003, Maksudov 2005).

Jiný problém s daty nastává v případě Arménie, Ázerbájdžánu a Náhorního Karabachu. Census z ledna 1989 zde byl silně ovlivněn již probíhajícími etnickými nepokoji a také ničivým zemětřesením v Arménii v prosinci předchozího roku, což jistě vyvolalo výrazné pohyby obyvatel a z tohoto důvodu je nutné tyto údaje posuzovat s jistou rezervou (viz kapitola 5.2.4 - 5) .

Dále, faktickým odtržením od Ázerbájdžánu a okupací některých okolních okresů vznikla Republika Náhorní Karabach (RNK), která se rozlohou liší od původní autonomní oblasti. Výsledky místního censu 2005 pochopitelně zahrnují obyvatelstvo celé enklávy včetně nově připojených území, ale ty lze na základě podkladů korigovat a dosáhnout tak přibližně stejné jednotky jako v roce 1989 (Rowland 2008).

Větší potíž představují výsledky censu 1999 v Ázerbájdžánu, které také zahrnují již zmíněný Náhorní Karabach a okolní okupované okresy. Nezodpovězenou otázkou zůstává, jak mohl být proveden census v místech, kam ázerbájdžánská administrativa neměla přístup. Tyto údaje jsou tedy s největší pravděpodobností pouze odhadem na základě sčítání 1989. V tomto případě je postupováno tak, že se z výsledků censu 1989 za celý Ázerbájdžán odečtou data za Náhorní Karabach a u nového sčítání se odečtou údaje za arménské obyvatelstvo (v censu 1999 se uvádí asi 120 tis. Arménů). Protože jak upozorňují někteří autoři, arménská menšina ze země prakticky odešla a odhadem zůstalo mimo RNK jen několik set jejich příslušníků (Rowland 2004).

Asi nejspornější se zdají být data z abchazského censu. Údaje jsou převzaty ze sekundárního zdroje, který sice cituje původní publikaci, nicméně věrohodnost dat o stavu populace a etnické struktuře zpochybňuje nejen gruzínská strana, ale i některé mezinárodní instituce (viz ICG 2006). Dalším problémem je, že část abchazského území zůstala po ukončení konfliktu pod gruzínskou správou (část okrsku Gali, tzv. kodorské údolí), tzn. abchazský census se ho netýkal. Údaje pro Abchazsko lze zkompletovat přičtením výsledků za dotýčný region z gruzínského sčítání.

Zcela mimo tuto studii zůstala Jižní Osetie, kde se nové sčítání nekonalo a existují pouze rámcové odhady počtu obyvatel a etnické struktury (viz PCGN 2007) . Navíc původní území bylo rozděleno na část kontrolovanou tbiliskou vládou (bývalý Akhalsgorský rajón administrativně nyní začleněný do regionu Mtskheta-Mtianeti) a na část ovládanou separatisty. Vzhledem k uvedeným faktům je nutné data za Gruzii ze sčítání 1989 upravit odečtením separatistických regionů, čímž se dosáhne přibližně stejné rozlohy území jako při censu 2002.

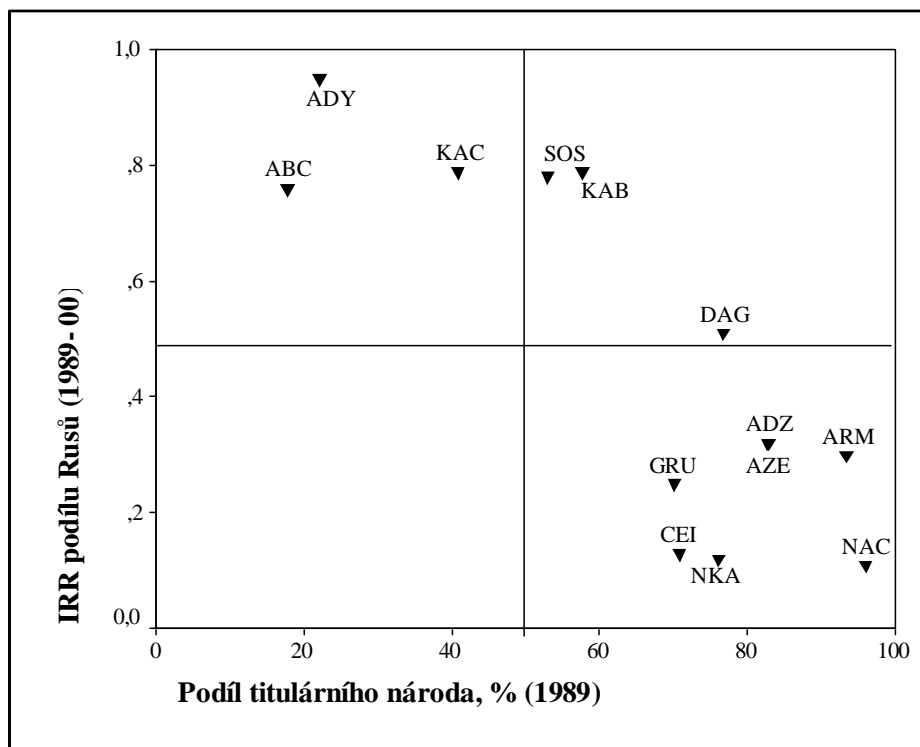
8.2 Změny v etnické struktuře a ve znalosti jazyků

Průběh etnických konfliktů v kavkazském regionu se v jednotlivých případech pochopitelně lišil, ale dvě významné okolnosti byly společné pro všechny. Konflikty byly doprovázené masivními etnickými čistkami (ať už dobrovolné či nucené migrace) a skončily intervencí ruské armády a vnucením příměří (tzn. zmrazením konfliktu), které brání mimo jiné reintegraci uprchlíků.

Právě skutečnost, že dodnes nebyl ani jeden z konfliktů vyřešen a že mezitím dochází k politizovaným projevům nacionalismu v dalších regionech (Dagestán, Ingušsko), poukazuje na výraznou vitalitu kavkazských etnických vztahů (viz O'Loughlin et al 2007). Ty jsou do značné míry zatíženy politizovaným nacionalismem, který vychází z komplikované etnické struktury regionu. Otázkou zůstává, jak se etnická situace změnila vlivem politického, ekonomického a demografického vývoje od posledního sovětského sčítání v roce 1989.

Komplikovanost etnického vzorce kavkazského regionu v předvečer rozpadu Sovětského svazu prezentuje míra zastoupení titulárních národů v rámci entit. Celkově se dá hodnotit rozložení této proměnné v rámci regionu jako velmi nerovnoměrné, což názorně dokumentuje obrázek 8.2.-1. Pouze u dvou jednotek lze hovořit o výrazné etnické homogenitě (alespoň 90 % titulární populace), a to v Arménii a Nachičevansku. Na opačném pólu se nachází Abchazsko a Adygsko s přibližně 20% zastoupením titulárních etnik. I když nejvíce jednotek (6) se nachází v intervalu mezi 60 - 80 %, stále tyto hodnoty charakterizují výraznou etnickou heterogenost (více viz kapitola 7.1.2).

Obrázek 8.2-1 Etnické složení kavkazských entit (1989) a jeho vývoj

Zdroj: Census 1989, 1999, 2002, 2003, 2005

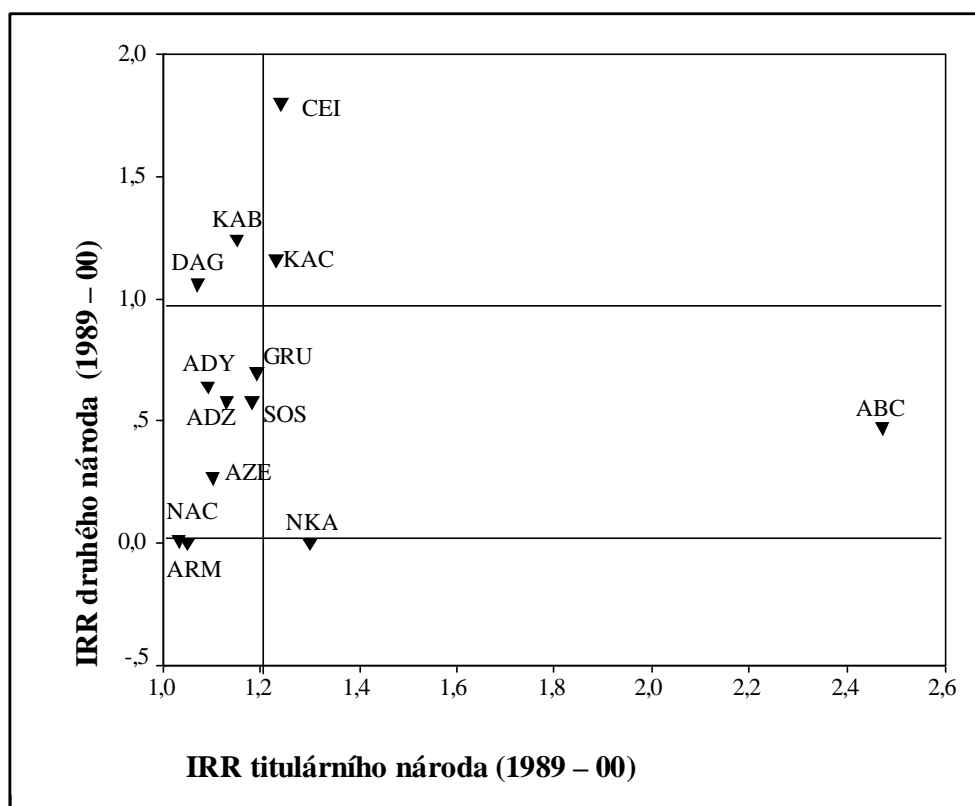
V období mezi posledním censem a prvními lety nového milénia došlo k mnoha kruciálním událostem, které etnickou mapu oblasti značně změnily. Do kategorie etnicky vysoce homogenních entit (nad 90 %) přibýly Ázerbájdžán, Náhorní Karabach, Adžarsko a Čečensko-Ingušsko (součtem dvou titulárních národů) a přes 80% hranici se dostala ještě Gruzie a Dagestán. Ve třech případech přitom došlo k velmi radikálnímu posunu o 20 procentních bodů a více (Náhorní Karabach, Abchazsko, Čečensko – vlivem konfliktů), u dalších čtyř byl nárůst podílu titulárních skupin kolem 10 procentních bodů (Gruzie, Adžárie, Kabardsko, Severní Osetie). Jinak řečeno, svůj podíl titulární skupiny posílily ve všech jednotkách, i když v některých níže zmíněných případech byl relativní růst druhého národa rychlejší (viz obrázek 8.2-2).

Z výše uvedeného tedy vyplývá, že docházelo převážně ke zjednodušení etnické struktury ve prospěch titulárních národů. Příčiny tohoto vývoje jsou různorodé, ale v zásadě lze vyvodit tři generalizace:

(1) Nejvýraznější populační změny ve prospěch titulárních etnik se staly ve válkou zasažených oblastech v důsledku etnických čistek, které se vesměs týkaly druhého autochtonního národa. Především se jedná o statisícové pohyby obyvatel mezi Arménií a

Náhorním Karabachem na jedné straně a Ázerbájdžánem na straně druhé, jejichž výsledkem je současná vysoce národnostně homogenní struktura. Z Ázerbájdžánu (včetně Nachičevanska) během karabašského konfliktu uteklo či bylo vysídleno přes 220 tisíc osob arménské národnosti. Dle údajů censu 2001 146 tisíc z nich žilo v Arménii, dalších asi 80-100 tisíc emigrovalo do Ruska, Evropy a USA. Naopak imigrací běženců z Arménie, Karabachu a okolních Armény okupovaných okresů bylo přesídleno cca 790 tisíc osob azerské národnosti, 40 tisíc z nich přímo z Náhorního Karabachu (viz Rowland 2004).

Obrázek 8.2-2 Vývoj titulárního a druhého národa mezi lety 1989 - 00

Zdroj: Census 1989, 1999, 2002, 2003, 2005

Také v Abchazsku, Čečensku a Severní Osetii docházelo k emigraci národů, které konflikt prohrály, tedy Gruzínů, Rusů a Ingušů, přesto jejich jistá část v dotčených entitách zůstala. V rámci gruzínského censu 2002 bylo evidováno 162 tisíc uprchlíků z Abchazska, přičemž v současnosti je ve východních okresech Abchazska evidován pobyt cca 46 tis. Megrelů, což je gruzínská etnografická skupina (Rowland 2006). Z Čečenska v důsledku války uteklo přes 200 tis. osob ruské národnosti, tato skupina navíc permanentními nálety na Groznyj utrpěla také značné civilní ztráty (Čečeni utekli do hor k příbuzným, nebo do

Inguška) (Souleimanov 2007). Z území Příměstského okresu v Severní Osetii uteklo dle censu 2002 přes 10 tisíc Ingušů do Inguška (Cornell 2001).

I když je otázka válečných uprchlíků stále ožehavým mezinárodním i vnitrostátním (sociálním) problémem, šance na návrat jsou v tuto chvíli mizivé, už jen proto, že titulární národy homogenizovaných entit se nebudou chtít vzdát své nově získané dominance. Zjednodušeně se dá konstatovat, že v konfliktech postižených jednotkách došlo vlivem etnopolitické mobilizace a následných událostí k odstranění jedné z hlavních příčin nacionalismu, totiž přítomnosti druhého konkurenčního národa.

Zvláštní pozornost tak vyžaduje hodnocení vývoje v bititulárních jednotkách (případně multietnickém Dagestánu), kde konflikt dosud neproběhl. Etnická traumata a meziskupinové interakce zesílené demografickým a sociálně ekonomickým vývojem právě v těchto případech můžou vyvolat etnopolitickou mobilizaci společnosti (zejména za okolností oslabení centrální moci v regionu) s cílem etnicky homogenizovat teritorium. K mobilizaci se separatistickými úmysly koneckonců již došlo na počátku 90. let, ale nenašla výraznější podporu veřejnosti (viz kapitola 5.2.8-9). To však neznamená, že myšlenka samostatných národních entit zanikla. Národnostní hnutí stále vyvíjejí činnost, je však pravdou, že v poslední dekádě přivzaly do svých programů téma islamizace společnosti (Gammer 2008).

Při pohledu do tabulky 8.2.1 je patrné, že jednotlivé autochtonní skupiny během dekády zvyšovaly svůj podíl v rámci entity, přičemž jejich vzájemný poměr se mírně vychyloval. Vyšší růst než sousední titulární skupiny zaznamenali Karačajci Balkaři, Kumykové a Lezgové. Kabardsko-Balkarsko a Dagestán jsou jediné dva případy, kde první (nejpočetnější) titulární národ měl v 90. letech nižší růst než jeho konkurence (IRR Ingušů v Čečensko-Ingušsku nemá pro etnické vztahy relevanci, protože obě jednotky se v uvedené období již vyvíjely samostatně). Za divergentním trendem demografického vývoje uvnitř jednotek stojí různá míra natality (u Lezgů hraje větší roli migrace, viz dále) ovlivněné kulturními rozdíly: turkické národy jako Balkaři, Karačajci nebo dagestánští Kumykové mají obecně vyšší porodnost než kavkazské skupiny (Heleniak 2003).

Tabulka 8.2.1 Podíly titulárních národů ve vícetitulárních entitách a jejich vývoj

	1989 (%)	2002 (%)	Změna (%bod)	IRR 1989-00
Čečensko-Ingušsko				
Čečeni	57,8	71,7	13,9	1,24
Ingušové	12,9	23,2	10,3	1,80
Kabardsko-Balkarsko				
Kabardžané	48,2	55,3	7,1	1,15
Balkaři	9,4	11,6	2,2	1,24
Karačajsko-Čerkesko				
Karačajci	31,2	38,5	7,3	1,23
Čerkesové	9,7	11,3	1,6	1,16
Dagestán				
Avaři	27,5	29,4	1,9	1,07
Dargové	15,6	16,5	0,9	1,06
Kumykové	12,9	14,2	1,3	1,10
Lezgové	11,3	13,1	1,8	1,15
Lakové	5,1	5,4	0,3	1,07
Tabasaránci	4,3	4,3	0,0	0,99
Celkem titul.národy	76,7	82,9	6,2	1,08

Zdroj: Census SSSR 1989, Census RF 2002

(2) Skupinou, která zaznamenala nejvyšší absolutní i relativní úbytek v rámci celého regionu, byli Rusové. Příčiny tohoto jevu spočívají jednak v tradičně nižší míře porodnosti (v 90. letech spíše trvale přirozeném úbytku) Rusů oproti titulárním národům a taky v dopadu rozpadu SSSR a ztrátě privilegovaného postavení, což vyvolalo emigrační tlaky (Heleniak 2003). V podstatě je populační vývoj Rusů pokračováním trendu započatém v některých entitách již koncem 60. let. Také okolnosti jejich současného úbytku nesou podobné rysy s předchozími dekády. Rychlejší změny nastaly hlavně v jihokavkazských a pochopitelně ve válkou zasažených entitách. Obrázek 8.2-1 dokumentuje, že změna podílu Rusů v průběhu 90. let byla výraznější, čím vyšší bylo zastoupení titulární skupiny v roce 1989.

V důsledku politických změn, které vedly k vytvoření převážně nacionálně definovaným vládám kontrolované titulárním národem, se Rusové jako bývalá systémem protěžovaná skupina stala naopak skupinou diskriminovanou (například ruština se na Jižním Kavkaze přestala používat úředně, velmi nepopulární se stala i na ulici). K migračním push faktorům je nutno přičíst dopady ekonomické krize, která celý postsovětský prostor zasáhla v transformačním období devadesátých let a která se i vzhledem k politickému postavení citlivě dotkla ruské diaspory. Emigrace Rusů (ale i jiných nepůvodních skupin) do vlastního Ruska byla tudíž politickou i ekonomickou nutností. V tomto aspektu může být výjimkou

extrémně národnostně fragmentované Abchazsko, kde Rusové představovali vzhledem k politickým okolnostem spíše partnery a ochránce (nicméně i odsud v důsledku války uprchla většina Rusů). Vzhledem k celkovému populačnímu vývoji jednotek byl zaznamenán jejich nejnižší úbytek v Adygsku, kde Rusové zcela dominují a ztráty lze přičíst zejména poklesu natality. Naopak extrémních hodnot dosáhla emigrace Rusů v Čečensku, což je logický důsledek rusko-čečenského konfliktu, v Gruzii (ekonomická i politická emigrace) a Nachičevansku (ekonomická emigrace).

(3) Národnostní strukturu významně ovlivnil různě silný přirozený demografický růst jednotlivých skupin doplněný imigrací diaspory. V tomto aspektu hrál významnou roli status titulární jednotky, protože právě titulární národy většinou zaznamenaly nejsilnější růst na úkor druhých národů (nepočítaje důsledky etnických čistek). Psychologický faktor existence národního teritoria pozitivně ovlivňuje jak přirozenou reprodukci, tak zejména proces koncentrace. Po rozpadu SSSR dochází ke změně migračních trendů u řady národů a proces dekoncentrace (mezi lety 1970 – 89) střídá dostředivá tendence, což je zejména v souvislosti s ekonomickým vývojem tohoto regionu poněkud překvapující, protože všechny entity Severního Kavkazu jsou ve srovnání s průměrnou úrovní socioekonomické vyspělosti Ruské federace silně zaostalé (Kotyk 1998).

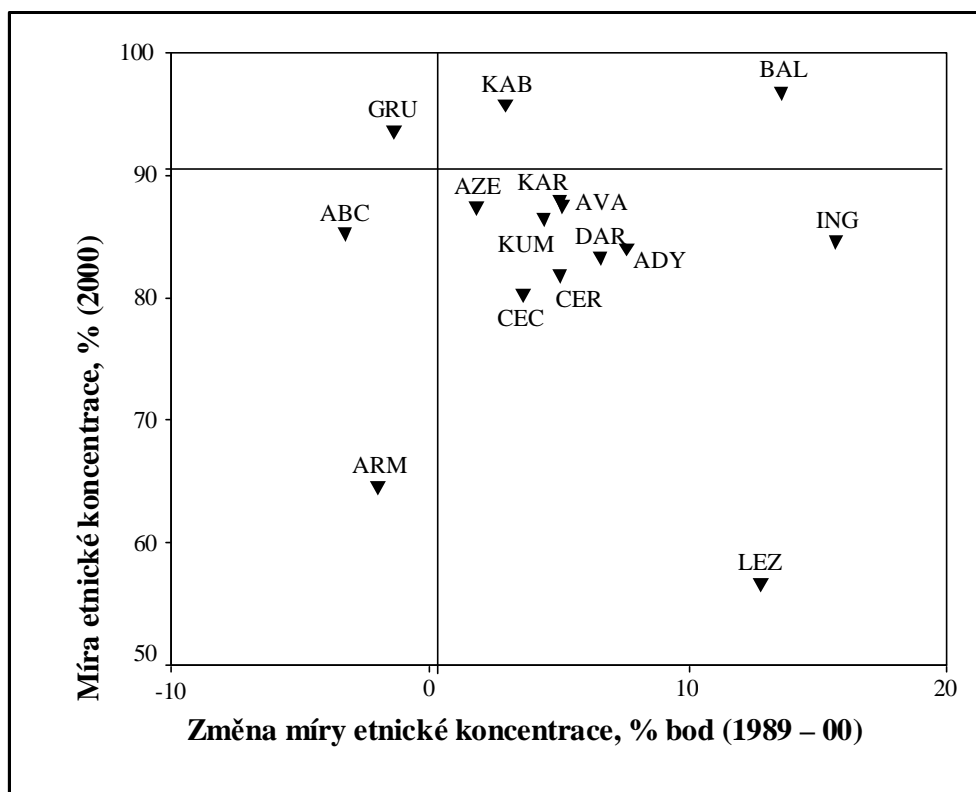
Výjimku v koncentračním procesu devadesátých let představují Arméni, Gruzíni a Abchazové, kteří naopak z domovských entit více emigrovali. V těchto případech to souvisí s hlubokou ekonomickou krizí jihokavkazského regionu způsobenou rozpadem Sovětského svazu a následnými konflikty (a znásobenou geografickou izolací³⁶), ale do jisté míry také tradičními vzorci chování. Arméni například vždy velice flexibilně reagují na nastalou situaci a s emigrací mají bohaté zkušenosti. Mohou se koneckonců spolehnout na aktivní zahraniční diasporu. Arméni byli jedna z mála komunit, která zaznamenala absolutní i relativní růst i v některých severokavkazských entitách (Severní Osetie, Adygsko).

Vliv migrace na národnostní strukturu se zřejmě projevil v případě Lezgů, kteří na jednu stranu vykázaly slabý růst v Ázerbájdžánu a na stranu druhou nejvýraznější růst ze všech skupin v Dagestánu. Spíše než vlivem slabší a silnější reprodukce na obou stranách řeky Samur, to bude vlivem migrace a zejména pak v souvislosti s azersko-lezským napětím

³⁶ Arménie vzhledem k mezistátním vztahům měla v době gruzínských konfliktů jedinou spojnicí se světem směrem do Íránu, Gruzie zase vzhledem k situaci na severních hranicích do Turecka. Oba dopravní směry byly v důsledku studené války na počátku 90. let silně poddimenzovány.

v Ázerbájdžánu (snaha o sloučení Lezgy obývaných teritorií). Přesto se zde Lezgové díky emigraci Arménů a Rusů staly v Ázerbájdžánu druhou nejpočetnější skupinou (Baar 2005).

Obrázek 8.2-3 Míra etnické koncentrace a její vývoj mezi lety 1989 - 00

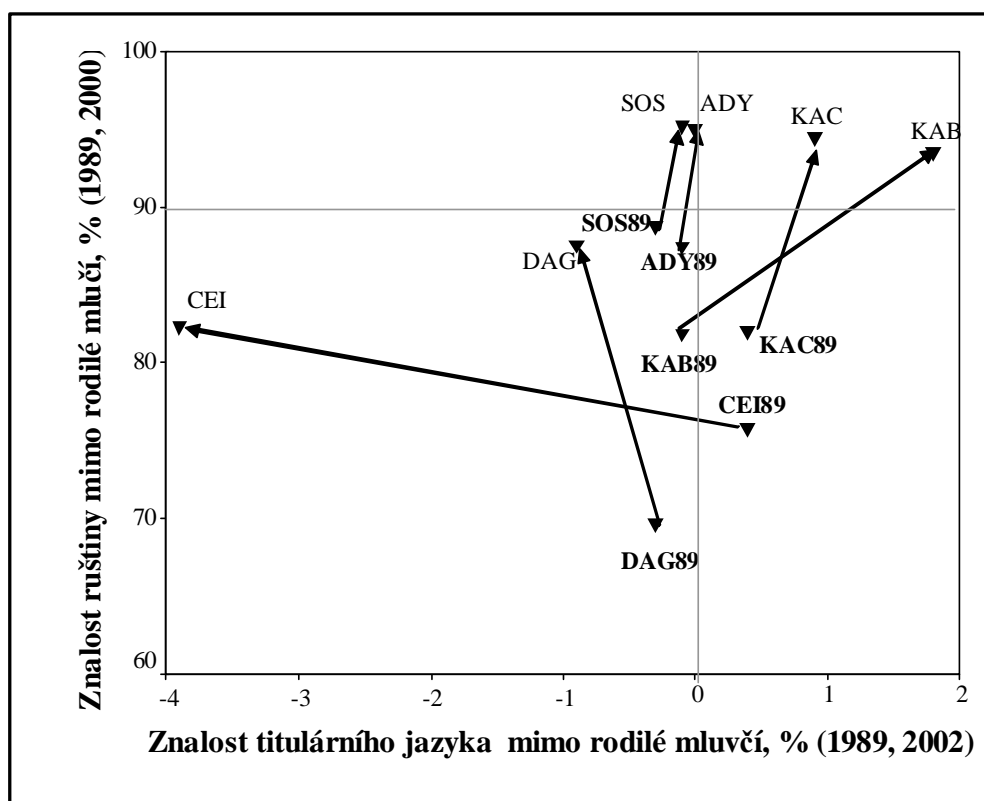
Zdroj: Census 1989, 1999, 2002, 2003, 2005

Co se týče používání jazyků, je vývoj možné hodnotit pouze u Severního Kavkazu³⁷. To se po roce 1991 stalo součástí Ruské federace a ruština zůstala jako úřední jazyk i jako lingua franca. Proto docházelo ve všech entitách i k jeho dalšímu rozšiřování (rusijanizaci) mezi autochtonní populaci, a to navzdory ubývající ruské přítomnosti. Nejnižší znalost ruštiny vykazovalo v roce 2002 Čečensko-Inguško a Dagestán (zde nedosáhla saturace ruštiny 90 % populace), přičemž Čečeni tak zůstali nejméně rusijanizovanou titulární skupinou na Severním Kavkaze. Naopak nejvyšších hodnot bylo dosaženo v Severní Osetii a mezi titulárními národy mezi Severoosety (stejně jako při censu 1989). Obecně vyšší míru rusijanizace pochopitelně prokazovaly netitulární menšiny, pro něž ruština zůstala základním

³⁷ V censu Ruské federace v roce 2002 byl zjišťován počet obyvatel jednotlivých národností v rámci jednotek ovládajících ruský jazyk a další jazyky dané jednotky. Na rozdíl od předcházejících censů nebyl zjišťován rodný jazyk. V jihokavkazských censech tento údaj nebyl zjišťován vůbec, nebo ve formě rodného jazyka (případ censů v Arménii a Náhorním Karabachu).

dorozumívacím prostředkem před titulárními jazyky. Tuto hypotézu podporuje údaj o míře znalosti titulárních jazyků, která se sice od roku 1989 ve většině případů mírně zvedla (kabardština, čerkeština, kumykština), ale zároveň se potvrdila marginálnost těchto jazyků v běžném interkomunálním

Obrázek 8.2-4 Úroveň znalosti titulárních jazyků 1989 a ruštiny a její vývoj

Zdroj: Census 1989, 2002

životě. U mnoha titulárních skupin se v uvedeném období dokonce mírně zvýšila jazyková asimilace (míra rusifikace), když podíl obyvatel uvádějících znalost mateřštiny (tj. jazyk své národnosti) poklesl (nejvýrazněji u Avarů a překvapivě u Čečenů a Ingušů).

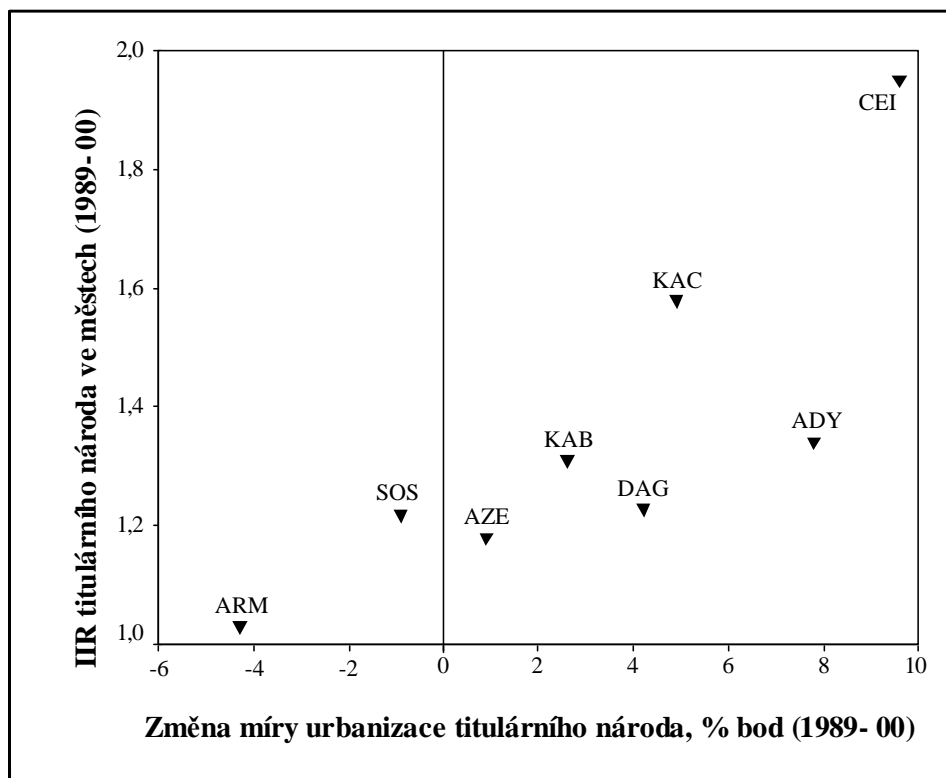
8.3 Změny v míře urbanizace³⁸

Dalším důležitým trendem, který postihl kavkazský region je snižování míry urbanizace. Tu lze na Kavkaze obecně označit za nízkou, nicméně regionální rozložení této

³⁸ Vzhledem k absenci dat je tento indikátor hodnocen pouze v severokavkazských entitách, v Arménii a Ázerbájdžánu.

proměnné bylo v době posledního sovětského censu v roce 1989 značně extrémní, od necelých 30 % v Nachičevansku po téměř 70 % v Severní Osetii či Arménii (obrázek 7.2.1-5). Významná byla diferenciací také uvnitř jednotek, což bylo dáno jejich rozmanitou etnickou strukturou, protože některé skupiny jsou tradičně více urbanizované (Rusové, Arméni, Osetové, Lakové) než zbytek populace (viz kapitola 7.2.1.3).

Obrázek 8.3 Změna míry urbanizace titulárního národa a jeho podílu ve městech (1989-00)

Zdroj: Census 1989, 1999, 2002, 2003, 2005

Ve všech zkoumaných jednotkách (s výjimkou Adygyska) pak v intercensálním období došlo ke snížení podílu obyvatel žijících ve městech, což je odborníky dáváno do souvislosti zejména s hlubokou ekonomickou krizí 90. let v prostoru bývalého SSSR a pochopitelně emigrací nejvíce urbanizovaných etnik (Heleniak 2003, Rowland 2004, 2006, O'Loughlin et al 2007). Posledně řečený jev potvrdila statistická analýza dokumentující změnu míry urbanizace a změnu podílu ruského etnika, které vzhledem ke společenskému vývoji na Kavkaze během sovětské éry patřilo k nejvíce urbanizovaným. Rozpad SSSR a vzestup nacionalismu (často protiruského) vedly k masivnímu odlivu Rusů a rusky hovořících alochtonních etnik, jejichž pozice v urbánním prostředí ostatní skupiny nezvládaly saturovat.

Nejmarkantněji se to projevilo v severokavkazských republikách Karačajsko-Čerkesku a Kabardsko-Balkarsku a samozřejmě ve válkou zmítaném Čečensko-Ingušsku.

Důležité je, že i přes zaznamenaný celkový deurbanizační proces se ve většině entit mírně zvýšila urbanizovanost titulárních etnik. Je to důsledek pokračujícího modernizačního procesu kavkazských národů jasně zřetelný od konce 60. let, který sice byl zbrzděn ekonomickými potížemi postsovětského transformačního období, který ale přesto u titulárních národů dále pokročil.

Jedním z možných vysvětlení proč přes vysokou nezaměstnanost ve městech lidé zůstávali či jich přibývalo je, že většina městské autochtonní populace měla své rodinné zázemí na venkově, které mu pomáhalo přežít. Nejsilnější urbanizační růst dle statistiky zaznamenali Čečeni, to je ale vzhledem ke konfliktu těžko postižitelný jev (většina Čečenů po začátku ruské ofenzívy v říjnu 1999 utekla do hor). Deurbanizační proces naopak podstoupili Severoosetové a Arméni, u kterých zdá se ekonomické potíže ve městech převážily a odkázaly obyvatele k přežití na venkov (Rowland 2004,2006,2007, Eldarov a kol. 2007).

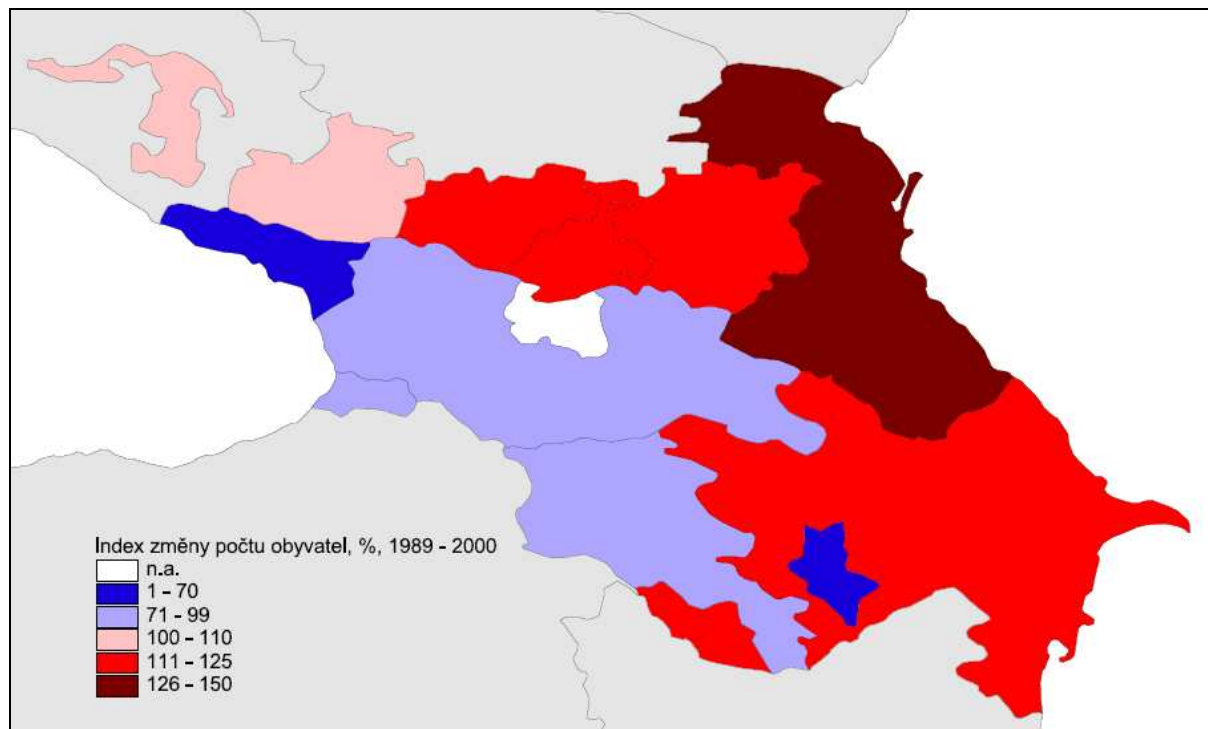
8.4 Celkový populační vývoj

Odlišný průběh a intenzita migrací a různá natalita v jednotlivých entitách také diferencovaly populační vývoj v rámci regionu (viz Heleniak 2003). Regionální rozdíly potvrzuje obrázek 8.4, kde je zaznamenán index růstu pro zkoumané jednotky. Nevýraznější populační deficit je evidován ve válkách poznamenaném Abchazsku a Náhorním Karabachu, ale překvapivě nikoliv v Čečensku-Ingušsku (což je ale velmi diskutabilní, viz diskuze ohledně censu 2002). V podstatě je to způsobeno tím, že zatímco v Abchazsku a Náhorním Karabachu měly vyhnané národnostní menšiny možnost azylu ve svých titulárních jednotkách (tj. Gruzii a Ázerbájdžánu), kde dodnes žijí se statutem válečných běženců, Čečeni tuto možnost neměli (s výjimkou dočasných uprchlických táborů v sousedním Ingušsku či Stavropolském kraji) a už v průběhu války se vraceli zpět (viz Souleimanov 2005).

Obyvatel dále ubylo v Gruzii, Adžarsku a Arménii zejména z důvodu ekonomické migrace (Rowland 2006, 2007), naopak ve všech severních jednotkách a v Ázerbájdžánu populace v uvedené době rostla vlivem vyšší natality titulárních (kromě Osetů vesměs muslimských) národů (Heleniak 2003). Při hodnocení této charakteristiky je tedy nutné

přihlédnout jak ke kulturním (větší vliv v severní části), tak politickým a ekonomickým (spíše na jihu) specifikům kavkazského regionu.

Obrázek 8.4 Index změny počtu obyvatel jednotek 1989-2002 (100 % = 1989)

Zdroj: Census 1989

8.5 Shrnutí

Etnická struktura kavkazského regionu skutečně prodělala během 90. let zásadní změny. Obecně lze říci, že byly dvojího druhu: změny dané přirozeným demografickým vývojem a změny zapříčiněné přímými válečnými událostmi či vycházející z trvalého etnického napětí na Kavkaze (v mnoha případech pak kombinací obojího). Důležitým poznatkem je rozdílný vývoj pro severní a jižní část regionu. Konkrétně se celkový počet obyvatel na Jižním Kavkaze s výjimkou muslimského (demograficky vitálního) Ázerbájdžánu snižoval (samozřejmě jako důsledek konfliktů a následných ekonomických potíží), v severních republikách se bez výjimek zvyšoval vlivem vysoké přirozené měny místních národů.

Celkově docházelo k homogenizaci entit ve prospěch titulárních národů, což je důsledek nacionalistických politik, které nadřezují vždy „domácím“ a cizí elementy buď přímo fyzicky vytlačují nebo je diskriminují prostřednictvím institucionálních překážek (oficiální jazyk, potíže v zaměstnání, apod.). Ti potom volí buď emigraci či konfrontaci.

(1) Příkladem pro první variantu jsou Rusové, dříve všudypřítomná složka každé místní společnosti, která z Kavkazu pomalu ale jistě mizí (netýká se vojensko-politické ani ekonomické přítomnosti). Mezi rokem 1989 a počátkem nového tisíciletí emigrovalo z Kavkazu zhruba 900 tisíc Rusů (měřeno dle censů), přičemž v některých entitách zůstali prakticky pouze osoby ve smíšených manželstvích, či staří lidé (Karabach, Arménie, Gruzie, Čečensko) (O'Loughlin at al 2007). Zde je opět patrný rozdíl mezi jihem a severem, kdy větší exodus zažily jižní republiky. Nicméně také na severu je znát vliv protiruských nálad (byť do přímé konfrontace se odvážili pouze Čečeni) a Rusové i pod tlakem vyšší reprodukce místních národů raději odcházejí do vnitrozemí Ruska.

Co se týče dobrovolné emigrace menšin, našly by se i jiné příklady: Arméni (mimo kauzu karabašské války), Řekové, ale také, i když nebyli výše zmíněni, Židé (hlavně z Gruzie a Ázerbájdžánu). Tento jev se negativně odráží na urbanizačním procesu, neboť emigrace zmíněných národů, která patřila k více urbanizovaným, vedla k celkovému snížení míry urbanizace v regionu.

(2) Konfrontaci na bázi nacionalistické politiky volily menšiny (či většiny) v několika zmíněných příkladech a prakticky vždy končila tragédií pro jednu či druhou stranu. V důsledku etnických čistek bylo přesídleno odhadem na 1 milion obyvatel, což sice vedlo k nacionalisty kýžené etnické homogenitě, na druhou stranu ale také k demografické a ekonomické krizi daných společností.

Vlivem zakonzervování současného stavu konfliktů za přispění ruské strany, která si tak vytváří efektivní nástroj k prosazování dlouhodobých zájmů, je nepravděpodobné, že by v nejbližší době mohlo dojít k návratu uprchlíků. K pesimismu dále svádí skutečnost, že ani katastrofické následky způsobené válkami neodradily politické vůdce od pokračování nacionalistických politik v současnosti. Nutno dodat, že z pohledu modernistických teorií je politická mobilizace multietnické kavkazské společnosti přirozeně ovlivněna rychle se měnícím prostředím, v kterém se zvyrazňují kulturní rozdíly a zvyšuje se vzájemná kompetice o zdroje a moc. V tomto aspektu se zdá, že některé severokavkazské entity kopírují demografický i politický vývoj svých jižních sousedů před vypuknutím konfliktů.

Silný mobilizační katalyzátor zde navíc představuje nešťastně zvolené multititulární uspořádání jednotek, které nerespektuje politické a etnické hranice, spolu s národními traumaty z dob Sovětského svazu (zejména stalinské deportace). Velikou hrozbou pro celý region se může stát především zvýraznění kulturního rozhraní mezi kavkazskými a turkickými národy (ostatně etnická solidarita se již uplatnila během abchazské a čečenské války) na

pozadí velmi dynamického demografického vývoje a výraznější nacionalizace politiky při stávajícím úbytku Rusů. Takový scénář by pravděpodobně přinesl podobné tragédie, jaké byl svět svědkem v jihokavkazském regionu. Jestli se tato vize naplní, záleží také na ruské národnostní politice (či geopolitice), a to je vzhledem ke předchozím zkušenostem s rolí Ruska na Kavkaze minimálně varující.

9 Závěr

Kavkazský region patří z kulturního a politického hlediska mezi velmi složité regionální komplexy, což dokládá každodenní zpravodajství a potvrdila to i tato práce. Společným atributem celé oblasti se od konce 80. let stal proces politické mobilizace všech národů, sice s různou intenzitou projevů a jejich důsledků, zato se společným jmenovatelem – nacionalismem. Mobilizační proces začal již v 60. letech 20. století (někde s klidnějšími intermezzy trvá od počátku ruské kolonizace), nicméně nejdůležitější období pro jeho akceleraci nastává v druhé polovině 80. let. Tato doba v oblasti bývalého Sovětského svazu neodmyslitelně souvisí s politickými a ekonomickými reformami tehdejšího hlavního představitele komunistické strany Michaila Gorbačova, jehož hlavním úkolem se stala modernizace multinárodního kolosu. Nezamýšleným výsledkem jeho reform se však stal totální úpadek sovětské totalitní moci, na jehož konci stál rozpad impéria.

Právě uvolnění totalitního režimu a politická decentralizace se jeví být klíčovým katalyzátorem etnických sporů, jejichž kořeny spočívají v etnických traumatech posledního století (někde i staršími). Mobilizace národů vycházela ze vzájemných etnických interakcí ovlivněných, kromě historických reminiscencí, asymetrickým postavením jednotlivých skupin v rámci federálního systému, který definovaly sovětské úřady při organizaci impéria během 20. a 30. let minulého století. V jeho důsledku docházelo v některých případech k evidentní socioekonomické a kulturní diskriminaci jedné skupiny druhou, teoretiky popsané jako *vnitřní kolonizace*, v jiných jednotkách byl status národa natolik silný (nebo v případě dvou titulárních skupin vyrovnaný), že vyvolal *etnické soutěžení* o úplnou kontrolu zdrojů ekonomické a politické moci v rámci daného teritoria. V obou pospaných variantách etnických vztahů se konečným cílem mobilizace staly snahy o separatismus, iredentismus či teritoriální autonomismus. V řadě míst pak mobilizace vyústila do dodnes neukončených ozbrojených konfliktů.

Modernistické teorie zaobírající se fenoménem nacionalismu zdůrazňují, že etnopolitické mobilizaci předchází sociální a ekonomická „modernizace“ společnosti, jež vede k vnitřní konsolidaci etnické skupiny a formování jednotného národa, včetně jeho vymezování se ostatním skupinám. Modernizační proces souvisí zejména s postupující urbanizací a na ní navazující rostoucí úrovní vzdělanosti. Přesně to se dělo na Severním i Jižním Kavkaze v druhé polovině 20. století. A právě zjištění diferencí v modernizačních

charakteristikách mohlo pomoci doplnit chybějící dílky mozaiky vysvětlující rozdílné chování kavkazských národů při politické mobilizaci.

V souvislosti s hledáním „ideálních“ faktorů zesilující etnomobilizační proces byly již v úvodu naznačeny obavy plynoucí z přílišné společenské heterogenity regionu. Tyto obavy se víceméně potvrdily, přesto některé výsledky statistické analýzy lze považovat za relevantní. Je nutné zdůraznit, že spíše než vliv jednotlivých faktorů na etnopolitickou mobilizaci, je významná jejich součinnost. Pro přehlednost bude při sumarizaci výsledků postupováno systematicky dle jednotlivých hypotéz:

Ad1) Historické faktory se ve statistické analýze projeví jako nejsilnější determinanty etnopolitické mobilizace kavkazské společnosti, případně následných etnických konfliktů. Národnostní hnutí primárně ctí primordialistické principy ve vztahu ke konkurenčním skupinám a manipulaci dějin ve směru glorifikace, nebo naopak, traumatizace se stala nedílnou součástí etnických vztahů. Mezi nejdůležitější dějinné milníky nejčastěji tvořící neurologický bod sporů patřily: dobývání Severního Kavkazu ruskými cary v 19. století, etnické konflikty na Jižním Kavkaze mezi Armény a jejich sousedy, stejně tak mezi Gruzíny s okolními menšinovými národy, delimitace politických hranic mezi národními entitami, formování administrativního systému a jeho postupné úpravy, stalinské deportace severokavkazských národů.

Ad2a) Etnická polarizace patří mezi důležité faktory politické mobilizace kavkazských národů. Klíčová přitom byla přítomnost historických traumat. Změna jejich vzájemného poměru v jednotce statisticky relevantní nebyla. Ukázalo se, že napětí může vznikat jak rychlým růstem podílu jedné skupiny na úkor druhé (strach ze ztráty privilegovaných pozic), tak paritním, ale intenzivním vývojem obou, což je doprovázené soutěžením o omezené zdroje. Velkou roli v polarizačních vztazích hrála korenizační politika, která privilegovala titulární národ před ostatními v řadě ohledů, například v přístupu ke vzdělání, k řídicím funkcím, v kulturních aspektech apod. To pochopitelně vedlo u konkurenční skupiny k růstu nespokojenosti, protože se obávala společenské marginalizace či kulturní asimilace.

Ad2b) Změna podílu Rusů na celkové populaci má signifikantní vliv na etnopolitickou mobilizaci autochtonních skupin. Emigrace Rusů z Jižního Kavkazu a z Čečenska začala již v 70. letech, ze Severního Kavkazu až v 90. letech, nicméně relativní podíl se snižoval v obou regionech po celé sledované období. Spolu s Rusy odcházela také kultura, jejíž z politických a ideologických důvodů podporovaná dominance vyvolávala na jednu stranu mobilizační efekt (odmítání rusifikace), na stranu druhou působila jako tlumič animozity autochtonních skupin.

Ad3a) Vliv znalosti jazyků na etnopolitickou mobilizaci se v statistické analýze přímo prokázat nepodařilo. Je to tím, že znalost titulárních jazyků mohla být pozitivně ovlivněna privilegovaným postavením titulárního národa v rámci entity (jeho jazyk byl úředním i vyučovacím), anebo naopak negativně ovlivněna jeho podřízeností vůči kulturní politice vyššího celku. Tím se dostával do inferiorní pozice (často hned dvakrát), jednou ve vztahu k univerzální ruštině, podruhé vůči politicky nadřazené kultuře. První případ, s relativně dobrou znalostí titulárního jazyka mezi menšinami, odpovídá hlavně jihokavkazským republikám (gruzínština, arménština a azerština). Druhý případ se týká Severního Kavkazu a autonomních jihokavkazských regionů, kde jazyk titulárního národa mnohdy neznali ani všichni jeho vlastní členové, natož ostatní skupiny. Rozšíření znalosti jazyka menšin mezi ostatní skupiny pak bylo výjimečnou záležitostí na obou stranách Kavkazu.

Ad3b) Jako důležité faktory etnopolitické mobilizace se neprokázala být ani znalost ruštiny, ani její vývoj. Jistou míru signifikance s etnopolitickou mobilizací ovšem vykazala míra rusifikace, respektive její změna v intercensálním období. Ačkoliv její celková míra byla na celém Kavkaze nízká, ve významové spojitosti (prokázané párovou korelací) s celkovým vývojem Rusů (viz výše) je tento jev dobře interpretovatelný. Ruština jako univerzální jazyk (lingua franca) měla být nositelem modernity mezi sovětizovanými národy a její přijetí se mělo stát dokladem žádané akulturace národů (tj. změny identity). Tomu měla pomoci imigrace slovanské populace. Negativní vývoj míry rusifikace doprovázený úbytkem Rusů tak byl odrazem selhání této politiky a naopak znakem posilování národní identity.

Ad4) Míra urbanizace se prokázala být důležitým faktorem ovlivňujícím intenzitu etnopolitické mobilizace. Ta byla silnější v rozvinutějších, tradičně urbanizovaných entitách, kde se města stala prostorem soupeření konkurenčních národů. Nejdůležitější vliv přitom měla urbanizovaná část titulárního národa, jež si činila nárok na kontrolu ekonomických zdrojů a politické moci v daném teritoriu. Etnopolitická mobilizace byla silnější a etnické konflikty se vyskytovaly častěji na Jižním Kavkaze mimo jiné proto, že v severokavkazských městech v 80. letech stále dominovali Rusové. Toto je zřejmě hlavní důkaz platnosti modernizačních teorií v kauze etnopolitické mobilizace a následných etnických konfliktů v kavkazském regionu.

Neprokázal se však vliv urbanizačních změn v intercensálním období, ani dichotomie urbanizačního vývoje jednotlivých národů uvnitř jednotky. Je to zřejmě dáno tím, že v daném období zaznamenaly poměrně intenzivní urbanizaci všechny entity a národy. Urbanizace a industrializace byla uměle stimulovaná sovětskou mocí s cílem dosáhnout rovnoměrného

socioekonomického rozvoje sovětských národů. Dvacet let je na výsledek projevu těchto změn zřejmě ještě krátká doba, a bude proto zajímavé sledovat projevy urbanizace a změn v etnické struktuře měst v následujících dekadách.

Ad5) Vliv úrovně vzdělanosti se na etnopolitickou mobilizaci neprojevil. Poněkud překvapujícím zjištěním bylo, že vyšší vzdělanost (vysokoškolská a obecná středoškolská) pozitivně koreluje s titulárním národem a nižší vzdělanost (středoškolská odborná a základní) s podílem Rusů ve společnosti. Je to ovlivněno korenizační politikou, která mimo jiné upřednostňovala titulární národ před ostatními skupinami v přístupu ke vzdělání. Proto aspekt vzdělání mohl hrát v etnopolitické mobilizaci skrytou roli. V případech, kdy si dva relativně vyspělé národy navzájem konkurovaly v městském prostředí, a jeden byl upřednostňován před druhým, mohla být nedostupnost vzdělání katalyzátorem etnických sporů (viz Abchazsko).

Vysvětlením, proč řada demografických a socioekonomických faktorů zůstala vůči intenzitě etnopolitické mobilizace nesignifikantní, je extrémní různorodost kavkazské společnosti. Proto se na závěr hodí stručné shrnutí makroregionálních rozdílů na základě v úvodu vyřčených hypotéz:

AdA) Etnická homogenizace kavkazských jednotek ve prospěch titulárních národů probíhala od 60. let v celém regionu a podílely se na ní dva základní trendy: absolutní (jen na jihu) i relativní (všude) úbytek Rusů a vysoká porodnost, případně imigrace titulárních národů. Severní i Jižní Kavkaz se homogenizoval přibližně stejným tempem, nejvýrazněji se tento proces projevil v Čečensko-Ingušsku v důsledku repatriace deportovaných obyvatel proběhnuvší ve zkoumaném období.

AdB) Jak již bylo výše řečeno, ruský element v celé kavkazské společnosti postupně ztrácel svoji pozici. Lze potvrdit, že absolutní úbytek Rusů poznamenal hlavně Jižní Kavkaz, ale největší relativní ztráty vzhledem k celkové populaci entity postihly, kromě Ázerbájdžánu také Dagestán a Čečensko-Ingušsko. Naopak v Náhorním Karabachu nebo Jižní Osetii obyvatel ruské národnosti v poměru k ostatním skupinám ubylo znatelně méně.

AdC) Jihokavkazské entity nebyly celkově více urbanizované než severní, například Nachičevansko, Náhorní Karabach či Jižní Osetie měly nižší urbanizaci než většina severokavkazských jednotek. Více urbanizované byly pouze jihokavkazské titulární národy, které zároveň tvořily hlavní podíl na etnické struktuře měst. Na Severním Kavkaze představovali hlavní složku městské populace Rusové. Nicméně severokavkazské entity

zažily rychlejší urbanizační změny než jihokavkazské a hlavní podíl na tom měly jejich titulární národy.

AdD) Vzhledem k vyššímu zastoupení Rusů v severokavkazské společnosti byla také míra rusifikace i obecná znalost ruštiny na vyšší úrovni než na Jižním Kavkaze. Roli v tom hrál svazový statut jihokavkazských entit, který zaručoval titulárním národům privilegium úředního užívání vlastního jazyka. Ten se snažily vnucovat také národnostním menšinám na autonomních územích, které se akulturačním snahám bránily preferencí ruštiny jako dorozumívacího jazyka.

AdE) Obecně lze shrnout, že úroveň vzdělanosti na Jižním Kavkaze byla vyšší než na severu, s výjimkou Severní Osetie. Roli v tomto rozložení hrála větší tradice vzdělanosti především u Arménů, Gruzínů, Osetů i Abchazů, koneckonců nejstarší univerzity v regionu leží v Tbilisi, Baku a Jerevanu.

Z celkových výsledků zkoumání etnopolitické mobilizace v kavkazském regionu lze vyvodit následující závěry, které zároveň potvrzují platnost uvedených teorií:

- (1) Etnopolitická mobilizace je přirozeným jevem, pokud dojde k pokusům o reformu totalitních či autokratických režimů v etnicky heterogenním a socio-ekonomicky vyspělém prostředí.
- (2) Její intenzita, vyjádřená cíli národnostních hnutí a průběhem jejich naplňování, je velmi závislá na historii vztahů zainteresovaných skupin, respektive etnických traumatech. Pokud mezi dvěma konkurenčními národy v rámci jednoho teritoria existují z minulosti nedořešené spory, lze očekávat v dalším vývoji politické excesy.
- (3) K etnopolitické mobilizaci dochází zejména v městském prostředí, které je inkubátorem vztahů mezi konkurenčními národy. Intenzivnější mobilizace nastane, je-li v městském prostředí jedna skupina politicky a ekonomicky nadřazená druhé.
- (4) Bude-li v rámci etnicky heterogenního prostředí působit třetí skupina s kulturně a ekonomicky silnou pozicí, stane se na jednu stranu stimulem politické mobilizace s cílem ochrany a emancipace autochtonní kultury, ale zároveň bude mít akomodační vliv na konkurenční autochtonní národy. Její odchod může naopak vyvolat politickou destabilizaci.

- (5) Má-li se budoucí vývoj dvou konkurenčních národů odvíjet akomodační formou, musí být ihned v počátku etnopolitické mobilizace institucionalizován vzájemný vztah do formy demokratického a decentralizovaného systému (široká autonomie či federace). V opačném případě budou dominovat snahy o separatismus a iredentismus, které v závislosti na průběhu etnopolitické mobilizace mohou vyústit v etnické konflikty.

Z uvedených odstavců vyplývá, že kavkazský region zůstane i nadále politicky extrémně nestabilní oblastí. Za prvé zde působí již více jak dekádu zakonzervované etnické konflikty, jež se staly novými národními traumaty. Ani jedna ze zainteresovaných stran nárokuje si dané teritorium nechce ze své pozice ustoupit, což je vzhledem k silně primordialistickému charakteru zdejšího nacionalismu dostatečným nábojem pokračující etnopolitické mobilizace.

Za druhé je pravděpodobné, že budou dále pokračovat společenské modernizační procesy, které povedou k stabilizaci a konsolidaci národů, dosud stále značně fragmentovaných dle rodového a klanového klíče. Také je pravděpodobné, že zvláště u muslimských národů bude pokračovat demografický růst, jenž povede k větší tlaku na omezené ekonomické zdroje a tím i k větší etnické konkurenci. V této souvislosti není od věci upozornit na vzrůstající roli islámu v demograficky mladé kavkazské společnosti. Náboženství se zde může stát jak základem národní identity, tak efektivním prostředkem mobilizace kavkazské společnosti jako celku vůči vnější (ruské) politice.

Za třetí zde působí „znovuzrozená“ ruská národnostní politika a geopolitika, jejíž odvěkou charakteristikou je politický centralismus. Je zajímavé sledovat, kterak zůstává ruský přístup vůči Kavkazu po staletí neměnný. Bez ohledu na to, jestli se jedná o carský, sovětský či „putinovský“ režim, imperiální politika rozděluje a panuje, anebo také cukru a biče, se „recykluje“ stále dokola. V poslední dekádě jsou toho dokladem události v Čečensku, nebo neustávající snahy o omezení pravomocí autonomií správní reformou (naposledy vznikem tzv. kavkazského federálního okruhu, jehož prezidentem dosazený zmocněnec je v podstatě nadřazen místním autoritám). Rusko se však nevzdalo ani Jižního Kavkazu. V poslední době velmi aktivní politika vůči Gruzii a jejím odpadlým regionům a také výsostná pozice arbitra v karabašském konfliktu potvrzují revival „staronové“ moci. Nicméně jakékoliv další oslabení Ruska bude znamenat nový pokus o emancipaci kavkazských národů jak vůči impériu, tak vůči sobě navzájem. Toho by si měli být vědomi jak ruští politici, tak mezinárodní společenství, aby se případně dokázalo předejít dalším etnickým konfliktům.

10 Seznam literatury a statistických zdrojů

ALEXEEV, M.A. (ed.) (1999): *Center-Periphery Conflict in Post-Soviet Russia. A Federation Imperiled*. St. Martin Press, New York.

ALTSTADT, A. (1992): *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*. Hoover Institution Press, Stanford.

ALTSTADT, A. (1996): *Ethnic Conflict in Nagorno-Karabagh*. In: DROBIZHEVA, L., GOTTEMOELLER, R., KELLEHER, C.M., WALKER, L.: *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World. Case Studies and Analysis*. Sharpe, New York, s. 227- 254.

ANDERSON, B. (1991): *Pomyslná společenství* (přeložila Jana Ogrocká). In: HROCH, M. (ed.) (2003): *Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů*. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 239-269.

ANDERSON, B.A., SILVER, B. (1990): *Some Factors in the Linguistic and Ethnic Russification of Soviet Nationalities: Is Everyone Becoming Russian?* In: HAJDA L., BEISSINGER M. (eds.): *The Nationalities Factor in Soviet Policy and Society*, Westview Press, Boulder, s. 95 -130.

AVTORKHANOV, A. (1992): *The Chechens and the Ingush during the Soviet Period and its Antecedents*. In: BROXUP, M.B. (ed.): *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World*. Hurst & Co., London, s. 146 -194.

BAAR, V. (2002): *Národy na prahu 21. století – Emancipace nebo nacionalismus?* Nakladatelství Tilia, Ostravská univerzita.

BAAR, V. (2005): *Decentralizační a dezintegrační procesy v Ruské federaci v 90. letech minulého století*. Ostravská univerzita, Ostrava.

BARŠA, P., STRMISKA, M. (1999): *Národní stát a etnický konflikt*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno.

BAUER, O. (1907): *Národnostní otázka a sociální demokracie* (přeložila Alena Bakešová). In: HROCH, M. (ed.) (2003): *Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů*. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 36-45.

BEISSINGER, M., HAJDA, L. (1990): *Nationalism and Reform in Soviet Politics*. In: HAJDA L., BEISSINGER M. (eds.): *The Nationalities Factor in Soviet Policy and Society*, Westview Press, Boulder, s. 305- 322.

BEISSINGER, M. (2002): *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge University Press, Cambridge.

BENNIGSEN, A., WIMBUSH, S.E. (1985): *Muslims of the Soviet Empire. A Guide*. Hurst & Co., London.

BOWKER, M. (2004): *Russia and Chechnya: the Issue of Secession*. In: *Nation and Nationalism*, N. 10 (4), s. 461 – 478.

BREMMER, I., TARAS, R. (eds.)(1993): Nations and Politics in the Soviet successor states, Cambridge University Press, Cambridge.

BREUILLY, J. (1994): Přístupy k nacionalismu (přeložila Jana Ogrocká). In: HROCH, M. (ed.) (2003): Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 317-348.

BROMLEY, Y. (1979): Towards a typology of ethnic processes. *British Journal of Sociology*, vol. 30, no. 3, s. 341-348.

BROMLEJ, J. (1987): Etničeskije processy v sovremennom mire. Nauka, Moskva.

BROWN, M. (1997): The Causes of Internal Conflict. In: BROWN, M. (ed.): Nationalism and Ethnic Conflict. An International Security Reader, London. s. 3-25.

BRYAN, F.E.B. (1992): Internationalism, Nationalism and Islam before 1990. In: BROXUP, M.B. (ed.): The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World. Hurst & Co., London, s. 195 -218.

BRZEZINSKI, Z. (1999): Velká šachovnice, k čemu Ameriku zavazuje její globální převaha. Mladá fronta, Praha

BURG, S. (1990): Nationality Elites and Political Change in the Soviet Union. In: HAJDA L., BEISSINGER M. (eds.): The Nationalities Factor in Soviet Policy and Society, Westview Press, Boulder, s. 24 -42.

CIOBANU, C. (2007): Frozen and Forgotten Conflicts in the Post-soviet States: Genesis, Political Economy and Prospects for Solutions. United States Institutes of Peace, Jennings Randolph Fellowship Program. Washington, D.C.

COLLIER, P., HOEFFLER, A. (2005): Political Economy of Secession. In: HANNUM, H., BABBITT, E.F. (eds.): Negotiation Self-Determination. Lexington Books, Lanham, s. 37– 60.

CONNOR, W. (1978): Národ je národ, stát je stát, národ je etnická skupina, národ je... (přeložila Jana Ogrocká). In: HROCH, M. (ed.) (2003): Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 154-173.

COPPIETERS, B. (2001): Federalism and conflict in the Caucasus. Royal Institute of International Affairs, Russia and Eurasia Programme, London.

COPPIETERS, B., NODIA, G., ANCHABANADZE, Y. (1998): Georgians and Abkhazians – The Search for Peace Settlement. Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, Köln.

CORNELL, S. (1998): Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance. *Middle Eastern Studies*, Vol. 34 No.1, January 1998, s. 51-72.

CORNELL, S. (2001): Small nations and great powers: a study of ethnopolitical conflict in the Caucasus. Routledge Curzon, London.

COTÉ, O., LYNN-JONES, S., MILLER, S. (eds.): Nationalism and Ethnic Conflict. Cambridge MIT Press.

CUMMINGS, S. (ed.) (2000): War & Peace in Post-Soviet Eastern Europe. Conflict Studies Research Center. March 2000

DEUTSCH, K.W. (1953): Růst národů: některé opakující se vzorce politické a sociální integrace (přeložila Jana Ogrocká). In: HROCH, M. (ed.) (2003): Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 54-70.

DEUTSCH, K.W. (1969): Nationalism and Its Alternatives. Alfred A. Knopf, Inc., New York.

DOSTÁL, P. (1989): Regional Interests and the National Question under Gorbachev. In: BON, A., von VOREN, R. (eds.): Nationalism in the USSR. Problems of Nationalities. Second World Center, Amsterdam.

DOSTÁL, P. (1993): Ethno-national aspirations in the Soviet Union and its successor regimes: juggling with options. In: O'LOUGHLIN, J., van der WUSTEN, H. (eds.): The New Political Geography of Eastern Europe. Belhaven Press, London. s. 89-114.

DOSTÁL, P. (1999): Ethnicity, mobilization and territory: an overview of recent experiences. In: Acta Universitatis Carolinae 1999 Geographica, No.1, s. 45-57.

DOSTÁL, P., KNIPPENBERG, H. (1979): The Russification of Ethnic Minorities in the USSR. In: Soviet Geography: Review and Translation, Vol.XX, No.4, April 1979. s. 197-219

DOSTÁL, P., KNIPPENBERG, H. (1981): De staatkundige indeling and het rusificeringsproces in de Sovjet Unie. In: van AMERSFOORT, J.M., HEINEMEYER, W.F., van der WUSTEN, H.H. (eds.): Een wereld van staten. Samsom Uitgeverij, Alphen aan de Rijn. s. 105-119.

DOSTÁL, P., KNIPPENBERG, H. (1992): Russification of Soviet Nationalities: the Importance of Territorial Autonomy. In: History of European Ideas, Vol. 15, No. 4-6, s. 631 – 638.

DROBIZHEVA, L. (1996) Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis, New York: Sharpe.

DUNLOP, J.B. (1993): Russia: Confronting a Loss of Empire. In: BREMMER, I., TARAS, R. (eds.): Nations and Politics in the Soviet successor states, Cambridge University Press, Cambridge, s. 43 -74.

DUNLOP, J.B. (1998): Russia confronts Chechnya : roots of a separatist conflict. Cambridge University Press, Cambridge.

ELDAROV, E.M., HOLLAND, E.C., ALIYEV, S.M., ABDULAGATOV, Z.M., ATAYEV, Z.V. (2007): Resettlement and Migration in Post-Soviet Dagestan. In: Eurasian Geography and Economics 2/07, s. 226-248.

- FEARON, J., LAITIN, D. (1996): Explaining Interethnic Cooperation. *American Political Science Review* 90 (4), s. 715 – 735.
- FRYE, T.M. (1992): Ethnicity, Sovereignty and Transitions from Non-democratic Rule. *Journal of International Affairs* 45 (2), s. 599 – 623.
- GALL, C., de WAAL, T. (2000): Čechensko: vítězství a prohry (přeložil Milan Dvořák). Themis, Praha.
- GAMMER, M. (ed.): Ethno-nationalism, Islam and State in the Caucasus. *Post Soviet Disorder*. Routledge, Abingdon, Oxon. s. 68-85.
- GEERTZ, C. (1963): Old societies and new states : the quest for modernity in Asia and Africa. The Free Press of Glencoe, New York.
- GELLNER, A. (1993): Národy a nacionalismus. Hříbal Praha
- GELLNER, E. (2002): Nacionalismus. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno.
- GOLDENBERG, S.(1994): Pride of small nations: the Caucasus and post-Soviet disorder. Zed Books, London.
- GRIFFITHS, S. I. (1993): Nationalism and Ethnic Conflict: Threats to European Security. SIPRI, Stockholm
- GUMILEV, L. (2002): Etnogenez i biosfera zemli. Azbuka-klassika, Sankt Peterburg.
- GURR, T.R. (1993): Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts. United States Institute of Peace, Washington D.C.
- HAJDA L., BEISSINGER M. (eds.)(1990): The Nationalities Factor in Soviet Policy and Society, Westview Press, Boulder.
- HECHTER, M. (1975): Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966. University of California Press, Berkley.
- HELENIAK, T. (2003): The 2002 Census in Russia: Preliminary Results. In: *Eurasian Geography and Economics*, 2003/6, s.430-442.
- HENDL, J. (2006): Přehled statistických metod zpracování dat. Analýza a metaanalýza dat. Portál, Praha.
- HENDERSON, E., A. (1999): Ethnic Conflict and Cooperation. In: KURTZ, L. (ed.): *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*. Academic Press, London, s. 751-763
- HILL, F. (1993): Report on Ethnic Conflicts in the Russian Federation and Transcaucasia. Harvard University, Cambridge, Mass.
- HILL, F. (1995): Russia's Tinderbox: Conflict in the North Caucasus and its Implications for the Future of Russian Federation. Harvard University, Cambridge, Mass.

HIRSCH, F. (2005): *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union (Culture and Society After Socialism)*. Cornell University Press, Ithaca.

HOROWITZ D. (1985): *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, Berkeley, California.

HOROWITZ D. (1998): *Structure and Strategy in Ethnic Conflict: A Few Steps Towards Synthesis*. In: PLESKOVIC, B., STIGLITZ, J. (eds.): *Annual World Bank Conference on Development Economics*, Washington D.C., s. 345 -376.

HROCH, M. (1999): *V národním zájmu*. Lidové noviny, Praha.

HROCH, M. (ed.) (2003): *Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů*. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha.

HUBINGER, V., HONZÁK, F., POLIŠENSKÝ, J. (1985): *Národy celého světa*. Mladá fronta Praha.

HUNTINGTON, S., P. (2001): *Střet civilizací – boj kultur a proměna světového řádu*. Rybka Publishers, Praha.

International Crisis Group (2006): *Abkhazia Today, Europe Report No.176*, 15 September 2006, ISC, Tbilisi/Brussels, <http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=4377&l=1>

JELLEN, L. (2009): *Změny etnické struktury v kavkazském regionu od konce 80. let: primární statistický rozbor*. In: *Geografie – sborník ČGS, 2009, č.2, 114*, s. 130-144.

KAISER, R.J. (1994): *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

KEDOURIE, E. (1993): *Nacionalismus* (přeložila Jana Ogrocká). In: HROCH, M. (ed.) (2003): *Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů*. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 100-108.

KOHN, H. (1968): *Nacionalismus* (přeložila Jana Ogrocká). In: HROCH, M. (ed.) (2003): *Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů*. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 97-99.

KOTYK, V. (1998): *Vztahy centra a regionů Ruské federace*. Ústav mezinárodních vztahů, Praha.

KOZLOV, V. I. (1975): *Nacionalnosti SSSR*. Nauka, Moskva.

KURTZ, L. (ed.) (1999): *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflicts, Vol.1*, Academia Press, London.

LAKE, D.A., ROTHCHILD, D. (1998): *Spreading Fear: The Genesis of Transnational Ethnic Conflict*. In: LAKE, D.A., ROTHCHILD, D. (eds.): *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion and Escalation*. Princeton University, s. 3- 32.

LEMBERG, E. (1964): K psychologii nacionalismu (přeložil Petr Šafařík). In: HROCH, M. (ed.) (2003): Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 71-86.

LEWIS, R.A., ROWLAND, R.H. (1979): Population redistribution in the USSR: its impact on society, 1897-1977. Praeger, New York.

LIEVEN, A. (1998): Chechnya : tombstone of Russian power. Yale University Press, New Haven.

LIŠČÁK, V. (2009): Státy a území světa. Libri, Praha.

MAKSUDOV, S. (2005): Naselenie Čečni: Prava li perepis? In: Naselenie i občestvo, prosinec 2005, č. 96.

MEINECKE, F. (1908): Obecně o národu, národním státu a světoobčanství (přeložila Alena Bakešová). In: HROCH, M. (ed.) (2003): Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 46-53.

MENON, R., FEDOROV, J., NODIA, G. (1999): Russia, The Caucasus and Central Asia – The 21st Century Security Environment. EastWest Institute New York.

MESKHIDZE, J. (2008): The Events of November 1996 in Kabardino-Balkaria and their Prehistory. In: GAMMER, M. (ed.): Ethno-nationalism, Islam and State in the Caucasus. Post Soviet Disorder. Routledge, Abingdon, Oxon. s. 68-85.

NAIMARK N. (2001): Plameny nenávisti – etnické čistky v Evropě 20. století (přeložili Š. a M. Pellarovi). Knižnice dějin a současnosti, Praha.

NAIRN, T. (1977): Moderní Janus (přeložila Jana Ogrocká). In: HROCH, M. (ed.) (2003): Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 143-153.

NIELSEN, F. (1985): Toward a Theory of Ethnic Solidarity in Modern Societies. American Sociological Review, Vol. 50, N.2, s. 133 – 149.

NODIA, G. (1998): The Conflict in Abkhazia: National Projects and Political Circumstances. In: COPPIETERS, B., NODIA, G., ANCHABANADZE, Y.: Georgians and Abkhazians – The Search for Peace Settlement. Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, Köln, s. 1-61.

O'LOUGHLIN, J., KOLOSSOV, V., RADVANYI, J.: (2007): The Caucasus in a Time of Conflict, Demographic Transition, and Economic Change. In: Eurasian Geography and Economics, No.2, 2007, s. 135 -156.

PAIN, E. (1999): Contagious Ethnic Conflicts and Border Disputes Along Russian Southern Flank. In: MENON, R., FEDOROV, J., NODIA, G.: Russia, The Caucasus and Central Asia – The 21st Century Security Environment. EastWest Institute New York, s. 177- 204.

- PIPES, R. (1997): *The Formation of the Soviet Union: communism and nationalism, 1917-1923*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- RADVANYI, J., MUDUYEV, S. (2007): *Challenges Facing the Mountain Peoples of the Caucasus*. In: *Eurasian Geography and Economics*, No.2, 2007, s. 157 -177.
- REDGATE, A.E. (2003): *Arméni* (přeložil V.A. Černý). Nakladatelství Lidových novin, Praha.
- RENAN, E. (1882): *Co je to národ?* (přeložila Marie Černá). In: HROCH, M. (ed.) (2003): *Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů*. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 24-35.
- ROSSIJSKAJA AKADEMIJA NAUK (RAN) (1999): *Sootnesenie nacionalnyh interesov vnútri SNG – referatnyj sbornik*. Moskva.
- ROWLAND, R.H. (2004): *National and Regional Population Trends in Azerbaijan*. In: *Geography and Economics*, 2004/4, s.285-315.
- ROWLAND, R.H. (2006): *National and Regional Population Trends in Georgia, 1989-2002: Results from the 2002 Census*. In: *Eurasian Geography and Economics*, 2006/2, s.221-242.
- ROWLAND, R.H. (2007): *Recent Demographic Trends in Armenia: Results of the 2001 Census and Update to 2006*. In: *Eurasian Geography and Economics*, 2007/1, s.73-94.
- ROWLAND, R.H. (2008): *Population Trends in a Contested Pseudo-State: The Case of Nagorno-Karabakh*. In: *Eurasian Geography and Economics*, 2008/1, s.99-111.
- RYBÁŘ, J. (2005): *Kavkaz, Rusko a "nová velká hra" o kaspickou ropu* [disertační práce]. Fakulta sociálních věd, Universita Karlova, Praha.
- SHENFIELD, S.E. (1999): *The Circassians – A Forgotten Genocide?* In: LEVENE, M., ROBERTS, P. (eds.): *The Massacre in History*. Berghahn Books, Oxford.
- SIMON, G. (1991): *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union – From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society* (translated by Karen Forster and Oswald Forster), Westview Press, Boulder, Colorado.
- SMITH, A.D. (1991): *Etnický základ národní identity* (přeložila Jana Ogrocká). In: HROCH, M. (ed.) (2003): *Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů*. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha, s. 270-296.
- SOLDATOVA, G.U. (1996): *The Former Checheno-Ingushetia Interethnic Relations and Ethnic Conflicts*. In: DROBIZHEVA, L., GOTTEMOELLER, R., KELLEHER, C.M., WALKER, L.: *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World. Case Studies and Analysis*. Sharpe, New York, s. 209- 226.
- SOULEIMANOV, E. (2007): *Konflikt v Čečensku*. Eurolex Bohemia a VIP Books, Praha.

STAROVOITOVA, G. (1996): Democratization and Ethnic Conflict in Post-Soviet Society. In: DROBIZHEVA, L., GOTTEMOELLER, R., KELLEHER, C.M., WALKER, L.: Ethnic Conflict in the Post-Soviet World. Case Studies and Analysis. Sharpe, New York, s. 149- 156.

STAROVOITOVA, G. (1997): Sovereignty after Empire: Self-determination Movements in the Former Soviet Union. U.S. Institute of Peace, Washington D.C.

STRÍTECKÝ, V. (2005): Federalism as the cause of ethno-political conflict : case of Georgia [rigorózní práce]. Fakulta sociálních věd, Institut politologických studií, Praha.

SUNY, D.G. (1994): The Making of the Georgian Nation, Bloomington Indiana University Press.

SUNY, D.G. (1999): Southern Tears: Dangerous Opportunities in the Caucasus and Central Asia. In: MENON, R., FEDOROV, J., NODIA, G.: Russia, The Caucasus and Central Asia – The 21st Century Security Environment. EastWest Institute New York, s. 147- 176.

SZAJKOWSKI, B. (1993): Encyclopedia of Conflicts, Disputes and Flashpoints in Eastern Europe, Russia and Successor States. Longman Current Affairs, London.

SWIETOCHOWSKI, T. (1995): Russian and Azerbaijan: A Borderland in Transition. Columbia University Press, New York.

ŠAGINJAN, V. (2001): Dějiny Arménie, od počátku až do roku 2000, Karolinum Praha.

ŠMÍD, T., VAŘURA, V. (eds.) (2007): Etnické konflikty v postkomunistickém prostoru. Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), Brno.

ŠVANKMAJER, M., VEBER, V., SLÁDEK, Z., MOULIS, V. (1995): Dějiny Ruska. Lidové noviny, Praha.

TAYLOR, P.J., FLINT, C. (1993): Political Geography: World-economy, Nation-state And Locality. Third edition, Longman, London

TESAŘ, F. (2007): Etnické konflikty. Portál, s.r.o, Praha.

TISHKOV, V. (1996): Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union: The Mind of Aflame. United Nations Research Institute for Social Development, London.

TOMEŠ, J. (2008): Ozbrojené konflikty po konci studené války: kritická kvantitativní analýza [disertační práce]. Přírodovědecká fakulta, Universita Karlova, Praha.

TRENIN, D., MALASHENKO, A., LIEVEN, A. (2004): Russia's Restless Frontier: The Chechnya Factor in Post-Soviet Russia. Carnegie Endowment, Washington.

VAN DEN BERGHE, P. (1987): The Ethnic Phenomenon. Greenwood Press, Westport, Connecticut.

VAN EVERA, S. (1997): Hypotheses on Nationalism and War. In: BROWN, M. (ed.) (1997): Nationalism and Ethnic Conflict. An International Security Reader, London, s. 26-60.

VENDINA, O., BELOZEROV, V., GUSTAFSON, A. (2007): The Wars in Chechnya and Their Effects on Neighboring Regions. In: Eurasian Geography and Economics, No.2, 2007, s. 178 -201.

VOTÝPKA, J. (1988): Fyzická geografie SSSR, II.díl, Regionální fyzicko-geografický přehled. UK Pff, Praha.

VYKOUKAL, J., LITERA, B., TEJCHMAN, M. (2000): Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku, 1944-89. Libri, Praha.

de WAAL, T. (2003): Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York University Press, New York and London.

WALKER, C.J. (1990): Armenia: The Survival of a Nation. Routledge, London.

WANNER, J. (1997): Kavkazský region a ruská zahraniční politika. In: LITERA, B., ŠVEC, L., WANNER, J., ZILYNSKYJ, B.: Rusko? Vzájemné vztahy postsovětských republik. ÚMV, Praha, s. 101-137

WARE, R.B., KISRİEV, E. (1999): Political Stability and Ethnic Parity: Why Is There Peace in Dagestan? In: ALEXEEV, M.A. (ed.): Center-Periphery Conflict in Post-Soviet Russia. A Federation Imperiled. St. Martin Press, New York, s. 95-130.

YUSUPOV, M. (2003): The Census in Chechnya. Papers presented to the 8th convention of the Association for the Study of Nationalities, April 3-5, 2003.

ŽDANKO, T.A (1977): Etničeskije processy. In: Soveremenie etničeskije processy v SSSR. Moskva, s. 74-86.

Statistická data:

Abchazija v cifrach. Upravlenie gosudarstvennoj statistiki, Suchumi, 2004, <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnabkhazia.html>

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi: 1999-cu il əhalinin siyahıyaalınması məlumatları əsasında, <http://www.azstat.org/statinfo/demographic>

Federalnaja služba gosudarstvennoj statistiki: Vserossijskaja perepis naselenija 2002 goda. Moskva, <http://www.perepis2002.ru>

GOSKOMSTAT (1992): Nekotore pokazateli karakterizujuščie nacionalnyj sostav naselenija rossijskoj federacii (po danym perepisi naselenija 1989 g.), Tom II, Goskomstat Rossijskoj federacii, Moskva.

GOSKOMSTAT (1996): 1989 USSR Population Census. East View Publications, Minneapolis.

Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 g. Centralnoe statističeskoe upravlenie pri sovete ministrov SSSR, Moskva, 1974.

National Statistical Servis of NKR: The Results of 2005 Census of the Nagorno-Karabagh Republic, <http://census.stat-nkr.am>

National Statistical Servis of the Republic of Armenia: The results of census of Republic of Armenia of 2001, <http://docs.armstat.am/census/engcontent.php>

State Department of Statistics of Georgia: Population Census 2002, <http://www.statistics.>

11 Přílohy

